

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 53

Київ
2017

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 53. – К., 2017. – 192 с.

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Льоблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 2 від 28.09. 2017 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань
за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.;
постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки
України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

Видання індексується Index Copernicus International

ЗМІСТ

Янко Андрій. Етруські терміни з основою <i>spig-</i> у середземноморському контексті.	5
Пількевич Андрій. «Нова лірика» Гвідо Гвініцеллі.	17
Фігурний Юрій. Аналіз українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів у другій половині XVI ст.	20
Коцур Віта. Феноменальність козацтва як визначальна детермінанта формування української ідентичності.	25
Хмельницька Людмила. Український портретний живопис у соціокультурних вимірах XVII–XVIII ст.	31
Жам Олена. Документи фонду Києво-Печерської лаври як джерело дослідження історії лаврського млинарства XVII – поч. XX ст.	37
Круглова Людмила. Писемні джерела з історії України XVI–XVIII століть в археографічних публікаціях Івана Каманіна.	43
Кагамлик Світлана. Могильов як центр консолідації української церковної еліти та ширення київських культурних традицій (до 750-річчя Могильова і 300-річчя з дня народження архієпископа Георгія Кониського).	48
Гордійчук Мирон. Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870–1890-х рр.	54
Левчук Олена. Актуальні проблеми міської злочинності та громадської безпеки у висвітленні київських газет 1905–1914 рр.	60
Добріян Дар'я. Листування Олександра Мурашка як джерело вивчення його особистості.	67
Стичинський Іван. Фронтове повсякдення Великої війни (1914–1918) в «листах» Федора Степуна.	77
Довгалець Оксана. Ставлення польських політичних сил до українського національного руху в 1917 р.	81
Понипаляк Аліна. Соціальне походження та формування особистості Василя Кука у 1913–1929 рр.	85
Ганський Володимир. Економічні та суспільно-політичні умови розвитку Західної Білорусі у складі Польщі та їх вплив на розвиток туризму (1921–1939 рр.).	93
Дем'янчук Петро. Особливості розвитку етнічних спільнот українського Донбасу протягом 1920-х – 1930-х рр.	100
Брайченко Олена. Культура харчування українців у 1920–1930-х рр.: тенденції та зміни.	107
Понипаляк Олександр. Формування старшинської та підстаршинської ланки Української повстанської армії.	115

Висовень Оксана. Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина XX ст.).	123
Кузьменко Володимир. Дефіцит в повсякденних практиках сільських жителів УРСР в 1950–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області).	130
Гончаревський Владислав. «Українці» чи «європейці»? – цивілізаційний вимір національно-патріотичного виховання в сучасній Україні.	135
Дєдуш Олексій. Ідеологія та національна ідентичність: етнологічний аспект.	140
Отрошко Любов. Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку.	145
Брайлян Єгор. Вплив колоніальної політики в Карибському басейні на вступ Великої Британії ДО ЄЕС (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.).	150
Топольницька Юлія. Матеріальна підтримка материнства в УРСР, як один із напрямків державної політики (1965–1985 рр.).	158
Філатова Наталія, Чирков Олег. Мовна ситуація у Донецькій області під час російської агресії у контексті сучасних етнокультурних тенденцій.	165
Люлька Віталій. Ісламофобія в Україні (1991–2017 рр.): історична ретроспектива.	177
Казьмирчук Марія. Вивчення музейного туризму у новітніх зарубіжних дослідженнях.	182
Наші автори.	190

ЕТРУСЬКІ ТЕРМІНИ З ОСНОВОЮ SPUR- У СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглянуто етруські імена та соціально-політичні терміни з основою spur- та зроблено спробу визначити етимологію і семантику цих слів для більш кращого розуміння етногенезу етрусків та взаємовпливів їх із фракійцями, лідійцями, греками і римлянами. Виявлено, що етруський термін *spura, комбінаторно визначений як позначення міста, був стародавнім індоєвропейським запозиченням у неіндоєвропейській мові етрусків і мав початкове значення «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління», що наклало свій відбиток на позначення міської громади і громадянства в етрусків і позначення незаконнароджених дітей у римлян.

Ключові слова: етруски, пеласги, греки, римляни, фракійці, лідійці, дешифровка.

Дешифровка етруських текстів, в тому числі й написів політичного змісту, має один доволі суттєвий недолік. Досліджуючи епіграфічні матеріали, етрусколог стикається з неподоланим парадоксом. Найбільший прогрес у тлумаченні написів відбувся завдяки комбінаторному методу, але саме він, дещо відкриваючи загальний зміст напису, не дозволяє вповні досягнути етимологію інтерпретованих слів та їхню семантику, що є найважливішим для історика, який досліджує етнічну та соціально-політичну історію доримської Італії.

Серед таких – відібрані в процесі вивчення етруських текстів терміни з основою spur-, яким, наприклад, уже досить давно, завдяки певним успіхам у морфології етруської мови, визначено правила відмінювання¹. Написи, де зустрічається spur- і його деривати, написані так званім новоетруським письмом і впевнено датуються IV–III ст. до н. е. Однак походження і точне значення терміна залишаються невизначеними.

Ще в третій чверті XIX ст. були спроби пов'язати терміни з коренем spur- з особистим ім'ям (praenomine) spurie (лат. Spurius) та гентильним ім'ям (nomine gentilicio) spurina (лат. Spurinna)². При цьому наголошувалося, з одного боку, на тотожності етруських і латинських імен, а з іншого – латинського особистого імені Spurius і прикметника spurius – «πορνογενής» тобто «незаконнароджений». Дещо пізніше В. Деске відділив імена від апеллативів і для останніх запропонував переклад «urbs, res publica» і зближення з санскритським (у нього «індійським») riga – «фортеця, місто»³. Невідомо, чому досить різні поняття «urbs» (укріплене місто) і «res publica» (спільна справа, держава) у нього позначали одне явище, також залишилось нез'ясованим, як санскритське слово потрапило до Італії та звідки з'явилася передня s.

А. Г. Бекштрем і А. Розенберг були зразковими виконавцями комбінаторної методики: перший інтуїтивно перекладав термін як «суспільство, товариство, округ, община»⁴, другий виділив прикметник spurana у магістратурах етрусків і тлумачив як publicus – «суспільний»⁵.

Й. М. Тронський наголошував на етруських паралелях (ім'я Spurinna⁶) до латинського давнього терміну римського права spurius⁷. Набагато пізніше Г. Форсайт вказував, що римляни запозичили в етрусків два преномени (Авл і Спурій⁸), при цьому другий він прирівнював до лат. Publius (Публій), вважаючи, що й етруське, і латинське ім'я має значення «народ» або «держава»⁹. Втім, Spurius і Publius – це два різних латинських преномени, перший або запозичене з етруської особисте ім'я, або латинське ім'я зі значенням «байстрюк», другий дійсно пов'язаний із поняттями populus і publicus. У подальшому магістральною залишалася думка про те, що *spura – «місто» і її підтримувало у різний час багато дослідників, дехто з комбінаторних міркувань, дехто зближуючи з «індійським» riga, але при цьому чомусь не посиляючись на попередників¹⁰.

Деякі погляди варто проаналізувати докладніше. О. Й. Немировський покладав, що *spura семантично споріднене з грецьким ἡ πόλις, але не є запозиченням із грецької мови, однак належить до «найдавнішої індоєвропейської лексики» і не має паралелей в індоєвропейських мовах Італії, тому є залишком мови пеласгів¹¹. Насправді «пеласгійською» мовою лінгвісти умовно називали індоєвропейський догрецький субстрат, а легендарними «пеласгами» анти-

чних джерел, були, в реальному вимірі, фракійці, фригійці та карійці¹². Вони до Італії ніколи не переселялися. На додачу, сучасними дослідниками етрусська мова визнається неіндоєвропейською з незначними пізніми індоєвропейськими (здебільше грецькими та латинськими) запозиченнями¹³.

Г. Беккер вважала, що словосполучення «*mi spurial*» (я міста) (TLE, № 694; ThLE, р. 324) і «*ltular spurial*» (межа міста) (CIE, № 3 = TLE, № 675; CIE, № 4 = TLE, № 676) були позначенням кордонів власності громади¹⁴. Вона навіть ототожнювала його з лат. «*ager publicus*» (суспільне поле), але де ж в етруських написах сховалося слово «поле»? І якраз поле природно повинно було би розташовуватися за межами міста, а не всередині його.

У С. А. Яцемирського викликало подив, чому однокореневі з етруським позначенням міста латинські слова *spurium* і *spurius* перекладаються відповідно «*vasculum muliebre*» (жіночий статевий орган) і «син від невідомого батька»¹⁵. Можливо, мало місце запозичення, але від кого до кого? Дж. і Л. Бонфанте припускали, що від латинів до етрусків: особисті імена *spurie* зі *Spurius*, *cae* з *Caius*, *laucie* з *Lucius*, *ruplie* з *Publius*¹⁶. При цьому родові імена утворювалися, на їхню думку, за схемою: *ruplie* > **rupliena* > *ruplina*; *spurie* > **spuriēna* > *spurina* (лат. *Spurinna*). С. А. Яцемирський не бачив різниці за значенням між цими іменами, припускаючи походження, наприклад, *rupliana* (TLE, № 763, гентильне ім'я) від *rupluna* (місто Популонія). Однак латинським аналогом етрусського *spur* мало би бути *urbs* – «місто», а не *populus* – «народ» (*publicus* одного кореня з *populus*). До того ж, етрусською «народ» – *rasna*¹⁷. Сам дослідник також вагався між значеннями для *rasna* – «народ» чи «етруски»¹⁸.

Невірним є й твердження Дж. і Л. Бонфанте. Просте порівняння хронології етруських і римських написів говорить про більшу давнину етрусського епіграфічного матеріалу, отже, й про більш давнє побутування названих імен в етрусків, а не у римлян. Дійсно, один із перших відомих написів із преноменом *spuriāza* походить із Клузія (нині Кьюзі) і датовано його VII ст. до н. е.: «*mi spuriaza muluvanike kuritianaš*» (Я принесений (на честь) Спурія Курітіани). (TLE, № 482). Натомість перший відомий епіграфічний документ із Риму, де фігурує ім'я *Spurius*, це знамениті, але набагато молодші Капітолійські фасти доби Октавіана Августа, де консулом 466 р. до н. е. значиться Спурій Постумій Альб Регільський (CIL, I², pars. I, р. 16), або створені у цей же час Триумфальні фасти, де під 502 р. до н. е. засвідчена перемога консула Спурія Кассія Віцелліна (CIL, I², pars. I, р. 43). Що ж стосується родових імен, то в етрусків одним із перших відомих слід назвати напис VII–V ст. до н. е. з Тарквіній: «*mi ma mamarce spuriazas*» (я (присвячений) Мамерку Спуріаці). (CIE, № 5429 = TLE, № 112). Найдавніший римський напис із гентильним іменем на *spur* – це легенда на срібному денарії 139 р. до н. е.: «A. SPVRI (A. Spuri(us))» (Авл Спурій), але, оскільки «Спурій» – преномен, то можливо треба відновлювати: «A. Spuri(a?)nna?»» (Авл Спурі(а)нна) (RRC, № 230).

Ю. Мосенкіс припускав наявність в етрусській мові, поряд з багатьма, також індоіранського компоненту, тому він пов'язував *spur* з давньоіндійським (насправді йдеться про санскрит – А. Я.) *pur* – «місто» (при цьому не пославшись на В. Дееке та О. І. Харсекіна), додаючи, що якщо *spur* означає «народ, люди»¹⁹, то потрібно порівняти його з вірменським *spur-k* – «діаспора», або ж із рідкісним давньогрецьким словом з основою βύρ- в значенні «житло, будинок» (Hesych., 1317–1318 β)²⁰. З таким же успіхом, трохи нижче за списком можна виявити у Гесіхія етрусську глоссу βυρρός κάλθαρος τυρρηνοί (Hesych., 1324 β = TLE, № 817) і намагатися встановити зв'язок поняття «будинок, місто» і «чаша, жук-скарабей». До того ж, треба якось пояснити, як носії іранських чи вірменської мов потрапили до Італії, хоча цього не було в дійсності. На наш погляд, не всі рідкісні слова відомих досліднику давніх мов повинні бути обов'язково етрусськими.

Цей невеликий аналіз поглядів доводить, що і сьогодні етимологія та семантика термінів із основою *spur*- залишається невідомою і потребує чіткого визначення. Єдине, що з'ясовується за наявними написами, це те, що в VII–V ст. до н. е. слова з коренем *spur*- зустрічалися виключно у вигляді особистих та гентильних імен, і лише пізніше з'явилися апеллятиви, терміни для позначення міста (ThLE, р. 323–325). Варто також уважніше придивитися до латинських написів: у деяких із них аббревіатура *Sp(urii) f(ilio)* позначає просто «сина Спурія» (CIL, V, № 2009; 4145), в інших – позашлюбного сина (*Spurius* тут інколи уточнюється терміном *naturalis*) (CIL, V, № 3804; IX, № 2696; X, № 1138, 3884; XII, № 705). Очевидно, якщо в першому випадку ми маємо справу з запозиченим в етрусків особистим іменем *Spurius*, то в другому – з юридичним латинським терміном *spurius*. Невідомо, чи означали вони одне й те саме.

На що ж іще нам треба спиратися у своїх міркуваннях? Перш за все, на античну етимологію та семантику латинського позначення жіночого статевого органу і однойменної морської

тварини *spurium* та юридичного терміну і преномену *spurius*, наведених в етимологічних словниках²¹. Більшість цитат античних авторів тут уже вміщено, тому додамо лише ту, що туди не потрапила, з твору невідомого і доволі пізнього латинського автора: «*Spurii patre incerto geniti quasi σποράδην*». (Спурії батьком недостовірним породжені немовби «розсіяно») (пер. наш – А. Я.) (*Liber de praenom.*, 6). Втім, найбільш показовим є повідомлення Ісидора Севільського: «*Huic contrarius spurius, qui de matre nobili et patre ignobili nascitur. Item spurius patre incerto, matre vidua genitus, velut tantum spurii filius; quia muliebrem naturam veteres spurium vocabant; velut ἀπὸ τοῦ σπόρου, hoc est seminis; non patris nomine. 25 (...) Unde et hi, qui non sunt de legitimo matrimonio, matrem potius quam patrem sequuntur. Latine autem spurii quasi extra puritatem, id est quasi inmundi*» (*Isid., Orig.*, IX, 5, 24–25)²². Зазначимо, що це досить пізні етимології.

Отже, латинський термін виводиться з давньогрецького. Тому не можна відкидати можливості того, що етруски, які раніше за римлян почали контактувати з греками, запозичили у них це слово і почали використовувати його як позначення незаконнонародженого. Не можна також виключати, що означений термін потрапив із грецької до латини за посередництва етрусської мови. Так було, наприклад, із подібним словом *sporta*, ае < ἡ σπυρίς, ἰδός, де спостерігається характерне для етрусської мови явище заміни дзвінкого приголосного глухим і доволі нетипова передача *u* через *o*²³. Слово *σποράδην* також мало дзвінку приголосну, що могла перетворитися на глуху (так само, як, наприклад, в *Εἰχσντρε* < Ἀλέξανδρος), а голосна *o* в етрусків передавалася як *u* (наприклад, *putere, putiza* < ὁ ποτήρ – «потир»)²⁴.

Найдавніший приклад наративного джерела, де використано латинський термін, а не ім'я *spurius*, це твір Помпея Трога «Історія Філіпа» (епітома Юстина), де той називає так парфеніїв (від ὁ παρθενίας – «син дівчини»), вихідців із Лакедемона і засновників Таренту в Південній Італії (*Just.*, XX, 1, 15; див. також: III, 4, 7). Антична традиція про походження парфеніїв давно проаналізована дослідниками, але до єдиної думки вони не прийшли²⁵. П. Відаль-Наке виділив спільні риси усіх повідомлень: парфенії знали своїх матерів, а не батьків, тож вони були народжені не у моногамному шлюбі, а у груповому²⁶.

Чи не існувала і в етрусків, як і в більшості стародавніх народів у період розкладу родоплемінного ладу, подібна практика? Якщо звернутися до особливостей етрусського суспільства, одразу спливають на думку плітки «лихослівного» Феопомпа про те, що етруски не знають власних батьків, тому що їхні жінки готові віддатися будь-кому під час бенкету (*Theopomp.*, fr. 222, FHG I = *Theopomp.*, FGrH 115 F 204 = *Athen.*, XII, 14, p. 517d–518 b). Певний зв'язок проглядається також зі згадками Арістотеля, що відомі за Афінеем і Гераклідом Лембом, про звичай етрусків бенкетувати, лежачи з дружинами під одним гіматієм (*Athen.*, I, 42, 23 d; *Heraclid. Lemb.*, fr. 44, FHG III). Відповідні «ілюстрації» цього звичаю – одна з головних тем етрусського мистецтва (фресковий живопис і поховальна скульптура). Також варто згадати слова Плавта про звичай етрусських дівчат, які добувають собі посаг власним тілом (*Plaut.*, *Cist.*, 562)²⁷. На противагу їм, в етрусському переказі, переданому Валерієм Максимом, розповідається про місцевого красеня на ймення Спурінна (*Val. Max.*, IV, 5, ext. 1). Добропорядний юнак спотворив своє обличчя, щоби запобігти потягу до своєї персони з боку багатьох знатних дівчат і жінок.

Чи було реальне підґрунтя для цих анекдотів? І як утворилося в етрусків ім'я Спурінна? Чи немає тут зв'язку між назвою жіночого статевого органу і позначенням жіночого потомства? Нам відомо, що латинські «*spurium*» (жіночий статевий орган) і «*spurius*» (бастард) виводили від грец. ἡ σπορά – «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління». Нас не повинна бентежити невідповідність голосних першого складу, бо в етрусській писемності замість *o* завжди писали *u*, тому маємо **spura*, а не **spora*. Найбільш привабливими для нас повинні бути значення «рід, покоління, жіноче потомство». Добре відомими є факти про трепетне відношення етрусків до власного родоvodu. З їхньої точки зору, навіть міць етрусської ліги 12 міст-держав ґрунтувалася на «кровних узах» (*Liv.*, I, 15, 1; V, 17, 8; VII, 19, 6; 21, 9), у родовому «дереві» повинно міститися не менше тисячі відгалужень (*Pers.*, *Sat.*, III, 27–28), а «чистота» крові повинна зберігатися упродовж поколінь, що видно на прикладі генеалогії консула 2 р. до н. е. М. Плавтія Сільвана, у якого матір'ю була етрурянка Ургуланія, подруга дружини імператора Августа Лівії, дружиною – етрурянка Лартія, дочкою – етрурянка Плавтія Ургуланіла, дружина імператора Клавдія (*CIL*, XIV, № 3606, напис із Тібуру (нині Тіволі, Італія)), про Ургуланію див.: (*Tac.*, *Ann.*, II, 34; IV, 22)). Незнання етрусками власних батьків заперечується масивом із кількох тисяч написів, де обов'язковим є патронімік. У багатьох епітафіях IV–II ст. до н. е. поряд із патроніміком покійного зустрічається також метронімік (наприклад, *CIE*, № 4116, 5388, 5424).

Принагідно згадуються грецькі міфи про спартів (οἱ σπαρτοί – «посіяні»), що вирости з землі, від яких беруть свій початок найдавніші знатні роди беотійських Фів (*Paus.*, IX, 5, 3; *Apollod.*, III,

4, 1)²⁸. Подібні міфи відомі також і в етрусків, наприклад, сказання про Тага, що вигулькнув з-під землі під час оранки десь під Тарквініями і сповістив Тархону (епоніму міста Тархні-Тарквінії) «науку» про віщування (Cic., Div., II., 23, 50; Fest., р. 492 L *Tages*; Ov., Met., XV, 553–558; Cens., IV, 13; Lyd., Ost., 2–3; Amm. Marc., XXI, 1, 10; Serv., Aen., II, 781). Треба погодитися з Д. Брікелем, що перед нами відверте намагання етрусської знаті обґрунтувати власне автохтонне походження з метою збереження за собою права власності на землю²⁹.

Чому б не припустити паралельне запозичення даного поняття з грецької мови в етруску і латину, і трансформацію його в латинській мові у термін, що позначає незаконнонародженого, а в етрусській – городянина, громадянина міста? Така невідповідність, очевидно, пов'язана з більш раннім розвитком міського життя в етрусків у порівнянні з римлянами. Втім, у нас немає наративів щодо розвитку етрусського міста. Широко відомі повідомлення античних авторів щодо початкового наповнення міського населення Риму. Згідно з традицією, у Римі особи, що могли назвати імена вільних батьків, називалися патриціями, а плебеї були біглими і не могли назвати вільних батьків (Liv., X, 8, 10; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 8, 3; Plut., Rom., 13). Про сумнівне походження римлян також збереглися перекази у Помпея Трога (Just., XXVIII, 2, 8–9). Природно, що такий процес повинен був відбуватися і в етрусських містах. Поява нової спільноти, міської громади, що виникла в результаті змішування різних соціальних і етнічних елементів (зі збереженням родової системи у дещо зміненому вигляді³⁰), породило в тому числі й проблему ідентифікації за походженням, що вирішувалася в Етрурії системою подвійних імен (особисте і гентильне ім'я, *praenomen* і *nomen*) для розрізнення повноправного та неповноправного населення, пізніше запозиченою і римлянами.

Варто звернутися ще до одного джерела і звернути увагу на повідомлення римського граматака С. Помпея Феста (Fest. р. 428, 430 L *Sardi venales*), що залишив короткий виклад тлумачного словника М. Веррія Флакка, де пояснювалася латинська приказка: «*Sardi venales*»³¹ (сардинці, що виставлені на продаж)³². На думку епітоматора, такі слова проголошувалися під час ігор на свято перемоги над етрусками з міста Вейї. Тоді вели через Форум на Капітолій старого, одягненого в *toga praetexta* та з золотою буллою на шиї (у римлян, перше – одяг хлопчиків до 17 років і вищих сановників, друге – ознака дитячого віку; в етрусків названі речі «*quo cultu reges soliti sunt esse Etruscorum*» (якими прикрашалися зазвичай царі етрусські)), що символізувало переможеного колись вейського царя, або, як гадав Плутарх, полководця (Plut. Rom. 25). Останній додавав, що ігри відбувалися під час святкування на жовтневі іди (15 жовтня) давньої перемоги легендарного Ромула над етрусками. В іншій своїй праці він навіть стверджував, що Ромул заволодів Вейями і захопив у полон усіх мешканців і царя (Quaest. Rom. 53, 277 C4). Оскільки Вейї в реальності були захоплені лише 396 р. до н. е. (наприклад, Liv., VI, 21–23), через більш ніж три сотні років після уявного правління Ромула, оповідь про перемоги міфічного засновника Риму слід визнати легендами. До того ж, згадка про виставлення на продаж явно говорить за часи, коли работоргівля була вже досить розвинутою.

Найбільш цікавим для нас є такий пасаж. Оскільки етруски, за давньою традицією, вважалися переселенцями з лідійського міста Сарди³³ (*quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia*), їхні царі також звалися «сардами» («*qui Sardi appellantur*» (які сардами називалися)).

Проте далі Фест, посилаючись на римського граматака часів М. Теренція Варрона Сіннія Капітона, вказує, що мова йде про придушення проконсулом Тіб. Семпронієм Гракхом, батьком відомих реформаторів, повстання на Сардинії (175/174 рр. до н. е.)³⁴, після якого полонених сардинців було так багато, що раби стали коштувати дуже дешево, звідки і виникло вказане прислів'я (пор.: Aur. Vict., De Vir. ill., LVII).

Однак є привід вбачати у *Sardi* не сардинців і не мешканців лідійських Сард³⁵, навіть не царів етрусків, бо тих у Римі звикли звати *Iucumoni* (згідно граматака Сервія: «*Iucumones, qui reges sunt lingua Tuscorum*» (лукумони, які етрусською мовою царі) (Serv., Aen., II, 278)). О. И. Немировський висловив здогадку, що *Sardi* було не царським титулом у множині, а поняттям, що відповідало союзу етрусських міст на чолі з царями³⁶. На нашу думку, якщо дійсно довіряти посиланням Веррія Флакка (Феста і Плутарха) на давньоримський святковий обряд, у назві *Sardi* в дуже перекрученій формі зберігся етрусський апеллятив для позначення міста **spura*. Найбільш близьким до *Sardi*, на нашу думку, видається етрусське *špureštreš*, яке зустрічаємо у «Книзі мумії» у виразі «*šacnicštreš cilθš špureštreš*» (святинища триби міста) (TLE, № 1 II, 1-2, 12-13; IX, 2, 9-10). Справді, звук [u] = o (типово для етрусської мови), звук [d] = t (характерна для етрусської мови заміна дзвінкого приголосного глухим), остання *š* – суфікс родового відмінку. Загалом, компонент *-tre* сам по собі є характерною для етрусської мови займенниковою енклітикою, яка субстантивує дієслівну основу, а друге *š* перед нею є показником генітиву (суфіксом)³⁷.

У свій час нами було запропоновано вважати царським титулом етрусків термін із основою *mar-*³⁸. Повні титули зустрічаємо у написі на саркофазі з Сан-Джуліано (Норчія, Вітербо, область Тарквінії) IV–II ст. до н. е. «*marunux spurana*» (марон (цар?) міський) (CIL, № 2070 = CIE, № 5874 = TLE, № 165) та у написі з Вольсінії (нині Орвьєто) цього ж періоду «*marniu spurana*» (марон (цар?) міський) (CIE, № 5093, E, a = TLE, № 233, E, a). Другим компонентом у наведених написах стоїть *spurana* з суфіксом -на у ад'єктивному використанні (тому перекладаємо прикметником «міський», хоча основним є номінативне значення цього суфікса). Це дає підстави вважати, що і під час запозичення Веррієм Флакком чи його інформаторами збереглася і зазнала перекручень саме ця частина титулу. Тобто у сполученні «цар міста» залишилося не «цар», а «місто». Можливо, через те, що саме у Вейях найдовше за усі етруські міста збереглася царська влада (Liv., V, 1, 3). Чому ж етрусський термін «місто» було сплутано з найменуваннями городян Сард і тубільців Сардинії?

Немає сумнівів, що у Веррія Флакка (Феста) відбулася контамінація двох подій із життя Риму: боротьби з Вейями та війни на Сардинії. Причиною ж плутанини було співзвуччя найменування остров'ян із назвою мешканців лідійської столиці (однак навіть у латинському варіанті не зовсім подібні *Sardi* та *Sardiani*). Однак в оригіналі мешканці столиці Лідії (а також усі лідійці) звалися *Sfarda* (або давньоперською у Бехістунському написі *Sparda*, арамейською у лідійсько-арамейській білінгві з Сард V ст. до н. е. *sprd*)³⁹, що не зовсім схоже на грецьку і латинську передачу малоазійського і середземноморського топонімів (пор.: грецьк. Σάρδεις, Σάρδιες, лат. *Sardis* – «місто Сарди»; Σαρδῶν – «острів Сардинія»; ὁ Σαρδιᾶνός – «житель міста Сарди»; ὁ Σαρδόνιος – «житель острова Сардинії»).

«Метаморфозу» Σάρδεις (*Sardis*) < *Sfarda* (*Sparda*) можна пояснити тим, що дигамма *ϕ* (напівголосний звук *ɸ*, що дав голосний [u] і приголосний *ʃ*) досить швидко зникла з грецької мови, особливо з аттичного (іонійського) діалекту (пор. мікенське *wa-na-ka* та грец. гомерівське ὠνάξ – «володар»; дорійське та еолійське ὠφοῖκος, аттичне ὠοῖκος – «дім») ще до початку письмової доби, але якраз у період іонійської колонізації заходу Малої Азії (VIII ст. до н. е.). Треба думати, що запозичення у латину відбулося через посередництво греків у більш пізній час. Однак нам відомо, що латинські запозичення відобразили грецьку дигамму, наприклад, *olīva* < ἡ ἔλαι(ϕ)⁴⁰. При цьому, це були найраніші запозичення від греків до римлян. Втім, те ж саме можна сказати і про етрусків, наприклад, сполучення «*aska mi eleivana*» (аск (з грец. ὁ ἄσκος – «бурдюк») я маслинової олії) з напису VII ст. до н. е. з Вольсінії (нині Орвьєто) (TLE, № 762).

Східні написи зі *Sfarda* (*Sparda*) належать до VI ст. до н. е., тоді ж у храмі Портоначчіо у Вейях (Етрурія) на посуді «буккери» з'явилася посвята VI ст. до н. е.: «*mini muluvanese avile viriennas*» (Мене присвятив Авіле Вірієнна) (TLE, № 35). Однак брата останньої історичної особи пізніше, у I ст. н. е., імператор Клавдій у своїй сенатській промові назвав *Vivenna* (CIL, XIII, № 1668 = ILS, № 212). У латинських антикварів і в наративах, в тому числі й у згаданого Веррія Флакка, писали це гентильне ім'я як *Vibenna* (Varro, l. l., V, 46; Fest., p. 486 L *Tusculum vicum*; Paul., p. 487 L *Tusculum*; Tac., Ann., IV, 65), що можна пояснити і пізнішою редакційною роботою, відсутньою у випадку з епіграфічним текстом. Цей приклад доводить, що ще на початку нової ери придинове *f* (ϕ) залишалося. Очевидно, так було і тоді, коли в етрусків слова з коренем *spur-* ще були іменами, а не апеллятивами (VII–V ст. до н. е.), а найменування *Sardis* звучало як **Svarda*, *Sfarda* або *Sparda*. Така вимова збереглася і пізніше, коли інформатори Веррія Флакка переплутали *špureštreš* з сардійцями та сардинцями. Це була, безумовно, учена «плутанина», адже необхідно було мати уявлення про етруску мову, легенди про походження етрусків із Лідії, знати власні традиції, володіти грецькою, щоби знати, наприклад, про спорідненість грецьких ἡ σπορά та οἱ σπαρτοί (походять від дієслова σπείρω).

Імовірно, оригінальною назвою столиці і самої країни Лідія було індоєвропейське слово, близьке до санскритського *svardṛ̥ṣ* – «той, що дивиться на небо або сонце, подібний небесам»⁴¹. Це підтверджується повідомленням Ксанфа Лідійського, який писав, що назва Сарди (у тексті Σάρδις) з лідійської мови немовби перекладалася як «рік» або «сонце» (Xanth., fr. 14, FHG IV, p. 629 = Lyd., Men., III, 14). Однак у згаданій лідійсько-арамейській білінгві лідійське слово для позначення поняття «рік» дуже швидко віднаходиться на початку тексту: це *borli-* (*forli-*) (у написі *borlī* X – «у році десятому» чи «року десятого»)⁴². Отже, слід прийняти значення «сонце» або «небо», втім, рік завжди визначався за сонцем і небом (календар). Враховуючи вищенаведене, чи не можна припустити, що самі лідійці (самоназва «сарди») принесли назву своєї столиці до Італії?

Варто поглянути на грецькі написи VI ст. до н. е. з Гравіски, порту етруського міста-держави Тарквінії. Серед грецькомовних посвят божествам Гері, Афродіті, Аполлону, Діоскурам та

Зевсу також зустрічається вотивний напис на уламці посуду від людини зі звичним лідійським ім'ям «Πακτύεζ» (IGSSG, № 7), що пов'язане з назвою річки Πακτωλός (нині Sart), на берегах якої й були розташовані Сарди. Однак можна подивитися на проблему ще ширше.

З нашого погляду, Sfarda (Sparda) подібне до грецьких οἱ σπάρτοι (пор.: οἱ Σαρδοί – «сардинці») та споріднених з ними ἡ σπορά (при цьому, одне із значень ἡ σπορά – «час засіву», у переносному значенні, «рік») і σποράδην. Означені слова походять від дієслова σπείρω – «сію, звиваю», однак наголос на другому складі від кінця в запозиченому лідійському топонімі може свідчити про його зв'язок із топонімами, де такий самий наголос, Σπάρτη та Σπάρτωλος, широко відомими, в тому числі й за творами лексикографів (Hesych., 1379 σ; St., Byz., 259, 260; Suid., 970)⁴³. Тут же позначено слово, від якого, мабуть, і походять наведені назви: σπάρτα – «мотузка, канат, нитка», відоме за Гомером (Il., II, 135). Відповідно, ἡ σπάρτος – «посіяний», а ὁ σπάρτος – «дрік, трава для мотузок і канатів».

Проте вже в античний період Варрон сумнівався, чи не треба в «гомерівському» σπάρта змінити наголос, тобто він зазначав, що завезену з Іспанії траву spartum почали використовувати для канатів лише у його час, а раніше греки плели (звивали) їх із місцевих злакових, тобто «посіяних», культур (Varr. Ant. rer. hum., XXV. Fr. 4 Mirsch. = Gell., XVII, 3, 4). Тож ніякого протиріччя немає. Більше того, В. М. Топоров зближив деякі грецькі назви з іменами відомих фракійців з коренем *spart- (серед яких, славнозвісний гладіатор Σπάρτακος, засновник боспорської династії Σπάρτοκος, додамо ще ім'я одриського фракійського династа Σπαραδόκος)⁴⁴. До того ж, він знайшов деякі відповідники цим словам у балто-слов'янській лексиці, що дало йому підстави зупинитися на значенні слів з коренем *spart- «сила, міць, буяння, ряснота». Слід відзначити, що ці слова могли потрапити до грецької і лідійської (індоєвропейської хетто-лувійської⁴⁵) мов зі спільного джерела – «пеласгійської мови», тобто того догрецького індоєвропейського субстрату, що зближувався лінгвістами з фракійською мовою⁴⁶, як уже зазначалося, під пеласгами, можливо, розуміли ранніх фракійців.

Найбільш цікавим тут є топонім Σπάρτωλος, місто боттієїв, що існувало на заході півострова Халкідіки, розташованого поблизу Фракії (Thuc., II, 79, 2, 3, 5; V, 18, 5). На цьому півострові, як писав у іншому місці Фулідід, існували поліси, які населяли змішані варварські двомовні племена. Невелика частина їх – халкідіяни; здебільше, однак, це – пеласги, що походили від тірсенів, які колись жили на Лемносі та в Афінах, а також фракійці: бісалти, крестони та едоняни (Thuc., IV, 109, 3). Геродот ще раніше згадував пеласгів, що жили північніше тірсенів (Τυρσηνῶν) у місті Крестоні (ἡ Κρηστῶν) (очевидно, від згаданого етноніма «крестони») (Herod., I, 57). Діонісій Галікарнаський трактував це місце «батька історії» як згадку про «кротонійців», тобто мешканців грецького поліса Кротон (так закріпилося в історичній традиції, власне, ἡ Κρότων – «Кротона або Кротонія») з південної Італії (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 29, 3). Вище за текстом античний ритор плував це ж місто з етрусською Кортонією (нині Cortona в регіоні Тоскана, Італія) (Ant. Rom., I, 20, 4; 26, 1), що однак, невірно, якщо поглянути на етрусські написи, наприклад, curtun (ThLE, p. 119 = TLE, № 644)⁴⁷. Очевидно, він будь-що намагався довести «еллінство» римлян і на цьому фоні туземне походження етрусків, тому вдався до фальсифікації⁴⁸.

Отже, у Фулідіда зустрічаємо етнонім у формі Τυρσηνῶν (тірсенів), але пов'язаний не з італійськими етрусками, а з пеласгами, давніми мешканцями Лемносу, Афін та Акте (найсхіднішої частини півострова Халкідіки) (Thuc., IV, 109, 4). Геродот не знав тірсенів на Лемносі, а лише пеласгів (Herod., V, 26; VI, 140), про них тепер уже під виглядом тірренів (οἱ Τυρρηνοί) писав Діодор Сицилійський (X, 19, 6)⁴⁹. Слід відзначити, що написи, які 1885 та 2009 рр. відкрито на Лемносі (відповідно біля села Камінія та при розкопках театру Гефестії), створені неіндоєвропейською мовою, явно спорідненою з етрусською⁵⁰. Мабуть, у цих місцевостях північної Егеїди набагато раніше за Фулідіда була контактна зона індоєвропейців «пеласгів» (ранніх фракійців) та неіндоєвропейців тірсенів. Чи не могли останні бути предками етрусків і принести до Італії, між іншим, і термін для назви міста, ідентичний назві лідійської столиці?

Звернімося знову до грецькомовних написів VI ст. до н. е. з Гравіски. Найцікавішим для нас ім'ям є «Ληθα(ι)ος» (IGSSG, № 24). Воно кореспондує водночас із відомим гомерівським іменем пеласга з-під Трої «Λήθεος» (Hom., Il., II, 843) та етрусськими іменами з написів VI ст. до н. е.: «lethaes» (CIE, № 5043), «lethaies» (TLE, № 37), «lethaie» (SE, 1994, № 59, REE 22), «lethx» (SE, 1995, № 60, REE 41) тощо⁵¹.

Версію про належність Летея до етрусського етносу обстоював О. Й. Немировський⁵². Втім, повністю цей напис виглядає цілком по-грецьки: «Ληθα(ι)ος Ἡρη(ι)» (Летей Гері) (IGSSG, № 24). Якби посвяту робив етрус, природно було би написати її етрусською та назвати Геру етрусським іменем Уні. До речі, у цьому ж святилищі відкриті й етрусські написи, наприклад, тій

самій богині Unī (IGSSG, № 375). Очевидно, Летей був еллінізованим тірсеном, так само як названий вище Пактій був еллінізованим лідійцем. То чи можемо ми стверджувати, що предки етрусків (пеласги і (або) тірсени) дійсно переселилися за Геродотом (I, 94) чи згаданим вище Гелланіком зі Східного Середземномор'я до Західного, принісши сюди в тому числі й терміни для назви міста?

Багато хто з дослідників так і вважає, адже орієнтуються вони на «незаперечні» з їхнього погляду повідомлення давньоєгипетських храмових написів із Карнаку та Медінет Абу⁵³. Наприклад, рельєф так званих «Високих воріт» із Медінет Абу зображує полонених ватажків супротивних Рамсесові III військ, де по одну сторону «воріт» розміщено проводирів південних ворогів фараона (тобто африканців), а на протилежній – північних (тобто азіатів)⁵⁴. Серед північних бачимо ватажків хетів, аморитів, теккер, шардана, шасу, туреш та пелесет⁵⁵. Здавалося би, що шардана, туреш і пелесет – це неодноразово згадані нами вище сарди, тірсени та пеласги. Однак в іншого автора, за тими ж самими джерелами, ці народи виглядають як шаіредени (шаіредана), туріша, пуірсатіу⁵⁶. Якщо ж звернутися до написання етноніму «теккер» (його зазвичай зближують з гомерівськими тевкрами), то в одному виданні перекладу «Подорожі Унуамона» зустрічаємо «зекер» або «зекел»⁵⁷. У чому ж справа?

Виявляється, вищезазначені дослідники забувають, що вказані написи вирізані ієрогліфами, тому алфавітним письмом єгипетські слова передаються лише приголосними, а голосні дослідники ставлять на свій розсуд, до того ж, знак для звуку [л] відсутній, а звук [р] може вимовлятися як [л], однак, коли цей звук з'являється, його зазвичай вимовляють як [р]⁵⁸.

На нашу думку, повністю підтвердити чи спростувати відповідність пеласгів пелесет, а тірсенів туреш за теперішнього стану джерел неможливо. Не дивно, що більшість скептиків, праці яких цитовано вище, розміщують «народи моря» десь недалеко від Єгипту, мало не в дельті Нілу. Нещодавно відкриті у Туреччині написи (фінікійсько-лувійська білінгва та лувійський ієрогліфічний) дозволяють припустити існування на південному сході Анатолії у період раннього залізного віку двох держав, Ах(хіяви) та Палістин, що засновані, відповідно, ахейськими греками та філістимлянами ще на початку XII ст. до н. е.⁵⁹. Широко відомими є повідомлення Біблії про філістимлян, які оселилися в Ханаані, який від них отримав назву Палестина (Бут. 10:13; 21:32, 34; 26; Втор. 2:23; Вих. 13:17; 15:14; 23:31; Єрем. 47:4; Амос. 9:7). Наведені факти доводять, що філістимляни, яких і зближують з пелесет і пеласгами) на Захід не переселялися. Крім того, Р. Тайкот у своєму детальному дослідженні не знаходив переконливих доказів на користь переселення Teresh (турша), «кандидатів» на роль пращурів етрусків, до Італії між XII та IX ст. до н. е. та не вбачав зв'язку між ними та автохтонами Етрурії⁶⁰. Залишається шукати інших переносників етрускоїдних, фракійських і лідійських слів до Італії.

Тут нам у пригоді можуть стати побіжно вищезгадані мешканці о. Евбея з полісу Халкіда, які уславилися як одні з перших грецьких колоністів. До речі, від найменування їхнього полісу отримав свою назву і півострів Халкідіки і там, як уже зазначалося, мешкали поруч халкідці, тірсени-пеласги і фракійці. Справа в тім, що саме евбейці з Халкіді також були засновниками і першої грецької колонії в Західному Середземномор'ї на острові Пітекусси (нині Іск'я). Саме тут археологи відкрили сліди розплавленого заліза у вигляді «губок» (крицю) з етруського острова Ільва (нині Ельба)⁶¹. Пізніше евбейці заснували Кіму (Куми), звідки грецький алфавіт запозичили етрусками⁶². Між розташованою поруч етруською колонією Понтеканьяно (давня назва невідома) і Кумами відбувався жвавий торговельний і культурний обмін: етруській поховальний обряд зазнавав відчутних грецьких впливів, етруски запозичили писемність у евбейців, написи етруських іммігрантів відомі в Кумах, етруський напис із Понтеканьяно середини VII ст. до н. е. фіксує гентильне ім'я Rasunies (rasna = лат. populus < *rasuna), що кореспондує з повідомленням Діонісія Галікарнаського про походження самоназви тірренів (етрусків) від імені їхнього ватажка Расенни (Ant. Rom., I, 30, 3)⁶³. Це, звичайно, не *spura, але доволі близьке поняття. До того ж, можливостей для археологів і епіграфістів віднайти напис із цим терміном не так і багато.

Немає нічого неможливого в тому, що грецькі колоністи, іонійці, предки яких заселяли узбережжя Малої Азії, в тому числі й контактували з лідійцями, водночас мали щільні стосунки з тірсенами на Лемносі та півострові Акте, взаємозбагачувалися з фракійцями («пеласгами»), могли привнести на Захід до Італії самоназву лідійців (вона ж назва міста Сарди), фракійські терміни для мотузок (необхідних для кораблів) та, можливо, тірренські терміни для роду, племені, жіночого потомства, покоління. Можливо також, що деякі окремі тірсени Егеїди були захоплені цією хвилею Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. та самі були переносниками цієї термінології до спорідненої Етрурії. Найпростіше, звичайно, вважати, що етруски і римляни

отримали термін *spura безпосередньо від греків, але тоді не зовсім зрозуміло, чому означене слово отримало таке специфічне і відмінне у двох народів соціально-політичне забарвлення та чому серед давніх граматиків виникла вищенаведена лінгвістична плутанина.

Таким чином, етрусський термін *spura, комбінаторно визначений як позначення міста, був стародавнім індоєвропейським запозиченням у загалом неіндоєвропейській мові етрусків і мав початкове значення «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління», що наклало свій відбиток на позначення міської громади і громадянства в етрусків і позначення незаконно-народжених дітей у римлян.

¹ Немировский А. И. Этруски. От мифа к истории. – М., 1983. – С. 103; Паллоттино М. Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 367; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык // Немировский А. И., Харсекин А. И. Этруски. Введение в этрускологию. – Воронеж, 1969. – С. 42; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. – М., 2011. – С. 188, 296; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language. An introduction. – Manchester, 2002. – P. 83.

² Müller K. O., Deecke W. Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 1. – S. 469, 470, 473, 483, 492, 493; Müller K. O., Deecke W. Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 2. – S. 13, 390, 457, 472.

³ Deecke W. Etruskische Forschungen und Studien. – Stuttgart, 1884. – H. 6. – S. 24–26; пор.: Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. – 2-е изд. – М., 1987. – С. 397.

⁴ Бекштрём А. Г. Из области этрускологии // ЖМНП. – 1907. – № 7. – С. 335; Бекштрём А. Г. Из области этрускологии // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 71.

⁵ Rosenberg A. Der Staat der alten Italiker. – Berlin, 1913. – S. 56–57, 60–61.

⁶ Якщо бути точним, Spuriinna – римське ім'я, запозичене в етрусків. Ще точніше, це ім'я романізованих етрусків. Відомо, як мінімум, троє осіб на ім'я Спурінна (у двох останніх це когномен після номену Вестріцій) (Cic., Div., I, 119; Suet., Div. Jul. 81; Plin., Ep., III, 1; Tac., Hist., II, 11). Аналіз багатьох етрусських написів дозволяє припустити, що цей номен перетерпів еволюцію від архаїчного spuri(i)aza VII ст. до н. е. та spuriana (VI ст. до н. е.) до новоетрусського spurina IV–III ст. до н. е. (ThLE, p. 324).

⁷ Тронский И. М. Очерки по истории латинского языка. – М.; Л., 1953. – С. 124; пор.: Бартошек М. Римское право (Понятия, термины, определения). – М., 1989. – С. 300.

⁸ В етрусків дійсно побутовали преномени spuries, наприклад, із Вольсіній (нині Орвьєто) VI–V ст. до н. е. (CIE, № 4926, 4962, 4983, 5028).

⁹ Forsythe G. A. Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War. – Berkeley; Los Angeles; L., 2005. – P. 118.

¹⁰ Немировский А. И. Этруски... – С. 103–104; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 379; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык... – С. 98, 111, пр. 20; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 111, 219; Харсекин А. И. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. – Ставрополь, 1963. – С. 42; Молчанов А. А. [Рец.] // ВДИ. – 1986. – № 3. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983.). – С. 173; Робер Ж.-Н. Этруски. – М., 2007. – С. 226; Stoddart S. Historical dictionary of the Etruscans. – Lanham, 2009. – P. 182.

¹¹ Немировский А. И. Этруски... – С. 103.

¹² Георгиев В. И. Исследование по сравнительно-историческому языкознанию. (Родственные отношения индоевропейских языков). – М., 1958. – С. 281; Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. Фрагмент индоевропейской ономастики. – М., 1967. – С. 169; Нерознак В. П. Палеобалканские языки. – М., 1978. – С. 9, 173, 214; Цымбурский В. Л. [Рец.] // ВДИ. – 1986. – № 3. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983.). – С. 180; Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. – М., 1988. – С. 6, 20, 22.

¹³ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 161, 175, 177; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 49, 225; Forsythe G. A. Critical history... – P. 26, 36; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 11, 214; Stoddart S. Historical dictionary... – P. 108; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков. – Екатеринбург; М., 2011. – С. 27–29; Харсекин А. И. Этруски // СИЭ. – М., 1976. – Т. 16. – Стб. 673; Эргон Ж. Повседневная жизнь этрусков. – М., 2009. – С. 23; Fortson IV B. W. Indo-European language and culture. An introduction. – 2nd ed. – Oxf., 2011. – P. 275.

¹⁴ Becker H. W. Production, Consumption and Society in North Etruria during the archaic and classical periods:

The World of Lars Porsenna. – Chapel Hill, 2006. – P. 103–105.

¹⁵ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296–297.

¹⁶ Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 90.

¹⁷ Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 379; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 218.

¹⁸ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296.

¹⁹ Посилаючись на місце з Тита Лівія, де той розповідає про сходини, де промовляли «*Principesque in omnium Etruriae populorum ...*» (І принцепси народів з усієї Етрурії ...) (Liv., II, 44, 8). Як було з'ясовано вище, «народ» етрусською *rasna*, а не *spur*.

²⁰ Мосенкіс Ю. Л. Етимологічний словник тирренських мов: лемноська й етрусська // Мова та історія: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 311. – С. 21.

²¹ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – [2-е изд.]. – М., 1976. – С. 950; A Latin Dictionary / [rev. by Ch. T. Lewis, Ch. Short]. – Oxf., 1958. – P. 1748; Georges K. E. Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch: in 2 Bde. – [9 ed.]. – Basel, 1951. – Bd. 2: I–Z. – Sp. 2778; Oxford Latin Dictionary / [ed. by P. G. W. Glare]. – Oxf., 1968. – P. 1811; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch: in 2 Bde. – [3 Aufl.]. – Heidelberg, 1954. – Bd. 2: M–Z. – S. 581.

²² «Той, що далі розглядається *spurius*, хто від матері знатної і батька незначного народжується. Так само, *spurius* батьком сумнівним, матір'ю незаміжньою народжений, так немовби такий незаконнонароджений син, тому що від жіночого органу пращури *spurius* звали; так немовби «від сімені (засіву)», тут є нащадком; не в батька ім'ям. (...) 25) Звідки і це, хто не є з законного шлюбу; матері, краще сказати, як батька наслідують. Латиною, з іншого боку, *spurius* немовби поза чистотою, це є немовби брудно». (Пер. наш – А. Я.).

²³ Гарник А. В. Греческие лексические заимствования в латинском языке : учеб. материалы. – Минск, 2015. – С. 8, 13, 23.

²⁴ Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 355, 365, 379.

²⁵ Грэхэм А.-Дж. Колониальная экспансия Греции // КИДМ. – М., 2007. – Т. 3. Ч. 3. – С. 136; Graham A. J. The colonial expansion of Greece // САН². – Cambr., 1982. – Vol. 3. Pt. 3. – P. 112; Печатнова Л. Г. Спартанские парфении // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб., 1998. – С. 184; Макаров И. В. Спартанские парфении // Вестник Санкт-Петербургского Университета. – 2007. – Сер. 2. Вып. 1. – С. 165; Шубин В. И. Заговор парфениев // Вестник Санкт-Петербургского Университета. – 2012. – Сер. 2. Вып. 1. – С. 109–110.

²⁶ Видаль-Накэ П. Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире. – М., 2001. – С. 139–140.

²⁷ Пор.: Herod., I, 93, де такий самий звичай приписується лідійцям.

²⁸ «Фіванський цикл» грецької міфології від VI ст. до н. е. – популярна тема етрусського мистецтва. Див.: Мавлеев Е. В. Греческие мифы в Этрурии // АМА. – 1979. – Вып. 4. – С. 84, 101.

²⁹ Briquel D. Visions etrusques de l'autochtonie // Dialogues d'histoire ancienne. – 1986. – № 12. – P. 305.

³⁰ Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрусологии // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 20–21.

³¹ Найраніше згадане прислів'я зустрічається у Ціцерона: «*Habes "Sardos venalis alium alio nequiores"*» (Знай «Запродані сардинці один одного паскудніше») (Fam. VII, 24).

³² «...*senex cum toga praetexta bullaque aurea; quo cultu reges soliti sunt esse E<trus>corum, qui Sardi appellantur, quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia*». (...старий разом з пурпурною тогою та золотою буллою; якими прикрашалися зазвичай царі етрусські, які «сарди» називалися, тому що етрусський рід виник із Сард із Лідії). (Пер. наш. – А. Я.)

³³ Herod. I, 94; Verg. Aen. VIII, 479; Strab. V, 2, 2, С. 220; Vell. I, 1, 4; Val. Max. II, 4, 4; Tac. Ann. IV, 55, 3; Just. XX, 1, 7; Serv. Aen. II, 781; VIII, 479. Найбільш показовим є повідомлення Тацита в «Анналах», як у 23–28 рр. н. е. виникли суперечки між містами у Малій Азії відносно того, де має з'явитися новий храм на честь імператора Тиберія. «Аргументом» мешканців Сард на свою користь було рішення етрусків про те, що лідійці їхні кривні родичі.

³⁴ Fasti Capitolini / [ed. A. Degraffi]. – Torino, 1954. – P. 103.

³⁵ Немировский А. И. Этруски... – С. 57.

³⁶ Стефан Візантійський згадує також Сардесс у Лікії та Сард в Іллірії (Steph., Byz., Et., 68, s. v. Σαρδεσσός; 70, s. v. Σάρδος).

- ³⁷ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 193–194; 261–265.
- ³⁸ Янко А. Л. Царський титул у етрусків // Старожитності, 2013: харківський історико-археологічний щорічник. – Харків, 2013. – С. 24–25.
- ³⁹ Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М., 1996. – С. 142; Браун Т. Греки на Ближнем Востоке // КИДМ. – М., 2007. – Т. 3. 3. – С. 15; Braun T. F. R. G. The Greeks in the Near East // САН². – Cambr., 1982. – Vol. 3. Pt. 3. – P. 3; Меллинк М.-Дж. Анатолия // КИДМ. – М., 2011. – Т. 4. – С. 263; Mellink M. Anatolia // САН². – Cambr., 1988. – Vol. 4. – P. 213; Шеворошкин В. В. Лидийский язык. – М., 1967. – С. 56; Фридрих И. История письма. – М., 1979. – С. 299.
- ⁴⁰ Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь... – С. 765.
- ⁴¹ Гарник А. В. Греческие лексические заимствования в латинском языке... – С. 13.
- ⁴² Шеворошкин В. В. Лидийский язык... – С. 48, 64; Фридрих И. История письма... – С. 299.
- ⁴³ Відомо, що від наголосу у греків (і в українців також, наприклад, замо́к і за́мок) інколи мінялося значення слова: пор.: ὁ τροχός – «оберт» та ὁ τροχός – «колесо».
- ⁴⁴ Топоров В. Н. Др. греч. Σπάρτη и фрак. *Spart- // Симпозиум Античная балканистика. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. 2–4 декабря 1980 г. Предварительные материалы. Тезисы докладов. М., 1980. – С. 55–59. Також див.: Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат... – С. 98, 107, 124, 148–150.
- ⁴⁵ Шеворошкин В. В. Лидийский язык... – С. 9; Fortson IV B. W. Indo-European language... – P. 175.
- ⁴⁶ Георгиев В. И. Исследование по сравнительно-историческому языкознанию... – С. 281; Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова... – С. 166–169; Нерознак В. П. Палеобалканские языки... – С. 214; Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат... – С. 21–23; Георгиев В. Тракийский язык. – София, 1957. – С. 65–70; Дуриданов И. Езикът на траките. – София, 1976. – С. 126–127.
- ⁴⁷ Полібій і Стефан Візантійський подавали таку назву етрусського міста: «Κυρτώνιον» (Кіртоній) (Polyb., III, 82, 9; Steph. Byz., s. v. Κυρτώνιος). Сам Діонісій Галікарнаський теж одного разу назвав місто вірно ἡ Κορθωνία (I, 26, 2). Загалом він цитував «пеласгійську» версію походження тірренів (етрусків) Гелланіка Лесбоського про пеласгійського царя на ім'я Νάνας, під час правління якого пеласги були вигнані афінянами, перепливли Адріатику і через дельту річки Пад (нині По) потрапили до міста «Κρότονα» (Кротони), де й оселилися (Hell., FGrH. 4. fr. 484 = Dion. Hal., Ant. Rom., I, 28, 3).
- ⁴⁸ Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 11; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 27; Маяк И. Л. «Римские древности» Дионисия Галикарнасского как исторический источник // Дионисий Галикарнасский. Римские древности. – М., 2005. – Т. 3. – С. 258.
- ⁴⁹ Ще повідомлення, де пеласги змішуються з тірсенами (тірренами) (Ap. Rhod., IV, 1760; Myrs., frg. 2-3. FHG IV = Dion. Hal., Ant. Rom., I, 28, 3; Strab., V, 2, 4, С. 221; Hesych., p. 1296 π).
- ⁵⁰ Brandenstein W. Tyrrhener // RE. – 1948 – 2 A. – Bd. 7/14. – Sp. 1919–1936; de Simone C. La Nuova Iscrizione 'Tirsenica' di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali // Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies. – 2011. – № 3. – P. 3.
- ⁵¹ Мабуть, варто сюди додати гідроніми на Криті, у Фессалії і Карії Ληθαίος, міфічну річку підземного царства Λήθη, міфічну гору в Італії у Лікофрона Ληθαίωρος (Licorhrg., Alex., 703), етрусський теонім Ieθat у написах із Капуї і Пьяченци (TLE, № 2; 719). Див. з літературою: Янко А. Л. Раби в Етрурії у VIII – III ст. до н.е. // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – «Історія». – 2009. – № 825. – С. 81–82; поліс Лете у Мігдонії на північ від Халкідіки, де карбувалися монети з легендою ΛΕΤΑΙΟΝ, див.: Plin. N. H., IV, 36; Psoma S. The "Lete" Coinage Reconsidered // Agoronomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll. – New York, 2006. – P. 61, 79; поліс на Криті Λατώ, див.: Пендлбери Дж. Археология Крита. – М., 1950. – С. 342–344.
- ⁵² Немировский А. И. Этруски... – С. 27–28.
- ⁵³ Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья... – С. 142, 146; Немировский А. И. Этруски... – С. 30–32; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 7; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков... – С. 39; Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. – М., 1990. – С. 123–124; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 16–17; Сафронов А. В. Греческая традиция о пеласагах и тирсенах в Анатолии и ее египетские соответствия // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIX. Материалы чтений памяти И. М. Тронского. – СПб., 2015. – С. 803–808.
- ⁵⁴ Medinet Habu / Ed. C. F. Nims. – Vol. VIII: The Eastern High Gate with translations of texts by the epigraphic survey. – Chicago, 1970. – Pl. 600 A, B.
- ⁵⁵ Breasted J. H. Ancient records of Egypt. – Chicago, 1906. – Vol. IV. – P. 68, 75–76.

- ⁵⁶ Бадж Э. А. У. Египет во времена Рамсеса Великого. – М., 2010. – С. 84, 121.
- ⁵⁷ Путешествие Унуамона // Сказки и повести Древнего Египта / пер. И. Г. Лившица. – Л., 1979. – С. 129, 271.
- ⁵⁸ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. – Ереван, 1968. – С. 102; Кац Т. П. Нурагическая Сардиния и «морские народы» // АМА. – Вып. 6. – Саратов, 1986. – С. 38–39; Nibbi A. The Sea peoples and Egypt. – Park Ridge (New Jersey), 1975. – P. 3–9; 46, 116; 112–116.
- ⁵⁹ Сафронов А. В. Новые данные о миграциях «народов моря» // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2012. – № 5. – С. 43; Emanuel J. P. King Taita and his «Palistin»: Philistine State or Neo-Hittite Kingdom? // Antiquo Oriente. – 2015. – Vol. 13. – P. 13–14.
- ⁶⁰ Tykot R. Sea Peoples in Etruria? Italian Contacts with the Eastern Mediterranean in the Late Bronze Age // Etruscan Studies. – 1994. – Vol. 1. – P. 75–76.
- ⁶¹ Грэхэм А.-Дж. Колониальная экспансия Греции... – С. 125; Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура. – М., 2006. – С. 24; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 135; Шубин В. И. Питекусса: к вопросу о первоначальном характере колонии // Вестник Поморского университета. – Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2009. – № 6. – С. 39–41; Шубин В. И. Ранние эвбейские колонии в Италии // Вестник СПбГУ. – Серия 2. История. – 2010. – Вып. 2. – С. 45; Camporeale G. Miniere e metalli alle origini dell'Etruria storica: la fase «villanoviana» // Gli Etruschi / [ed. M. Pallottino]. – Milano, 1998. – P. 31; Graham A. J. The colonial expansion of Greece... – P. 103; Stoddart S. Divergent trajectories in Central Italy 1200–500 BC. // Centre and periphery: comparative studies in archaeology / [ed. T. C. Champion]. – L., 1989. – P. 97.
- ⁶² Макнамара Э. Этруски... – С. 176; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 361; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 217; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков... – С. 21; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык... – С. 40; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 14, 49, 52, 55; Stoddart S. Historical dictionary... – P. 11, 218; проте пор.: Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей: в 2 т. – Т. 1. – Харків, 2014. – С. 540.
- ⁶³ Colonna G. Gli Etruschi nel Tirreno Meridionale: tra Mitistoria, Storia e Archeologia // Etruscan Studies. – 2002. – Vol. 9. – P. 197–199; D'Agostino B. Grecs et «indigènes» sur la côte tyrrhénienne au VIIe siècle: la transmission des idéologies entre élites sociales // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1977. – Vol. 32. – № 1. – P. 11–14.

Список сокращений

АМА	Античный мир и археология	Саратов
ВДИ	Вестник древней истории	Москва
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения	Санкт-Петербург
КИДМ	Кембриджская история древнего мира	Москва
СИЭ	Советская историческая энциклопедия. – Т. 1–16, 1961–1976	Москва
САН ²	The Cambridge Ancient History. – 2nd edition– Vol. 1–, 1970–2000	Cambridge
CIE	Corpus inscriptionum Etruscarum. – Vol. 1–, 1893–	Lipsiae
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum. – Vol. 1–, 1862–	Berolini
FHG	Fragmenta historicorum Graecorum / Ed. C. Müller. – Vol. 1–5, 1841–1873	Parisiis
FGrH	Die Fragmente der griechischen Historiker / Hrsg. F. Jacoby. – Teilen 1–6, 1923–1958	Berlin, Leiden
IGSSG	Johnston A. W., Pandolfini Angeletti M. Le iscrizioni. Gravisca. Scavi nel santuario greco, 2000	Bari
ILS	Inscriptiones Latinae selectae / Ed. H. Dessau. – Vol. 1–2, 1892–1906	Berlin

RE	Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft / Hrsg. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler. – Neue Bearbeitung, 1894–1972	Stuttgart
REE	Rivista di Epigrafia Etrusca (negli Studi Etruschi)	Firenze
RRC	Roman Republican Coins in the British Museum	London
SE	Studi Etruschi	Firenze
ThLE	Thesaurus Linguae Etruscae. – Vol. 1–, 1978–	Roma
TLE	Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, 1968	Firenze

*В статье рассмотрены этрусские имена и социально-политические термины с основой spur- и сделана попытка определить этимологию и семантику этих слов для более лучшего понимания этногенеза этрусков и взаимовлияния их с фракийцами, лидийцами, греками и римлянами. Выявлено, что этрусский термин *spura, комбинаторно определенный как обозначение города, был древним индоевропейским заимствованием в неиндоевропейском языке этрусков и имел первоначальное значение «семя, посев, год, род, племя, женское потомство, поколение», что наложило свой отпечаток на обозначение городской общины и гражданства у этрусков и обозначение незаконнорожденных детей у римлян.*

Ключевые слова: этруски, пеласги, греки, римляне, фракийцы, лидийцы, дешифровка

*The article considers Etruscan names and social-political terms with the word stem of spur- and represents a trial to define etymology and semantics of these words in order to better understand Etruscan ethnogenesis and reciprocal influence in Etruscans, Thracians, Lydians, Greeks and Romans. It has been found that Etruscan term *spura, which was defined as town by combinatory method, was an ancient Indo-European loanword in non-Indo-European Etruscan language and had initial meaning «seed, crop, year, line, tribe, female offspring, generation» that affected designation of urban community and citizenship in Etruscans and designation of bastards in Romans.*

Keywords: Etruscans, Pelasgians, Greeks, Romans, Thracians, Lydians, deciphering.

«НОВА ЛІРИКА» ГВІДО ГВІНІЦЕЛЛІ

У статті запропоновано періодизацію літературної діяльності Гвідо Гвініцеллі, розкрито його роль у формуванні «Dolce stil nuovo». Проаналізовано вплив релігійно-філософських вчень та наукових здобутків епохи duecento на поезію автора.

Ключові слова: Гвідо Гвініцеллі, duecento, dolce stil nuovo, поезія, молодший Гвідо.

Рецепція античної спадщини в літературі доби Відродження обумовила процес глибинного переосмислення ціннісних орієнтирів та центрів уваги митців. В сучасному історіографічному полі достатньо вкоріненою є модель сприйняття цих культурних трансформацій як своєрідного феномену, що еволюціонував, головним чином, в рамках епохи з відповідною хронологією. Так, в історичному аналізі системності проторенесансного континуїтету дослідники концентрують увагу на trecento, що має прямий зв'язок і є органічно перетікаючою складовою до доби Ренесансу. У цьому зв'язку традиційно меншою увагою у роботах істориків, що займались питаннями рецепції античної культурної спадщини, охоплене duecento. Саме цей перехідний період став підготовкою розквіту ренесансного мистецтва, посилив цікавість до античної спадщини, запустив механізм якісного перегляду старих організаційних форм. У цьому ключі постать італійського поета Гвідо Гвініцеллі, засновника нового літературного напрямку, що отримав назву «Dolce stil nuovo», заслуговує на особливу увагу.

Гвініцеллі пройшов достатньо типовий життєвий шлях, що був характерним для представників давніх аристократичних родів італійських міст. Він народився та виріс у місті Болонья, де отримав гарну освіту спочатку у приватних вчителів, а згодом у стінах Болонського університету. Пристрасть до поезії у Гвідо сформувалась в ході університетського навчання і супроводжувала його до самого кінця життя¹. Його кар'єра була цілком ординарною, обравши своїм фахом правничу діяльність, Гвідо Гвініцеллі за підтримки батька Гвініцелло да Маньяно, відомого у Болоньї судді, швидко опанував предметну область свого навчання та невдовзі долучився до політичної боротьби, що розгорталась в його рідному місті. Важливо відзначити, що його мати також походила із знатного роду (Гізільєрі), що відкривало Гвідо ряд сприятливих можливостей в кар'єрному зростанні. Нотаріальна діяльність забезпечувала Гвініцеллі пристойний заробіток, що залишало час на поетичну творчість. У 1270 році будучи активним прибічником партії гібеллінів Гвідо зміг досягти посади podesta у місті Castelfranco Emilia, однак вже у 1274 році для нього склалась вкрай несприятлива політична ситуація. Із посиленням партії гвельфів владу у Болоньї захопила впливова сім'я Джеремері, яка діяла вкрай рішуче у боротьбі із опозицією. Гвініцеллі був відправлений у вигнання, де через два роки помер.

Визначити окремі періоди літературної діяльності Гвідо Гвініцеллі вкрай важко, що пояснюється обмеженістю джерельної бази. Однак в періодизації його поетичної творчості цілком обґрунтовано можна виділити як мінімум два етапи. Для першого етапу ключовою особливістю виступає наслідування стилю сікуло-тосканських митців та особливий вплив на автора поета Гвіттоне д'Ареццо. Це відображено, перш за все, в таких творах Гвідо Гвініцеллі як «Fra l'altre pene maggio credo sia», «Pur a pensar mi par gran meraviglia», «Lamentomi di mia disavventura», «Sì sono angostioso e pien di doglia», «Madonna mia, quel dì ch'Amor consente», «Gentil donzella, di pregio pomata». Від «Scuola di Transizione» і безпосередньо від Джакомо да Лентіні простежуються використання багатьох схожих мотивів та образів, що увібрали у себе актуальні для того часу наукові та філософські погляди сицилійців². Саме поезія «молодшого Гвідо» системно сприйняла та сприяла подальшому розвитку ідеалів, уявлень, переконань, що становили предмет загального цікавості та полеміки в освічених колах Італії.

Релігійно-філософські вчення та наукові здобутки епохи неминуче впливали на зміну світогляду інтелектуального середовища³. Арабські вчені в руслі аверроїстського підходу до вивчення природи описали ряд процесів, пов'язаних із теорією світла в області оптики. Водночас наукова думка ряду італійських вчених пропонувала нові підходи до розуміння метафізики світла. Мова йде про розмежування світла фізичного, тілесного та інтелектуального, що є да-

ром від Бога⁴. Найбільший вплив на Гвінцеллі простежується від наукових робіт Бонавентури (перш за все, «De reductione artium ad theologiam»), який змінив статичну перспективу «шкільної таблиці дисциплін» як об'єктів в системі динамічної перспективи пізнавальної діяльності. Окремі дисципліни у Бонавентури набули розуміння елементів цілісного в органічному зв'язку. Механічні вміння сприймалися як умова пізнавальної діяльності, але першість мала сягає чуттєвого пізнання, що переходило до інтелектуального. Цей логічний інструментарій був взятий на озброєння Гвідо Гвінцеллі, що видно із його представлення категорії «пізнання». Він розрізняє три *rationes* для цього, та три принципи пояснення причини.

Варто особливо відмітити вплив творчості Гвіттоне д'Ареццо на автора (Гвідо називає його батьком «O caro padre meo»). Перш за все, це подібна гра слів, система формування рим, використання складних, а подекуди і суто наукових термінів, що поєднувались з помпезністю викладу. Ці запозичення набули у Гвінцеллі якісно нового змісту⁵. Мова йде про те, що для любовної лірики того часу зовсім не характерною була наукова мова з чіткою послідовною логікою та обґрунтованими аргументи. Саме Гвідо Гвінцеллі відкриває цю практику для наступних поколінь поетів.

Другий період його творчості відзначається більшою самостійністю і оригінальністю у застосуванні нових прийомів. Відчувається, що поет шукав «золоту середину» між справжніми живими відчуттями та доктринальністю і схематизмом. Автор розвиває мотив, що стане визначальним для поезії «Dolce stil nuovo» – природа, причини, сили і наслідки любовного почуття⁶.

Важливу роль Гвінцеллі відводить образу жінки-ангела, яка пробуджує в благородному серці любов, що в ньому живе. Кохана жінка постає як ангельське створіння – майже посередник між людиною і божественною першоосновою. За задумкою автора, чоловік, закоханий і зачарований, має відчувати блаженство, але водночас присутня тривога, що обумовлюється красою жіночої статі. Типовою є персоніфікація окремих характеристик коханої особи, які стають «маленькими духами» (*spiritelli*). Любов до жінки (земна любов) зливається воєдино з любов'ю небесною. Образ коханої – чистий і благородний, образ коханого – поет, філософ, що заглиблений в тонкощі хитросплетень «любовної схоластики», «таємниці кохання». Любов у «молодшого Гвідо» – це стихійна сила, яка заповнює серце неземними почуттями. Важливою рисою є складна символіка образів, які однак мають часту повторюваність. Варто підкреслити, що любовні стосунки у автора позбавлені форм васального служіння, що були типовими для куртуазної лірики. В образі коханої простежується зміщення акценту із підкреслених рис знатності дами до нової складної символіки, що запозичена з текстів релігійного характеру. Творчість Гвідо Гвінцеллі відмічена меншою увагою до зовнішніх форм та водночас значним заглибленням у філософський зміст лірики⁷. Поет не оминає питання про співвідношення любові та благородства. «молодший Гвідо» стверджує, що любов з'являється в благородному серці, а благородство може бути не тільки за походженням.

Найбільш відомою канцоною Гвінцеллі можна вважати «Al cor gentil rempaira sempre Amore», яка набула популярності серед широкого кола поетів⁸. Уявлення про благородство серця, як необхідну умову виникнення любові, аналізується тут з логічною послідовністю та науковою обґрунтованістю. Далі проводиться ряд порівнянь, кожне з яких покликане підтвердити його істинність:

Così prava natura
recontra amor, come fa l'aigua il foco
caldo, per la freddura.
Amore in gentil cor prende rivera
per suo consimil loco,
com'adamàs del ferro in la minera⁹.

Данте Аліґ'єрі цитує цю канцону в трактаті «De vulgari eloquentia libri duo» де застосовує до Гвінцеллі термін «*maximus*» виділяючи його серед інших поетів Болоньї. У величному творі «La Divina Commedia» Гвідо фігурує у сьомому колі чистилища (IX пісня) де Данте називає його «Батьком» і визнає кращим в оспівуванні любові. У сонеті «Amor e 'l cor gentil sono una cosa» Данте також цитує «молодшого Гвідо», який постає як образ певного канону¹⁰. Відзначимо також, що важко не помітити запозичену метафоричну систему Гвінцеллі у творах «його наступника» Кавальканті¹¹. Перш за все це образ благородного серця, роздуми про ангельську природу та первинну ідею любові, але на відміну від Гвінцеллі ідеалізація жіночої краси у Кавальканті значно менше супроводжувалася релігійними мотивами.

Творча спадщина Гвідо Гвініцеллі заслуговує на особливу увагу, оскільки справила значний вплив на розвиток літературної діяльності багатьох поетів наступних поколінь. Ключовою характеристикою автора може слугувати новаторське поєднання формул та епітетів світської лірики із релігійною, піднесеність стилю, який увібрав у себе богословські та юридичні терміни. Його твори заклали нову концепцію сприйняття та поширення любовної лірики, сформували новий стиль, що відомий як «Dolce stil nuovo». Літературні прийоми та ідеї Гвініцеллі знайшли своє продовження у творчості Гвідо Кавальканті, Данте Аліг'єрі, Онесто де Болоньї, Чекко Анджольєрі, Данте де Маяно, Лапо Джані, Гвідо Орланді, Чіно да Пістої. Поетичні здобутки «молодшого Гвідо» представлені в системі формування тосканської вольгаре як національної італійської мови та виразно відчутні у ліриці епохи Відродження.

¹ Russel R. Tre versanti della poesia stilnovistica: Guinizzelli, Cavalcanti, Dante. – Bari, 1973. – P. 48–49.

² Dotti Ugo. Storia della letteratura italiana. Roma — Bari, 1991. – P. 22.

³ Catenazzi F. Poeti fiorentini del Duecento. Brescia, 1977. – P. 64.

⁴ Branca V. Il Cantico di frate Sole. Studio delle fonti e testo critico. Firenze, 1950. – P. 19.

⁵ Favati G. Inchiesta sul dolce stil nuovo. – Firenze, 1975. – P. 45.

⁶ Bertoni G. Il Duecento. Milano, 1951. – P. 29–31.

⁷ Bertelli I. La poesia di Guido Guinizzelli e la poetica del «dolce stil nuovo». – Firenze, 1983. – P. 57.

⁸ Marti M. Storia dello stil nuovo. – Lecce, 1973. – P. 14.

⁹ Андреева М. Л. История итальянской литературы. – М., 2000. – Т. 1. – С. 210.

¹⁰ Moleta V. Guinizzelli in Dante. – Roma, 1980. – P. 34.

¹¹ Malato E. Dante e Guido Cavalcanti. Il dissidio per la «Vita Nuova» e il «disdegno» di Guido. – Roma, 1997. – P. 55.

В статье предложена периодизация литературной деятельности Гвидо Гвиницелли, раскрыто его роль в формировании «Dolce stil nuovo». Проанализировано влияние религиозно-философских учений и научных достижений эпохи duecento на поэзию автора.

Ключевые слова: Гвидо Гвиницелли, duecento, dolce stil nuovo, поэзия младший Гвидо.

The article deals with the chronology of Guinizzelli's collection of canzoni and sonnets. It is shown that Guinizzelli's poetry reflects a background in scholastic philosophy and above all a thorough knowledge of the Provençal and Sicilian tradition of lyric poetry.

Keywords: Guido Guinizelli, duecento, dolce stil nuovo, poetry, Guido Jr.

АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ Й ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

У статті аналізується український етнокультурний розвиток та етнічні процеси у другій половині XVI ст. Охарактеризовано наукові напрацювання із зазначеної тематики. Доведено спільність походження українців. Розкрито особливості функціонування тогочасної української мови. Показано перебіг формування етнічних земель українців. З'ясовано вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси. Осмислено становлення етнічної ідентичності, самосвідомості, пам'яті і самоназви народу і країни. Проаналізовано вплив українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів другої половини XVI ст. на утвердження у життєдіяльності українського етносу цілісно етнокультурного комплексу.

Ключові слова: Україна, українці, український етнос, український етнокультурний розвиток, етнічні процеси, мова, територія, традиційна культура.

Загальновідомо, що однією із базових засад українства є українська етнічна ідентичність (самобутність, тотожність тощо) – усвідомлення українцями своєї приналежності до українського етносу через ототожнення базових характерних чинників свого духовного світогляду і матеріального добробуту з численними ознаками й складниками української етнічної спільноти. У свою чергу, головними етновизначальними рисами українського народу є: спільність походження, мовна єдність (функціонування в його середовищі рідної української мови), наявність власної споконвічної етнічної території, самобутня духовна і матеріальна традиційна культура, релігійність, збереження й існування самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Всі ці елементи є складовими українського етнокультурного комплексу й творяться в процесі тривалого у часі і просторі етнокультурного розвитку України й українців.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів у другій половині XVI ст. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати наукові напрацювання з цієї тематики; лаконічно окреслити спільність походження українців; розкрити особливості функціонування тогочасної української мови; показати перебіг формування етнічних земель українців; з'ясувати вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси; розглянути розвиток традиційної української культури загалом і мілітарної зокрема; осмислити становлення етнічної самобутності й самосвідомості; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Наукова література, присвячена українському етнокультурному розвитку й етнічним процесам другої половини XVI ст. є достатньо великою.

Загалом, в історіографічному дискурсі цієї проблеми можна умовно виділити три етапи – перший (середина XIX – початок XX ст.), другий (20–80-ті рр. XX ст.); третій (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Перший етап відзначається появою праць, які в яких розпочинаються перші спроби осмислити український етнокультурний розвиток першої половини XVII ст. (це напрацювання Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, А. Скальковського, М. Костомарова, Д. Яворницького, В. Антоновича, І. Каманіна, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса, Я. Новицького та ін.)

Другий етап характеризується збільшенням праць, в яких аналізується український етнокультурний розвиток й етнічні процеси козацької доби. Разом з тим, треба наголосити, що в СРСР праці дослідників піддавалися цензуруванню і лише вчені, які мали можливість працювати за його межами (на Західній Україні 20–30-тих років XX ст. чи українські діаспорні вчені) змогли об'єктивно здійснювати аналіз цієї проблеми.

Зокрема це праці радянських вчених (Д. Багалія, К. Гуслистою, О. Апанович, В. Голобуцького, та ін.), та дослідження науковців за межами СРСР (Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Короля, І. Рибчина, О. Барана, Л. Винара, О. Субтельного та ін.).

Третій етап відзначається солідним (у порівнянні з попереднім періодом) збільшенням (кількісним і якісним) напрацювань, присвячених аналізу цієї проблеми. Зокрема, це праці О. Апанович, В. Голобуцького, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича С. Плохія, В. Марочкіна, В. Щербака, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, Л. Залізняка, В. Барана, В. Борисенко, В. Капелюшного, В. Шевчука, П. Саса, Г. Скрипник, В. Скляра, М. Тиводара, С. Макарчука, М. Поповича, А. Коцура, В. Коцура, В. Горобця, Т. Чухліба, Н. Яковенко, В. Балущка, Ю. Мицика, Є. Луняка та ін.

Незважаючи на наявні праці, ця проблематика потребує подальшого наукового опрацювання.

Український етнокультурний розвиток це довготривалий історичний процес під час якого зароджується, формується і розвивається цілісний етнокультурний комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердженням православної християнської віри, збереженням самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо.

Етнічні процеси – це послідовні зміни, що відбувалися і будуть відбуватися з українським народом упродовж всього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти. Вони безпосередньо пов'язані з етногенезом українців. На нашу думку, спільність походження українського етносу бере свій початок в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV–V ст., як наслідок Великого переселення народів. Протягом VI–VIII ст. розпочинається тривалий процес зародження українського етносу на його споконвічних етнічних землях, частина з яких була, ймовірно, слов'янською прабатьківщиною. У IX ст. започатковується формування українського народу. У X–XII ст. завершується і остаточно формується український етнос¹. У XIII – першій половині XVII ст. відбувається тривалий процес становлення українського народу, який завершується в середині XVII ст., коли в часи Хмельниччини (1648–1657 рр.) розпочинається формування домодерної козацької (української) нації. Нажаль, з ліквідацією в кінці XVIII ст. Гетьманщини етнічні процеси у XIX – на початку XX ст. загальмовуються, зберігаючи при цьому такі головні ознаки українського етносу, як єдність мови, наявність певної етнічної території, пам'ять про спільне історичне походження, традиційну культуру, етнічну тотожність тощо. У XX – на початку XXI ст. попри всі жорстокі випробування і катаклізми, український етнос зумів зберегти свою неповторну самобутність і віру у власне майбуття².

Українська мова є однією з головних складових етнокультурного комплексу українців. А. Кримський у своїй праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як вона розвивалася» наголошував, що: «...в XIV віці мр. [малоросійська – Ю.Ф.] мова дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія мр. мови, XV–XVII віках, зійшла тільки на те, що розвинуті говірки впливали на нерозвинуті, що архаїчні говірки випіралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної мр. мови не вмерли й до сьогодні»³.

Загалом, у другій половині XVI ст. українська мова широко побутувала у тогочасному українському соціумі, а саме у середовищі селянства, міщанства, козацтва, дрібної і середньої шляхти. Разом з тим, її успішному поступальному розвитку і поширенню стали на заваді два чинники – активна полонізація заможної шляхти і магнатерії (українських князівських династій) і засилля староболгарської (церковно-слов'янської) у громадянському і духовному житті суспільства. На превеликий жаль, переважна більшість представників української еліти (провідної верстви) з родів князів Острозьких, Збараських, Корецьких, Вишневецьких, Заславських, Сангушків остаточно зрікалися свого етнічного коріння, своєї українськості (руськості, русинства, як тоді писали і говорили) та опольщувалися (полонізувалися).

З цього приводу, І. Огієнко (Митрополит Іларіон) писав: «За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу, як нації, процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали свою православну віру, приймаючи католицтво, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого впровадження з часом усе збільшувався, на католицтво перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій вірі позоставалися тільки «попі та хлопі», як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка «мовою холопською» бо при ній позостався тільки сам простий народ»⁴.

Отже, після Люблінської міждержавної 1569 р. та Берестейської міжцерковної 1596 р. уній на тогочасних етнічних землях України рідна мова українців почала зазнавати негативного впливу збоку польської.

Важливою етновизначальною ознакою українського народу є наявність власної етнічної території. Після остаточної ліквідації Галицько-Волинської держави, українські землі попали під владу іноземних поневолювачів. Якщо у першій половині XVI ст. більшу їх частину контролю-

вало Велике Князівство Литовське (Волинь, Східне Поділля, Середнє Подніпров'я, Київщина), а інші території – Польща (Галичину, Холмщину, Західне Поділля); Угорщина (Закарпаття); Молдова (Буковину); Московія (Чернігово-Сіверщину); Кримське ханство (Нижнє Подніпров'є), то вже у його другій половині відбулися важливі зміни. Внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. більшість споконвічних українських земель знову з'єдналися у державних кордонах новоствореної Речі Посполитої поляків і литовців. Це об'єднання посприяло українському етнокультурному розвитку.

Стосовно Закарпаття, то опісля поразки угорсько-чеської армії від турецького війська султана Сулеймана I в жорстокій битві під Могачем (1526 р.) Угорщина була поділена на три частини між Османською імперією, Австрією та Трансільванським князівством (Семиграддям). У свою чергу, переможці поділили і Закарпаття: Пряшівщина та Ужгород (т. зв. Ужанський комітат) опинилися під Австрією, а східна частина (Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст, Тячево) – у складі Трансільванії. Протягом десятиліть ці багатостраждальні українські етнічні землі були ареною постійних кровопролитних війн⁵.

Характеризуючи тогочасні етнічні процеси, ми хочемо наголосити, що однією з головних рис і домінантних ознак українського народу у той час була православна віра. Особливо це мало значення для тих українців, які мешкали на теренах Речі Посполитої (а їх була переважна більшість). Якщо до Берестейської міжцерковної унії (1596 р.) питання віри було на часі для української етнічної спільноти (селянства, міщанства, козацтва, духовенства, шляхти і магнатерії), то після її юридичного оформлення воно стало архіважливим. Саме з кінця XVI і протягом першої половини XVII ст. проблема віросповідання й визнання себе вірними чи православної, чи католицької, чи уніатської, чи протестантської конфесії стали визначальними для українського суспільства та посприяло більш чіткій кристалізації питання етнічної самоідентифікації етнічного самоусвідомлення тогочасним українцям (русином, руським) своєї самобутності і неповторності. Унія з Ватиканом, і створення підпорядкованої тільки йому Греко-Католицької церкви, повинно було допомогти вищому православному духовенству України і Білорусі, швидко впорядкувати свої внутрішні церковні справи, але в реальному житті вона стала каталізатором як українських етнічних, так і державотворчих і націєтворчих процесів.

Отже, унія стала важливим доленосним фактором в житті України й українців, бо вона не тільки допомогла визначитися українцям зі своєю етнічною приналежністю, а в майбутньому і національною.

Також однією із визначальних ознак українського етносу є його самобутня традиційна культура, у тому числі й її мілітарна складова, у нашому випадку – козацька, а наприклад, у часи Київської Русі – лицарсько-дружинна. На думку вченого С. Макарчука, чимала кількість писемних джерел, у тому числі створених іноземцями, дають підстави вважати, що у XVI ст. склалися і всебічно себе виявили «класичні» етнографічні риси українського народу, які повно та широко були вивчені етнографічною наукою в XIX – на початку XX ст. Стосовно другої половини XVI ст., то чітко простежувався той етнографічний поділ України, який не втратив свого значення і дотепер. Так, відомий полеміст Іван Вишенський наприкінці XVI ст. вживав такі етнотопоніми, як Мала Русія, Волинь, Подолія, Покуття, а за Густинським літописом, вирізнялися такі етнографічні землі, як Волинь, Поділля, Україна. Мініатюра з Учительного Євангелія заблудівського видання дають змогу відтворити українські сільськогосподарські знаряддя як: колісний плуг, коси, ціпи, лопати; способи будівництва двокамерних приміщень тощо. Там також простежується характерний комплекс селянського чоловічого одягу, що складається зі свити, шапки і шаровар. Загалом, у різних джерелах цього часу неодноразово згадуються такі атрибути вбрання, як шаровари, семиряги, шапки-бурки, постолі⁶.

Щодо мілітарної культури українців, то ми переконані, що саме лицарство Київської Русі-України було попередником і зразком українського козацтва. Запорожці, реєстровці і нереєстровці стали тим сталевим стрижнем, навколо якого консолідувався український етнос у XVI і до кінця XVIII ст.⁷.

Досліджуючи українські етнічні процеси другої половини XVI ст. треба зазначити, що важливими етновизначальними рисами українського народу є існування у нього етнічної та національної ідентичностей, самосвідомості, етнічної, національної та історичної пам'ятей, спільної долі, історії, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Зважаючи на формат нашого дослідження, ми не в змозі проаналізувати кожен з цих чинників, але зупинимось, на нашу думку, на найвагоміших. Так, жорстока страта С. Наливайка поляками у квітні 1597 р. стала знаковою для України і українців.

С. Леп'явко наголошує: «Наливайко був першим відомим діячем вітчизняної історії, який загинув у боротьбі проти Речі Посполитої. Тому він став одним із символів визвольної боротьби українського народу»⁸.

Вперше, в українській самосвідомості С. Наливайко став загально визнаним героєм України. Так смерть одного завзятого звитязця зробила з нього всеукраїнського мученика (сучасними словами – загальнонаціонального символу спротиву). Тому і на прикладі героїзації мученицької загибелі С. Наливайка, ми можемо простежити як з часом з етнічної пам'яті формується національна, а перші козацькі повстання 90-х р. XVI ст. під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка творять у свідомості сучасників той магістральний напрямок і завдання, які будуть намагатися реалізувати реbelie 20–30-х рр. XVII ст., і все це, врешті-решт, призведе до Хмельниччини (Національної визвольної війни та соціальної революції українців під керівництвом Б. Хмельницького в 1648–1657 рр.).

Також, ми хочемо дещо зупинитися на власне назві (самоназві) української етнічної спільноти. М. Тиводар пише: «Всі колись і нині існуючі етноси мають свої власні назви («етноніми» – від поєднання двох давньогрецьких слів: *ethnos* – «народ» і *onoma* – «ім'я»). Таке ім'я потрібно етносу тоді, коли він уже пройшов певний шлях історичного розвитку, а його члени усвідомили себе окремою етнічною спільнотою... Часто один і той етнос відомий під кількома назвами... Етнос із самоназвою українці, угорці, німці, румуни, поляки тривалий час називали русинами, рутинами, руснаками (від назви держави Київська Русь), турки і татари – козаками, росіяни – малоросами, зрідка – черкесами»⁹.

Щодо назви «Україна», яка на сьогодні є визначальним поняттям для нашої держави, території, культури й етнічної спільноти, то ми наведемо думки видатних українських вчених, які фахово пояснюють її походження і побутування. Зокрема, А. Кримський зазначав: «Слово «україна» в старовину визначало попросту «пограниччя»... Після татарської руїни XIII віку під «україною» малоруси розуміла переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV–XVI віку тут розвилось козацтво, і тоді територія «України» значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра»¹⁰.

І. Огієнко з цього приводу наголошував: «Слово Україна, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя... За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне...»¹¹.

Підсумовуючи аналіз цієї проблеми В. Баран пише: «Отже, в XVI ст. «Україна» як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні... Вона приймається населенням і як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому розумінні, народу. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етногеографічний і політичний зміст і не тільки підміняється, але й замінюється назвою «Україна»¹².

Отже, створення внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. федеративної держави Речі Посполитої та входження переважної більшості українських земель до її складу посприяло українському етнокультурному розвитку й консолідації українського народу.

Таким чином, у ході дослідження проаналізовано головні напрямки українського етнокультурного розвитку та відстежено динаміку етнічних процесів у другій половині XVI ст. Охарактеризовано історіографію проблеми дослідження, доведено спільне походження українців; простежено розвиток народної української мови; показано перебіг формування етнічних земель українців; з'ясовано вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси; окреслено розвиток української традиційної культури загалом і мілітарної зокрема; осмислено становлення етнічної ідентичності, самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви народу і країни.

Загалом, український етнокультурний розвиток та етнічні процеси другої половини XVI ст. характеризуються як кількісним так і якісним наповненням, поступовим піднесенням та активізацією, особливо якщо порівняти їх розвиток в XV – першій половині XVI ст. А саме: 1) перебування українців й українських етнічних земель протягом першої половини XVI ст. у складі різних державних утворень (Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московії, Угорщини, Молдови, Кримського ханства) істотно гальмувало український етнокультурний розвиток та етнічні процеси; 2) створення й інституалізація внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. федеративної держави Речі Посполитої поляків і литовців та входження переважної більшості українських територій до її складу, посприяло, на нашу думку, українському етнокультурному розвитку, становленню і консолідації українського етносу; 3) цілеспрямоване прагнення польської панівної меншості нав'язати українській підлеглій більшості свої закони, традиції, мову і релігію почали зустрічати спочатку слабкий, а пізніше і рішучий спротив української етнічної спільноти (але не усієї); 4) юридичне оформлення Берестейської міжцерковної унії 1596 р. і створення Уніатської (Греко-Католицької) церкви, не тільки розкололо до того єдину Руську Православну церкву, але й стало потужним каталізатором подій, які, врешті-решт,

призвели до всеукраїнського вибуху в середині XVII ст. – т. зв. Хмельниччини (Національно визвольної війни та соціальної революції українського народу під керівництвом Б. Хмельницького).

Врешті-решт, український етнокультурний розвиток й етнічні процеси у другій половині XVI ст. посприяли утвердженню у життєдіяльності українського етносу цілісного етнокультурного комплексу та поступальному розвитку етнічної ідентичності (самобутності, тотожності тощо).

Незважаючи на чималу кількість напрацювань, присвячених вітчизняному етнокультурному розвитку й етнічним процесам другої половини XVI ст. залишається багато цікавих тем, які прямо і опосередковано пов'язані з цією тематикою, зокрема, дослідження тогочасної української ментальності й стереотипів поведінки тощо. Маємо надію, що дослідниками у подальшому вдасться залучивши нові джерела, здійснити аналіз та дослідити ці та інші проблеми, пов'язані з українським етнокультурним розвитком й етнічними процесами другої половини XVI ст.

¹ Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – 2010. № 3(36). – С. 219.

² Фігурний Ю. С. Українське етнотриважовонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид. доп. і доопр. – К., 2014. – С. 21.

³ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської Старо-Українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 112.

⁴ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 160.

⁵ Фігурний Ю.С. Етнічні, національні та державотворчі процеси на Закарпатській Україні й участь у них інтегральних українських націоналістів (1938–1939 рр.). – К., 2008. – С. 11.

⁶ Макарчук С.А. Етнічна історія України. – К., 2008. – С. 161–162.

⁷ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004. – С. 210–211.

⁸ Леп'яво С. Семерій Наливайко // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 227.

⁹ Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998. – С. 124–125.

¹⁰ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської Старо-Українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 89.

¹¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 100.

¹² Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011. – С. 134.

В статтє аналізується українське етнокультурне розвиток і етнічні процеси во второй половині XVI в. Охарактеризовані наукові наробки по указанній тематикє. Доказана общность происхождения украинцев. Раскрыты особенности функционирования тогдашнего украинского языка. Показан ход формирования украинских этнических земель. Выяснено влияние православной христианской веры на этнокультурные процессы. Осмысленно становления этнической идентичности, самосознания, памяти и самоназвания народа и страны. Проанализировано влияние украинского этнокультурного развития и этнических процессов второй половины XVI в. на утверждение в жизнедеятельности украинского этноса целостного этнокультурного комплекса.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинский этнос, украинское этнокультурное развитие, этнические процессы, язык, территория, традиционная культура.

The article analyzes the Ukrainian ethno-cultural development and ethnic processes in the second half of the XVI century. The scientific achievements of the mentioned topics are characterized. The commonality of the origin of Ukrainians is proved. The peculiarities of functioning of the contemporary Ukrainian language are revealed. The course of formation of ethnic lands of Ukrainians is shown. The influence of the Orthodox Christian faith on ethno-cultural processes is revealed. The formation of ethnic identity, self-consciousness, memory and self-name of the people and country is comprehended. The influence of Ukrainian ethnocultural development and ethnic processes of the second half of the XVI century is analyzed. for confirmation in the life of the Ukrainian ethnos integral of the ethno-cultural complex.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian ethnos, Ukrainian ethno-cultural development, ethnic processes, language, territory, traditional culture.

ФЕНОМЕНАЛЬНІСТЬ КОЗАЦТВА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті акцентується увага на феноменальності козацтва, яка полягає у виробленні унікального в історії України світобачення і світовідчуття, що змінили ментальність наступних поколінь. Історія козацтва є однією з найдослідженіших, науковці й нині продовжують вивчати питання ментального, політичного характеру, піддаючи цю тематику історіософському та етнопсихологічному осмисленню. Йдеться не лише про козацтво як соціальний стан, етап у державотворенні, але й як особливий стиль світосприйняття, а, отже, організації свого життя, військового побуту, творення власної системи цінностей, моральних засад, правової системи, звичаїв і традицій.

Ключові слова: козацтво, феномен, українська ідентичність, козацька проблематика, Запорізька Січ, культура.

Козацтво – унікальне явище в історії становлення державності, формуванні української ідентичності, культури, ментальності. Як відомо, соціальна цілісність виражає себе через людську свідомість, у якій поєднуються всі соціальні феномени. Для того, щоб зрозуміти та пояснити ті чи інші події в історії народу, трагічні сторінки, доленосні прорахунки, до уваги треба брати не стільки політичні та соціально-економічні чинники, скільки головніші – етнопсихологічні, тобто речі, які успадковувалися з покоління в покоління, відкладаючись у підсвідомості. Цей процес етнопсихологи називають циркуляцією міжпоколіннєвої етнокультурної інформації. Українці водночас свідомо і несвідомо ставали носіями етнічної ідентичності, дотримуючись традицій, звичаїв, побуту, стилю та культури спілкування, принципів організації життя, простору. Все це передавалося наступним поколінням, дещо змінюючись, вбираючи в себе щось нове. Таким чином, формувалася національний менталітет, який і визначав подальший поступ. Феноменальність козацтва полягає саме у виробленні унікального в історії України світобачення і світовідчуття, яке змінило ментальність наступних поколінь.

До вивчення феномена козацтва, історії його виникнення, ролі в державотворенні та самоідентифікації долучалися цілі академічні установи, окремі науковці, аматори. Так, ще у XVII ст. французький військовий інженер Гійом де Боплан у своєму «Описі України» зобразив козаків як дуже працьовитих людей і відважних воїнів, які відіграли провідну роль у процесі колонізації українських степів та обороні південних кордонів від татар¹. Згодом козацтво було описане у літописі Г. Граб'янки: козаки здавна були «людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебираючись ловлею звіра та риби і морськими походами...»². С. Величко також описав унікальність козацтва та його роль у визвольних змаганнях проти іноземного панування³.

Тема козацтва одна з провідних в творчості Т. Шевченка. Йому належить особлива роль в осмисленні феномену Запорозжя. Як зазначає Я. Потапенко, для Т. Шевченка сутністю і осердям України був образ козака на вороному коні як символ волі – вищої цінності для людини. Надзвичайно близькими поетові світоглядними орієнтирами поставали мотиви «традиційного напівязичництва»: непокірності долі, ставлення до Бога як до рівні, героїзації простих смертних, вивіщення образу людини. Я. Потапенко зауважує, що волелюбні прагнення козацтва парадоксальним чином поєднували лицарсько-шляхетську звитягу з відверто демонічними характеристиками: дерзновенний виклик-непокора долі, владі, суспільній ієрархії, нехтування стандартами, стереотипами⁴. Через образи козаків у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко повертає втрачене під імперським гнітом... Текстово-нарративні стратегії реінтерпретації та реінтеграції національної пам'яті у Т. Шевченка ґрунтуються на реінтерпретації «козацької слави». Через призму останньої козацтво, як етично-екзистенційний феномен, підноситься на рівень позача-

сової константи, що існує в певній моделі вічності, де всі є сучасниками. Саме завдяки поетові «козацький міф» став одним із ключових елементів української культури, серцевиною модерної самоідентифікації.

Особливо цією проблематикою почали цікавитися дослідники у другій половині XIX – першій половині XX ст. Хоча на той час українські землі входили до складу імперій, але роботи означеного періоду, присвячені козацтву, сучасною наукою визнані своєрідною класикою саме вітчизняних досліджень. Цей підхід виправданий, зважаючи на важливість окресленого періоду у процесі становлення української державності та ідентичності. Дослідження козацтва в умовах Російської імперії свідчило про громадянську позицію істориків. Найбільш ґрунтовно історію козацтва висвітлив М. Грушевський, який розглядав період становлення козацької військової республіки як один з етапів державотворення. Він детально проаналізував походження козацтва та його роль у національно-визвольній боротьбі. М. Грушевський з'ясував також роль козацтва у захисті православ'я⁵.

Відомий український історик І. Крип'якевич, діяльність якого розпочалася ще в імперські часи, а основна частина життя припадала на радянський період, досить влучно описує феноменальність козацтва у праці, яку він захистив як докторську дисертацію: «Козаччина, як кожна молода суспільність, мала в собі багато елементарної енергії і дуже легко та скоро вміла реалізувати свої бажання. Але світогляд козаччини – знов як кожної молодої громади – навіть у часах Баторія, не був викінчений, не стояв ще твердою ногою. Щоби козаччина могла виробити собі тверді основи, потреба було, щоби вона перейшла цілу дорогу перешкод і утисків аж по багатьох роках проби могла сконсолідуватися в сильне громадянство»⁶. Йдеться про те, що козацтво кристалізувалося у тривалій боротьбі, гартувалося в огні, важких військових походах, консолідувалося, змінювалася його ментальність. Завдяки цьому козацтво змогло згодом створити державу в державі з усіма відповідними атрибутами.

М. Костомаров одним із перших українських дослідників поставив питання про те, що творцями історії є не окремі правителі, державні діячі, а народ. Як стверджує В. Замлинський, автор нарису про М. Костомарова, говорячи про українських провідників, історик акцентував увагу на тому, що «якщо ці люди (козаки) з'явилися в дикій, варварській личині – все ж козаки то були люди, які виразили те таємне, що чаїлося в народному серці, – ні, ми не соромимося, безумовно, цих людей...»⁷. Описуючи гетьманування Б. Хмельницького, М. Костомаров стверджує, що козацтво мало великий вплив на українське населення, яке бажало стати козаками, тобто вільними людьми ще напередодні повстання Хмельницького⁸.

Цей принцип залишився незмінним і в радянський період. Хоча історію козацтва було дозволено розглядати переважно в контексті «класової боротьби», але повністю заборонити її влада не зважилася. Навіть, у таких жорстких умовах тоталітарної доби українська історична наука не припинила дослідження козацтва, зосередившись на економічній та соціальній тематиці⁹.

Перші роки незалежності України співпали з півтисячолітньою історією козацтва. Козацька проблематика перетворювалася на одну з найпопулярніших серед істориків – дисертації, конференції, конгреси, монографії, публіцистика. Як результат, історія козацтва, є однієї з найбільш досліджених, науковці продовжують вивчати питання ментального, політичного характеру, піддаючи цю тематику історіософському та етнопсихологічному осмисленню. Причина такого сплеску зацікавлення темою козацтва обумовлена новітніми філософськими концепціями, зокрема розглядом шляхів утворення «національного характеру»¹⁰.

Козацька ментальність мала надзвичайно великий вплив на процеси формування світовідчуття та світосприйняття українців. Можна говорити про відчутні взаємовпливи традиційних ментальних засад народу та козацького менталітету – результатом стали зміни в традиційному світосприйнятті під впливом стилю життя і думання козацтва. Таким чином, в українській ментальності утвердився цілий комплекс рис: працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товариськість, коректність, прив'язаність до землі та традицій, великі здібності до культури, творчості, любов до дітей, статичність у родинних взаєминах, прагнення жити духовним життям, глибока шана до предків, мужність, повага до жінки-матері, лицарське ставлення до дівчини, ліризм, гумористичність, здоровий оптимізм, вічне прагнення до волі й незалежності. Поряд з цими рисами, М. Пірен згадує і про взаємне непорозуміння між козаками, майнове розшарування, зростання соціальної різниці між козацькою верхівкою і низами, сварки, легковажність, невизначеність, мрійництво, імпульсивність¹¹.

Ю. Черніченко проводить паралелі між двома феноменами – українським козацтвом та середньовічним лицарством. Спільними рисами він визначає альтруїзм, аскетизм та куртуазність

(ввічливість, шанобливість, чемність), які відіграли важливу роль у всіх галузях життя України та Європи. Феноменальність козацтва полягала у виробленні унікального стилю життя і світосприйняття. Йдеться, в першу чергу, про те, що військово-політична організація запорозьких козаків стає праобразом, ескізом справжньої держави – були усі підстави її вважати такою через наявність атрибутів державності – особлива система органів та установ із владними повноваженнями, їх виборність, чітка правова система, принцип народовладдя, розподіл влади на три гілки, територія, хоча кордони не були фіксованими. Діаспорний вчений В. Гришко у праці «До суспільної структури Хмельниччини» зауважив, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність. Мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, ...зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі»¹².

У праці І. Крип'якевича, присвяченій постаті Б. Хмельницького, висвітлюються й деякі питання історії козацтва, його еволюції, соціальної диференціації, а також моральні принципи¹³. Історик так характеризує козацтво як соціальний стан: «Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його зі зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження»¹⁴. Однак, незважаючи на це, козацька республіка стала лише перехідною формою державності з протопарламентом, ідеєю народовладдя, чіткими морально-етичними принципами, але не повноцінною державою.

Дослідники вбачають феноменальність українського козацтва саме у тому, що із Запорізькою Січчю пов'язане відродження української державності¹⁵. Демократична самоорганізація, вільне волевиявлення кожного, публічне обрання владних посадовців і можливість їхнього публічного усунення від влади. Автори називають козацтво своєрідною духовно-організаційною формою життєдіяльності народу. Вплив козацтва поширювався далеко за територіальні межі етнічного українства. Воно стало основним носієм національної ідеї. Автори також звертають увагу на те, що вороже налаштовані польські та російські історики навмисне перекручували історію козацтва, створюючи неправдивий образ гульця, п'яниці, розбійника, що не відповідало дійсному стану речей. Дослідники також говорять про існування у козаків кодексу козацько-лицарської честі, коли воїн міг покласти своє життя за товариша, суворо дотримувався принципу не брати чужого, не ображати слабого, не зраджувати своїй обіцянці.

Гене́за української суспільно-політичної думки призвела до трактування феномена козацтва як головного чинника державницького утворення, започаткованого під час визвольних змагань Б. Хмельницького¹⁶. На користь останнього твердження свідчить той факт, що і в наступному столітті українські селянські рухи в імперії брали на озброєння козацькі гасла, а у деяких випадках, відтворювалася система козацького самоуправління¹⁷. Проте, як стверджує дослідник, поняття «феномен» не обмежується лише політичною роллю козацтва в житті української спільноти. Деяко́ осто́ронь від магістрального напрямку досліджень із приводу козацтва знаходиться незначний науковий доробок, в якому козацтво подається у якості окремого етнічного чи соціального об'єкта. Хоча, як зауважує А. Корнєв, ці роботи не позбавлені певних неточностей і перебільшень. Дослідник також зауважує, що козацтво не було ніколи однорідною спільнотою. З одного боку, реєстровці, запорозькі і городові, що стосується голоти, то вона не була чітко окреслена, оскільки в ній могли опинитися різні люди.

Г. Попадинець виокремлює базові принципи, на яких було побудоване життя козаків – відсутність кріпацтва, формально рівне право всіх членів громади щодо угідь, участь у козацьких рада́х на демократичній основі. Дослідниця говорить про феномен козацтва як про символ цілої епохи, яку характеризує «дух свободи», прагнення незалежності, здатність до державотворення, домінування колективного над індивідуальним, прояв безприкладного патріотизму та героїзму¹⁸. На думку Н. Яковенко, «...козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству середньовіччя), оскільки її членів єднала вища спільність «ми», протиставлена загрозі ззовні»¹⁹. Характеризуючи контекст, в якому відбувався процес становлення козацтва та козацької демократії, історик влучно охарактеризувала висловом – «духовна роздвоєність і сум'яття свідомості». Як стверджує Г. Попадинець, така ситуація була викликана духовними проблемами, що тоді панували, складними стосунками з сусідами, конфліктами всередині церкви, прямою загрозою втрати національної ідентичності. До тих характеристик, що творять феноменальність козацтва, дослідниця зараховує націєтворчі та державотворчі функції. Козацтво перебрало на себе

роль національної еліти, хоча, зауважує автор, і не мало того рівня освіченості та маєтності, якими володіла шляхта.

Ю. Фігурний вбачає феноменальність козацтва в унікальній системі морально-етичного та фізичного вишколу, що ґрунтувалася на прадавніх традиціях, і завдяки якій виникло українське лицарство. На його думку, козацька традиція військової підготовки воїнів своїм глибоким корінням сягала аж до прадавніх індоєвропейських часів, коли юнаки готували себе до обряду посвячення (ініціації) у воїни. Козацтво не лише успадкувало кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Русі, але й розвинуло їх, створивши свою цілісну систему вишколу молодих козаків²⁰.

Важливу роль у релігійному світогляді таємних військових громад відігравав образ-тотем воїна-хижака, часто воїна-ведмедя, воїна-вовка. Саме образ вовка, пса належить до провідних у традиційній культурі багатьох індоєвропейських народів. Покровитель громади, бог-войовник, поважався здебільшого у цьому образі. Ю. Фігурний описує два види вовкулаків, тобто чаклуни та знахарі – уроджені вовкулаки, а прості люди, яких унаслідок злих чар було перетворено на вовків, іменувалися робленими вовкулаками.

Образ козака-вовкулаки присутній в українській міфології. У казках та легендах фігурує святий Юр, що був спадкоємцем бога війни і воїнів-звірів Одіна та слов'янського Перуна, став покровителем середньовічного лицарства. Серед козацтва існували козаки-характерники (химородники, знахарі, голдовники). Знали багато мов, насилали на ворогів сон, довго перебували під водою, ловили руками свинцеві кулі, жили довго невразливі до залізної зброї. Окрему увагу Ю. Фігурний приділяє одному з найважливіших принципів життя козаків – побратимству – тісному зв'язку між побратимами з метою взаємодопомоги: «Обряд побратимства супроводжувався клятвою і різноманітними символічними ритуалами. Побратими пили змішану з вином кров один одного, спільно вживали ...ритуальну їжу, обв'язувалися одним поясом... Так поступово із розрізнених воїнів-вигнанців із різних родових общин формувалось військо братство, засноване на родинних засадах...»²¹. Автор подає витоки цього ритуалу у стародавніх епосів, які населяли в давнину українські землі. Суть – встановлення штучних родинних зв'язків між членами військової ватаги з метою її консолідації. Цей обряд освячувався у церкві, козаки давали клятву, зобов'язувалися любити і допомагати один одному, навіть жертвувати власним життям. Вірність і відданість, повага один до одного – ці принципи козаки успадкували від скіфських воїнів.

О. Апанович здійснила історіософське осмислення українського козацтва в національній та всесвітній історії. Козацтво в її працях виступає досконалою військовою силою, яка захищала український народ від нападників. Домінуючими аспектами конструктивного історичного творення козацтва О. Апанович вважає діяльність гетьманської держави, утворення і утвердження Запорозької Січі. Завдяки козацтву та процесам колонізації розвивався процес повернення втрачених українських земель та розширення життєвого простору українського народу мирним шляхом, без завоювань чужої території. В умовах постійної підготовки до військових походів козацтво набуло напівгосподарського, напівмілітарного характеру, змушене було поєднувати працю з війною. О. Апанович спростовує думки інших дослідників про те, що козакам була невласлива аграрна культура через військовий стиль життя. На колонізованих землях розвинулася інтенсивна економіка, високий рівень агрокультури, була поширена хутірна система господарювання²². Ще двома унікальними явищами для Запорозької Січі, про які пише О. Апанович – «показачення», що було спробою вийти з-під юрисдикції польської влади і перейти до козацької спільноти, а отже й отримати право працювати вільно на своїй землі, та створення зимівників як багатогалузевих господарств, де поряд із землеробством, розвивалося скотарство, бортництво, гончарство, ремесла. Зимівники стали середовищем, де виготовлялися вироби ужиткового мистецтва. У цих умовах розвивалася інтенсивно торгівля.

Отже, поєднання, здавалося б, непоєднуваного робило козаків та їхній менталітет, уклад життя, спосіб господарювання, ремесла, промисли, релігію, тісний зв'язок з природою унікальним явищем. Культура козацького хліборобства, ремесла, високий рівень військового мистецтва, глибока віра у поєднанні з дохристиянськими обрядами, егалітаризм, панування звичаєвого права, формування ідеї народовладдя – це були ключові постулати, на яких будувалося життя Запорозької Січі. Саме тому феноменальність українського козацтва була визначальною складовою формування української ідентичності.

¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 301 с.

² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 24.

- ³ Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – 371 с.
- ⁴ Потапенко Я. Козацтво в структурі історіософських уявлень Т. Шевченка: культурологічний аналіз // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 10. – С. 45–48.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с.
- ⁶ Крип'якевич І. П. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 45.
- ⁷ Замлинський В. Микола Костомаров // Історія України в особах XIX – XX ст. – К., 1995. – С. 70–73.
- ⁸ Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. – К., 2005. – 79 с.: ил. – (Серия «Уроки истории»).
- ⁹ Апанович О., Гуслистий К. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – 88 с.; Голобуцкий В. Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа. – К., 1954. – 104 с.; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.; Голобуцкий В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648–1654 гг.). – М., 1954. – 159 с.; Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 539 с.; Смолій В. А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): автореф. дисс. ... доктора ист. наук. – К., 1985. – 37 с.
- ¹⁰ Руткевич М. Н. Теория нации: философские вопросы // Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С. 19–32.
- ¹¹ Пірен М. Основи етнопсихології. – К., 1996. – 320 с.
- ¹² Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 20.
- ¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.
- ¹⁴ Там само. – С. 33.
- ¹⁵ Кондратюк В.О., Гапонюк Н.В. Феномен українського козацтва та його роль в історії державотворення українського народу // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 4. – С. 11–17.
- ¹⁶ Корнєв А. Вплив козацтва на формування ідеалів української спільноти // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2011. – № 3. – С. 117–121.
- ¹⁷ Там само. – С. 119.
- ¹⁸ Попадинець Г. Національна ментальність як чинник розвитку української правової культури (від княжої доби до кінця ХУІІІ ст.) // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 222–233.
- ¹⁹ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.: Навч. посіб. – К., 1997. – С. 116.
- ²⁰ Фігурний Ю. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etnography.national.org.ua/lib/koz_archaic.html
- ²¹ Там само.
- ²² Апанович О. М. За плугом Господь іде. Агрокультура українського селянства і козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. Бібл. часопису «Дзвін Севастополя», 1999. – 26 с.

В статье акцентируется внимание на феноменальности казачества, суть которой заключается в появлении уникального в истории Украины мировоззрения и мировосприятия, которые изменили ментальность последующих поколений. История казачества является одной из наиболее исследованных, однако ученые и в наше время продолжают изучать вопрос ментального, политического характера, подвергая эту тематику историософскому и этнопсихологическому осмыслению. Речь идет не только о казачестве как социальном сословии, этапе в создании государства, но и как своеобразном стиле мировосприятия, а, следовательно, организации личной жизни, военного быта, создании собственной системы ценностей, моральных принципов, правовой системы, обычаев и традиций.

Ключевые слова: казачество, феномен, украинская идентичность, казацкая проблематика, Запорожская Сечь, культура.

The article focuses on the phenomenality of the Cossacks, which consists in the development of a unique worldview, which has changed the mentality of the following generations in the history of

Ukraine. The history of the Cossacks is one of the most researched, now are scientists continuing to study the issue of mental and political character, subjecting this topic to historiosophical and ethnoscientific comprehension. We are talking not only about the Cossacks as a social state, the stage in state creation, but also as a special style of world perception, and, therefore, the organization of their lives, military life, the creation of their own system of values, moral principles, the legal system, customs and traditions.

Keywords: Cossacks, phenomenon, Ukrainian identity, Cossack issues, Zaporizhska Sich, culture.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОРТРЕТНИЙ ЖИВОПИС У СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВИМІРАХ XVII–XVIII ст.

У статті досліджено український портретний живопис як унікальне мистецьке явище у контексті соціокультурного виміру XVII–XVIII століття, з урахуванням національної локальної специфіки та європейських ренесансних впливів. Визначено вплив портретного живопису у напрямку формування національної мистецької спадщини.

Ключові слова: бароко, мистецтво, портрет, символіка, живопис, елітафія, панегірика, еліта, шляхта.

Наукові дослідження формування та розвитку українського портретного живопису XVII–XVIII ст. як мистецького явища локального характеру належить до актуальних проблем не лише мистецтвознавства, культурології, а й історичної галузі. З огляду на це, мета даної статті – дослідити процес ви кристалізації українського портретного живопису як окремого мистецького сегменту української культури, з урахуванням локальних особливостей та європейських впливів XVII–XVIII ст.

Питання присвячені дослідженню даної наукової проблеми представлені численним доробком не одного покоління вчених. Так, розробка теоретичних узагальнюючих аспектів даного наукового сегменту знайшла своє відображення у працях В. Смолія¹, Д. Кравича², В. Овсійчука³, С. Черепанова⁴, І. Крип'якевича⁵, М. Марченка⁶. Поглиблені, суто мистецько-зорієнтовані на соціокультурну сферу, дослідження українського живопису представлені дослідженнями тематичного характеру П. Білецького⁷, П. Жолтовського⁸, Т. Марченко⁹, В. Александровича¹⁰, В. Отковича¹¹ та багатьох інших, чий науковий розвідки сформували цілісну композиційну світоуявну картину зображувальних видів українського мистецтва XVII–XVIII ст.

Сучасна українська історична думка з цього приводу аналізує етапи трансформації з позицій системності; концептуальними ознаками яких є: істотна структурна переробка систем, яка перетворює внаслідок зміни зв'язків, відношень, опосередкувань організацію та функції вихідного формоутворення; типовий перехідний процес у галузі знання, культури, соціальної еволюції; змішані форми, в яких поєднуються знищення і переробка старого, адекватне відтворення, гібридизація старого і нового¹².

Духовний розвиток України другої половини XVII–XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів, вплив європейського мистецтва зумовили багатство і розмаїття архітектури України. Вона розвивалася на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури й увібрала кращі досягнення європейського мистецтва, в якому утвердився новий стильовий напрям бароко. Стиль європейського бароко з характерними для нього пафосом боротьби і перемоги, пластичною експресією та багатством варіацій мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфові у Визвольній війні 1648–1654 рр. і створенні власної держави – Гетьманщини.

На відміну від інших зображувальних видів мистецтва, які у період XVII–XVIII ст. несли в собі колоритну естетику барокового світосприйняття, українські маляри довгий час не поривали зв'язку з традиціями візантійського, давньоруського, давньоукраїнського та ренесансного живопису. З огляду на це, досить сталою була традиція стриманого відношення до пишних та динамічних форм у живописі, що їх диктувало європейське бароко.

У період розквіту українського бароко неабиякого розмаху набуває український портретний живопис. Портрети представників заможних верств населення на фоні родинних гербів, стають важливою ознакою публічної ілюстрації соціального статусу у Польсько-Литовській державі, до складу якої довго входили українські землі. Традиція увіковічення ієрархічної верхівки в родинних портретах поширилась і у наступні XVII–XVIII ст., коли Україна пережила своє визволення і нове поневолення тепер вже Росією¹³.

В основі портретного образу була покладена ідея формування високої станової свідомості феодалів та приналежності до соціальної верхівки. Одним із прикладів станового портрету є шляхетський (магнатський) репрезентативний портрет, що склався значною мірою на західно-

українських землях. Основоположна мета такого портрету – підкреслення суспільного престижу, виразна станова характеристика, що, поєднується з гуманістичним уявленням про гідність людини. Такими є портрети короля Стефана Баторія, князів Костянтина Острозького, Яна Гербурта, Яна Замойського, Анни Гойської¹⁴.

Особлива увага художника в такому портреті спрямована на створення обличчя, виявлення характеру, вдачі замовника. Характерною ознакою магнатських портретів XVII–XVIII ст. є лаконізмом деталей, стриманість у зображенні емоцій. Спочатку герби, регалії влади та панегіричні тексти на портретах були присутні зрідка. Урочиста поза, що підкреслює гідність та амбіцію (рука на ефесі шаблі тощо), зустрічається лише в поодиноких творах.

Одним з різновидів магнатського портрету стає домовинний портрет. Наприклад, портрет Костянтина Корнякта з братської Успенської церкви у Львові. На звороті такого портретного зображення як правило містився довгий латинський напис з основними біографічними відомостями про небіжчика. У відомому портреті Корнякта – купця, що став жити на шляхетський взірець – все ж не відчувається тієї підкресленої чи прихованої гонористої самовпевненості, «шляхетського жесту», який властивий магнатському портрету¹⁵.

Портретний живопис Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. представлений дещо меншою мистецькою спадщиною, що свідчить про його не значну популярність на території краю. Очевидно, в умовах національно-визвольної війни представники козацької старшини мали значно менше часу на позування для портрету ніж соціальна еліта на західноукраїнських землях. Збереглися поодинокі зображення Богдана Хмельницького втілені в іконографії. Наприклад, знаменита гравюра гданського гравера Вегельма Гондіуса. Саме вона стала прототипом майже всіх відомих зображень гетьмана дійшовши до наших днів¹⁶.

Портретне малярство на Наддніпрянщині представлене найбільш епітафіальними – тобто посмертними зображеннями. Так, портрет Адама Кисіля з Максаківського монастиря на Чернігівщині, портрети Федора та Єви Домашевських з храму Почаївського монастиря, фундаторами якого вони були та ряд інших¹⁷.

Однак, з другої половини XVII ст. портрет на Лівобережжі стає скоріше поширеним явищем в середовищі нової політичної еліти – козацької старшини, ніж соціальною перевагою польських та литовських магнатів. До найдавніших з відомих старшинських портретів належить зображення полковника Івана Гуляницького, що збереглося до нині. Портрет представлений у вигляді поясного зображення, з використанням простої і чіткої композиції тла. На манір польських магнатів полковник Іван Гуляницький в одній руці тримає символ козацької влади – булаву, другою спирається на ефес шаблі. На столику бачимо також давню приналежність таких зображень – шапку з аграфом і перами¹⁸.

Здебільшого портретам козацької старшини була не властива бундючність і гонористість, що були невідомою частиною образу шляхетського галицького портрету¹⁹. Як молода еліта, українське старшинство не поспішало розривати зв'язку з простим людиною, що простежується як у традиціях тогочасного побуту так і у зовнішньому вигляді.

В стилі елегантного роздуму та печалі представлений один з найулюбленіших загадкових образів в українському народному живописі XVII–XVIII ст. «козак бандурист» чи «козак Мамай». Набувши значного поширення народна картина утворювала своєрідний сакральний комплекс разом з традиційними іконописними образами. Жодному іншому творові давнього українського малярства не судилося прожити таке довге життя у численних варіантах, повтореннях та копіях.

Сюжет Козака-Мамая виник в XVII ст., в період загострення визвольної боротьби на Україні. Імена козаків на цих картинах невідомі. Назва «козак-Мамай» виникла згідно з написами на деяких картинах, однак зустрічалися і інші імена козаків, як Гордій Велигура, Хома, Іван Виногура, Шарпило, Буняк та ін. Іноді під цим зображенням написи, які вказують, що зображений Максим Залізняк або Семен Палій. З чого очевидно, назва «козак-Мамай» була нейтральною, без зазначення конкретно імен, тому було небезпечно виставляти на показ їх імена²⁰.

Гайдамаччина та ліквідація Запорозької Січі сприяли розповсюдженню цього сюжету, на якому майстер не вказував імен. Композиція є уособленням, символом вільного козака, що відклав зброю і натхненно грає на бандурі. Цей оспіваний в народних піснях образ настільки увійшов в побут українців, що його зображення можна було побачити в багатьох хатах, де вони були найбільш розповсюдженою оздобою. Його зображували не лише аматори, а й професійні майстри, як то бачимо в кужбушках Києво-Печерської Лаври²¹.

Зміст «козака – Мамая» не вичерпується їх образотворчою частиною, часто зображення супроводжують написи такого типу: «Козак душа правдивая, сорочки не має, коли не п'є, то воші б'є, таки не гуляє» або «Годі тобі вражий сину....». Трапляються випадки, коли картини Мамаїв

є груповими зображеннями з жанровими сценами варіння їжі, карання, в яких Козак-Мамай є обов'язково центральною постаттю сюжету. Написи переважно носять гумористичний відтінок, хоча сам образ козака нічого гумористичного немає. На відміну від вищерозглянутих кінних портретів козацької старшини та польської шляхти портрети Козака-Мамая носять не героїчний, а скоріше ліричний характер²².

Образ рядового козака найглибше розкривається саме в картинах «Козак-бандурист». Козак – це, перш за все, народний герой, представник трудящегося експлуатованого людства. XVIII ст. дарує пам'ятки, в яких відобразилися антифеодальні селянсько - козацькі виступи. До таких портретів демократичного змісту відносимо невеликі за розмірами, погрудні та поясні портрети народних улюбленців С. Палія, С. Чалого, М. Залізняка та І. Гонти, одягнутих в недорогий селянський одяг, з списом або мечем в руці²³. Повага народу до своїх героїв відображалася навіть в святих образах, яким надавалася портретна схожість з Іваном Гонтою, Богданом Хмельницьким, їх зображували в «Покрові» та «Розп'ятті»²⁴.

Особливістю наддніпрянського портрета XVII–XVIII ст. є часте вживання епітафій та епіграфічних текстів, що зближує живописний образ з літературною традицією тієї епохи. З того часу, як козацька старшина взяла на себе роль опікуна сфери культури та освіти, оскільки фундаторами церков та їх попечителя – «ктиторами» були гетьмани, полковники, сотники, їх пишні портрети ставали домовинними зображеннями, бо саме церкви служили усипальницями зазначених ктиторів²⁵.

Художники при цьому намагались бути реалістичними та правдивими. Так, домовинний ктиторський портрет чернігівського полковника, а згодом – генерального обозного Василя Дуніна-Борковського показує, що маска статечності й побожності не прикриває суті цієї кон'юнктурної людини – сина польського шляхтича, який, прийшовши на козацьку службу, досяг високого становища і багатства. Панегіричний портрет створювався як надмогильна епітафія в Єлецькому монастирі, щедрим жертводавцем якого і був сам Дунін-Борковський. Попри активну ктиторську діяльність, генеральний обозний залишив по собі пам'ять жорстокої, жадібної людини, що породило навіть в народній уяві легенду, за якою цей набожний старшина після своєї смерті стає упирем²⁶.

З часом згладжується суворе репрезентативність старшинського портрета на зміну якій приходить пом'якшення, інтимізація зображення. Така характеристика властива сімейному портрету Гната Ґалаґана та його дружини, портрету Василя Ґамалії, Прасковії Сулими²⁷.

А в середині XVIII ст. лаврським живописцем створений чудовий портрет донського отамана Данила Єфремова. Для зображення властива манірна елегантність постаті, орнаментальна пишність одягу та стафажу. Проте така не канонічна вольність у портретному живописі не розмиває образу старого вояка, на сивовусому, обвітреному обличчі котрого назавжди позначилося суворе козацьке життя²⁸.

Ілюстраціям до літопису Самійла Величка ми завдячуємо серією гетьманських портретів. Цих портретів десять. Невідомий автор малюнків передає індивідуальну вдачу кожного²⁹.

З кінця XVII ст. систематично поповнюється портретна галерея церковних ієрархів. Для них характерна та ж монументальна репрезентативність, той же стафаж, хоча атрибути – вже не світської, а духовної влади. Духівництво та міщанство бажало виглядати на портретах не менш шляхетно, ніж магнати та козацька старшина, копіюючи їх пози, замінюючи лише аксесуари. Портретні зображення духовенства – єпископів та митрополитів відомі з часів Київської Русі, коли вони зображувалися на стінах церков³⁰.

Ще з XIII ст. відома портретна галерея перемешльських єпископів. Якщо до XVII ст. відомі поодинокі версії портретів ієрархів, то з другої половини XVII ст. їх зображення стали значно поширюватися. Портрети вищого духовництва стають найархаїчними портретами.

У зображенні представників духовенства XVII–XVIII ст. помітні дві тенденції: одна – традиційна: продовження парадного портрету (портрет М. Красновського у Львівській картинній галереї) і друга – суб'єктивно інтимна, розкриття суті людини через підкреслення деякої її замкненості, відчуження від сучасності³¹.

Духовенство настільки поважали в суспільстві, що митець XVII–XVIII ст. уявляв собі його зображення саме в формі парадного портрету. Їх характерними ознаками є зображення постаті на зріст, в дорого оздобленому одязі, часто з гербом та написами. Манера виконання в більшості – це парсунне письмо і портретований нагадує святого, але без німба (портрети Петра Могили, Йосифа Краковського (Історико-культурний заповідник Києво-Печерська лавра). Виключення становлять канонізовані постаті, де німб присутній в зображенні (портрети Дмитра Ростовського)³².

Відомі також поясні варіанти портретів духовенства, які призначалися для митрополичих покоїв (портрети Петра Могили, Рафаїла Заборовського). Вони набули світського спрямування, де увага акцентується на обличчі, а не на одязі та оточуючому антуражі³³.

На противагу православного духівництва католицькі ієрархи зображені в реалістичному контексті і нагадують більше не святих, а державних діячів (портрети єпископів Михайла Промича, Петра Білявського у Львівській картинній галереї)³⁴.

Цікаво, що збереглися портрети не всіх високих церковних діячів, а лише тих, що відзначилися своєю письменницькою та культурно-освітньою діяльністю: Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Іосифа Тризни, Інокентія Гізеля та ін., нижчих за ієрархією – очевидно, відіграло роль громадське визнання³⁵.

Окремо стоїть портрет 1769 р. ченця-аристократа князя Дмитра Долгорукого. Тут, попри всі елементи старих репрезентативних композицій, проступають риси психолого-реалістичного тлумачення зображуваного образу³⁶.

У час, коли на Наддніпрянщині творився старшинський портрет, у Західній Україні, крім шляхетського, розвинувся міщанський, пов'язаний з різними верствами строкатого львівського населення. Художники малювали українських та вірменських жителів міста, римо-католицький і уніатський клір, львівський патриціат, інтелігенцію. Непересічними творами вважаються поясні зображення Яна Барановського, Станіслава Мосі, лікаря Петра Рено³⁷.

Міщанський портрет менш різноманітний за композиційним вирішенням, ніж магнатський, але більш глибокий за психологічним змістом. Міщанський портрет у XVIII ст. значно розповсюджується як у православних, так і уніатських колах. Міщанські портрети складають велику кількість вже розглянутого домовинного портрету Речі Посполитої.

Слід також відзначити, що існують епітафіальні та світські портрети міщанського кола. Зразком міщанського епітафіального портрету є зображення Стефана Сухозагнента. Саме зображення, легковажний рух постаті, одяг підкреслює, що це міщанський портрет, а не духовної, військової чи шляхетної особи. Біля портретованого зображено розп'яття, внизу епітафіальні написи. Велика кількість міщанських портретів світського напрямку представлені в більшості поясними зображеннями, в яких, як і в подібних козацьких портретах акцент робиться на психологічне розкриття особи, а не її соціальну роль в суспільстві (портрети І. Гудима (Національний художній музей України), П. Балабухи (Харківський художній музей)³⁸.

На Україні в цей період бували, хоча поодинокі, зображення селянства. Увага до селянського образу не була випадковою. Східна Україна тоді палала в огні селянських повстань, частими були бунти і в Галичині. Відомо три портрети селян невідомого дворного художника з Підгірць (Львівська картинна галерея), хоча портретознавець В. А. Овсійчук зазначає, що ці портрети належать пензлю відомого художника В. Петраховича³⁹.

В підгорецьких портретах виражена глибока суспільна оцінка людини. В цілому створюється трагічний образ селянина. Поява в 50-ті рр. XVIII ст. портретів селян вказувала на незгасність у будь-яких суспільно-політичних умовах демократичного струменя, глибокої народності та гуманістичних переконань, властивих українському мистецтву впродовж усього розвитку. У жанрі портрета з особливою силою виявилось прагнення до демократизації, усвідомлення місця простої людини в суспільному розвитку. На початку XIX ст. кількість селянських портретів зростає.

Роблячи висновок, можна сказати, що портретний живопис на Україні в XVII–XVIII ст. розвивався інтенсивно, пройшовши шлях від ренесансу до романтизму. В портретному зазначеному періоду представлені усі прошарки суспільства: магнати, козацька старшина, духівництво, міщанство, представники народно-визвольного руху, селянство. Класифікація портретного живопису проводиться за формальним принципом і має декілька варіантів. Слід зазначити, що один портрет може належати до декількох типів, як, наприклад, донаторський виступає одночасно парадним. Також окремій мистецькій школі та певному часу виникнення були притаманні певні типи портретів: Львівській школі – сарматський, ктиторський та домовинний; київській – донаторський, світський. Кожен з типів портретів мав своє утилітарне призначення. Портрети культового призначення мали знаходитися в церкві, а світський живопис в більшості прикрашав родинні гнізда усіх верств населення. Крім визначення утилітарного призначення портретів класифікацію проводять за формами: зображення на зріст, покоління, поясне чи погрудне, з антуражем, або з безпредметним фоном та за композиційним рішенням: автопортрет, парний портрет, груповий, дитячий, інтимний, портрет-тип, портрет-картина. В цілому портретний живопис XVII–XVIII ст. є окрасою мистецької спадщини української національної культури, підґрунтям її подальшої мистецької еволюції у нові жанрові форми та стилі.

- ¹ Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: В. А. Смолій – гол. ред. та ін. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVI–XVII століть. – 1247 с.
- ² Крававич Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У 3 ч. – Львів, 2005. – Ч. 3. – 268 с.
- ³ Овсійчук В. Майстри українського бароко. – Львів, 1991. – 348 с.
- ⁴ Крававич Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У 3 ч. – Львів, 2005. – Ч. 3. – 268 с.
- ⁵ Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. Редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович – Львів, 1990. – 520 с.
- ⁶ Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до серед. XVII ст. – К., 1961. – 484 с.
- ⁷ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. – К., 1968. – 319 с.
- ⁸ Жовтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. – К., 1983. – 328 с.
- ⁹ Марченко Т. М. Козаки-Мамаї. – Київ; Опішне, 1991. – 65 с.;
- ¹⁰ Александрович В. Львівські малярі кінця XVIII ст. – Львів, 1998. – 198 с.
- ¹¹ Откович В. П. Народна течія в українському живопису – К., 1990. – 94 с.
- ¹² Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / Автори-укладачі Г. Беліков, Л. Членова. – К., 2005. – 668 с.
- ¹³ Ушкалов А. Світ українського бароко. – Харків, 1994. – С. 67.
- ¹⁴ Атрибуція історичних портретів XVII–XVIII ст. // Відлуння віків. К., – 2004. – № 1. – С. 31.
- ¹⁵ Станчук Я. Константин Корняк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – С. 200.
- ¹⁶ Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1985. – С. 126.
- ¹⁷ Там само. – С. 127.
- ¹⁸ Атрибуція історичних портретів XVII–XVIII ст. // Відлуння віків. – К., – 2004. – № 1. – С. 34.
- ¹⁹ Культурне життя в Україні: західні землі: Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів, 2006. – С. 238.
- ²⁰ Білецький П. Козак Мамай – українська народна картина. – Львів, 1960. – С. 14.
- ²¹ Марченко Т. М. Козаки-Мамаї. – Київ; Опішне, 1991. – С. 27.
- ²² Там само. – С. 28.
- ²³ Овсійчук В. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору / Ін-т. народознавства НАН України. – Львів, 1996. – С. 114.
- ²⁴ Там само. – С. 116.
- ²⁵ Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до серед. XVII ст. – К., 1961. – С. 163.
- ²⁶ Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / Автори-укладачі Г. Беліков, Л. Членова. – К., 2005. – С. 112–114.
- ²⁷ Там само. – С. 115.
- ²⁸ Там само. – С. 116.
- ²⁹ Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до серед. XVII ст. – К., 1961. – С. 169.
- ³⁰ Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. – Число 11. У 2-х част. – К., 2004. – Част. 2. – С. 244–245.
- ³¹ Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – С. 23 с.
- ³² Атрибуція історичних портретів XVII–XVIII ст. // Відлуння віків. К., – 2004. – № 1. – С. 43.
- ³³ Там само. – С. 45.
- ³⁴ Енциклопедія мистецтва. – Т. 7. – Ч. 2. – Архітектура, малярство та декоративно-ужиткове мистецтво XVII–XX століть / За ред. М.Д. Аксенова – 1999 – С. 436.
- ³⁵ Там само. – С. 437.
- ³⁶ Атрибуція історичних портретів XVII–XVIII ст. // Відлуння віків. К., 2004. – № 1. – С. 52.
- ³⁷ Там само. – С. 53.

³⁸ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. – К., 1968. – С. 118.

³⁹ Овсійчук В. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору / Ін-т. народознавства НАН України. – Львів, 1996. – С. 321.

В статье исследована украинская портретная живопись как уникальное художественное явление в контексте социокультурного измерения XVII–XVIII века, с учетом национальной локальной специфики и европейских ренессансных влияний. Определено влияние портретной живописи в направлении формирования национального художественного наследия.

Ключевые слова: барокко, искусство, портрет, символика, живопись, эпитафия, панегирика, элита, шляхта.

The article examines Ukrainian portrait painting as a unique artistic phenomenon in the context of the socio-cultural dimension of the XVII–XVIII centuries, taking into account the national local specifics and European Renaissance influences.. The influence of portrait painting in the direction of the formation of the national artistic heritage is determined.

Keywords: baroque, art, portrait, symbolism, painting, epitaph, panegyric, elite, gentry.

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЛАВРСЬКОГО МЛИНАРСТВА XVII – поч. XX ст.

В статті аналізується склад фонду «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра» Центрального державного історичного архіву України в м. Києві з метою з'ясування його інформаційного потенціалу для дослідження історії лаврського млинарства в XVII – поч. XX ст.

Ключові слова: Центральний державний історичний архів України, фонд «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра», документи, млинарство, опрацювання, джерельна база.

Києво-Печерська Успенська лавра займає особливе місце серед інших монастирських обителей. Це найавторитетніший з українських монастирів, обитель світового значення, визначна пам'ятка вітчизняної й світової культури, впливова церковно-політична і соціально-економічна інституція.

У XVII – на поч. XX ст. Лавра мала велике господарство, в яке входило велика кількість млинів. Вони забезпечували монастирську челядь борошном і крупами, а також за наявності додаткового обладнання (маслобійок, пилорам, подрібнювачів, пресів) іншою продукцією: солодом, маслом, папером, дошками, сукном, подрібненими фарбою та вапном. Чимало лаврських млинів здавалося у відкуп або в оренду.

Попри давній інтерес дослідників до монастирського млинарства досі не має спеціальних праць на цю тему у вітчизняній історіографічній науці. Питання розвитку млинарства Лаври є одним із найменш вивчених у вітчизняній науці з-поміж різних галузей господарства цього монастиря. У зв'язку з цим, актуального значення набуває опрацювання архівних джерел.

Метою дослідження є аналіз складу фонду «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра» Центрального державного історичного архіву України в м. Києві з метою з'ясування його інформаційного потенціалу для дослідження історії лаврського млинарства XVII – поч. XX ст.

Важливим джерелом інформації про соціально-економічну діяльність Лаври загалом і розвитку монастирського млинарства зокрема, є документи фонду «Києво-Печерської Успенської лаври» (№128) Центрального державного історичного архіву України (далі ЦДІАУ). Фонд хронологічно охоплює період з 1712 р. по 1928 р. і нараховує 30035 справ на різнопланову тематику, серед яких є й документи про млини монастиря¹.

Документи цього фонду вже частково потрапляли в коло наукових інтересів дослідників, а саме: В. Міяковського, П. Слободянюка, П. Федоренка, Г. Папакіна². Але особливо цінним дослідженням досліджуваного фонду є іменний і предметно-тематичний покажчик до фонду Києво-Печерської лаври ЦДІАУ підготовлений С. Р. Кагамлик³. Під час написання монографії «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури» (2005) авторка опрацювала значний масив джерел, особливо архівного фонду Києво-Печерської лаври, й до нього склала серію покажчиків, які невдовзі вийшли окремими виданнями. Дослідниця детально розглянула історію формування, структуру і тематику фонду Києво-Печерської лаври, навела бібліографічні описи архівних джерел, виокремила справи, пов'язані з лаврським млинарством і стисло їх проаналізувала. Описи фонду упорядник згрупувала в 11 структурних частинах, з яких для нашого дослідження представляють інтерес наступні: «загальні відомості» (1646–1924 рр.), «вотчинні справи» (1632–1846 рр.), «бухгалтерські справи» (1726–1924 рр.), «маловажливі справи» (1724–1811 рр.)⁴.

До загальної структурної частини увійшли документи (інвентарі, ревізії і звіти вотчин, дарчі, купчі, універсали гетьманів, грамоти і укази російських царів), які характеризують діяльність Лаври в цілому (монастирське землеволодіння, адміністративне управління, будівництво і ремонт промислових і господарських будівель, ведення лісового, садового і городнього господарства, пожертвування, лаврський архів, бібліотеку, навчальні заклади, лікарню і т. ін.). Сюди ж віднесені відомості про спорудження лаврою млинів.

Вотчинну структурну частину складають оригінали і копії документів на право володіння маєтками і млинами, видані церковними і світськими ієрархами, дарчі та купчі на лаврські млини, справи з господарсько-адміністративних питань. До бухгалтерської структурної частини увійшли річні та місячні звіти Лаври та її промислових підприємств, зокрема, млинів, які включають дані про прибутки з млинів, видатки на їх будівництво і ремонт. Структурна частина в описі під назвою «Маловажливі справи» містить справи з різних господарсько-побутових питань, в тому числі, ведення лаврського млинарського господарства.

За напрямками і повнотою відображення різної тематики матеріали 128 фонду С. Р. Кагамлик розподілив на вісім груп відповідно до основних напрямків діяльності монастиря. Для нашого дослідження становлять інтерес групи: «монастирське господарство» та «пожертвування на користь Лаври».

Документи фонду «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра» характеризують багатогалузеве і добре упорядковане господарство Лаври впродовж XVIII – поч. XX ст.

У XVIII ст. Лавра була найбагатшим православним монастирем в Україні. Їй було підпорядковано багато приписних монастирів (Троїцький, Омбиський, Зміївський, Синянський, Свенський, Чолнський, Дятловицький) і пустиней (Голосіївська, Китаївська) з їхніми угіддями (близько 300 тис. десятин орної землі) та млинами. Згідно з указом про секуляризацію церковних земель 1786 р. від Лаври було відібрано майже всі маєтки. У віданні монастиря залишилися лише 3 тис. десятин землі, млин та цегельний завод на р. Либеді, ліс з пасікою між с. Пирогове та Китаївською пустинню, декілька сіножатей, дворів, озер. Але вже на кін. XIX ст. монастир збільшив свої володіння і кількість млинів. Потреби послушників Лаври в борошні забезпечували 4 водяні млини (три в Голосієві, один на р. Либеді), які перемелювали за рік близько 15 тис. пудів зерна⁵.

У 1886 р. Лавра подала до Київської Міської Думи клопотання про дозвіл на будівництво парового млина на місці колишнього лаврського цегляного заводу, який знаходився на березі р. Дніпра, за 30 сажей від Лисогірського порту, вниз за течією. За кілька років млин було побудовано. Це була кам'яна на 2 поверхи будівля, з паровим котлом батареїної системи в 30 сил, на 3 жорнові постави і 2 вальцеві станки. За попередніми підрахунками економа Лаври Ігумена Феодосія будівництво млина мало обійтися у 22 500 крб. сріблом. По факту коштів пішло значно більше. Одні лише машини та спеціальне обладнання обійшлися в 15 тис. крб. сріблом. Деякі механізми до млина купувалися навіть за кордоном: жорна у Франції, шківі і магнітні апарати для очищення зерна – у Варшаві. Керував будівельними роботами інженер Яхнер. Станом на 1897 р. лаврський паровий млин займав перше місце за рівнем прибутковості серед парових борошномельних млинів Києва. На ньому працювало 14 осіб чоловічої статі і щороку виготовляється продукції на суму 137 720 крб.⁶

В 1891 р., як тільки було остаточно завершено будівництво вище згаданого парового млина, Лавра ініціювала побудову нового дерев'яного триповерхового млина на два постави в Лаврському Либідському хуторі на р. Либідь в місці, що звалося «Ялове» на місці старого водяного млина, який прийшов у повну непридатність. Економ Лаври ігумен Феодосій розробив проект, склав кошторис і особисто очолив керівництво будівництвом млина на два постави. Спершу всі види робіт планувалося зробити силами ченців. Проте, згодом стало зрозуміло, що лаврські монахи не можуть охопити всі види робіт. Спорудження млина обійшлося Лаврі в 1191 крб. 85 коп. сріблом. Кошторис на будівництво цього млина, а також креслення плану, фасаду і розрізів млина, містяться у ф.128, оп. 1 Заг., спр. 3035. Новозбудований млин нагадував попередній, але був менш потужним (замість трьох жорнових поставів було два). Проте більш досконало було облаштовано млинову греблю, ставок для запасу води і відповідно безперебійної роботи млина впродовж року.

У фонді Києво-Печерської лаври є документи (дарчі, купчі, жалувані грамоти, духовні заповіти), які підтверджують право володіння Лаврою своїми маєтками та млинами.

Особливо цінними є гетьманські універсали. В умовах політичної нестабільності XVII–XVIII ст. Лавра не раз втрачала свої земельні володіння і гетьманам часто доводилося підтверджувати права власності монастиря на маєтки з млинами. Окремо слід відзначити низку універсалів гетьмана Івана Мазепи, що містяться в лаврському фонді, якими гетьман підтверджував права власності Лаври на млини. Одним із універсалів Івана Мазепи від 28 квітня 1690 р. Лавра одержала підтвердження дарчого запису значкового військового товариша Якіма Головченка на частину млина на греблі Масалаївці та на хутір з ґрунтами. Майновим становищем монастиря опікувалися також наступники Івана Мазепи. Так, гетьман Іван Скоропадський універсалом від 5 червня 1712 р. підтверджує право Лаври на два млини і сіножать, дарованих монастирю колишнім намісником Лаври, воронезьким протопопом Іоанікієм (оп. 1а вотч., спр. 49, арк.

1). Іншим універсалом від 30 серпня 1715 р. гетьман надав обителі важливі пільги – звільнив лаврські млини від спеціальних податків – «поколющини» та «показанщини» (оп. 1-а вотч., спр. 54, арк. 1; спр. 248, арк. 1). Гетьман Данило Апостол одним із своїх універсалів наказав бунчуковому товаришу Якову Жураковському, який «мельницами монастырскими в Сваричевки на реки Удаи стоячими завладел насилно», «онные отдать к обители Киевопечерской» (оп. 1а вотч., спр. 132, арк. 2; спр. 94, 132, 135); іншим – від 8 жовтня 1730 р. – зобов'язав військового товариша Григорія Могоровського відмовитися від претензій на Сваричевську греблю (оп. 1а вотч., спр. 151, арк.2)⁷.

Цінний блок документації фонду Києво-Печерської лаври становлять дарчі на млини від світських жертводавців (селян, козацької старшини, знаті), а також представників лаврської братії (ченців, послушників, постриженців). Так, наприклад, в 1689 р. мешканець с. Радичева (нині Коропський р-н Чернигівської обл.) Мартин Власенко з синами зробив на користь Лаври дарчий запис на млин на р. Радичівці; мешканець м. Полтави Микита Нежинченко перед смертю (1717 р.) заповів обителі водяний млин і всі свої маєтки й майно в Стародубі та Мглині (нині Стародубський р-н Брянської обл., Росія)⁸. Представники родини печерського архімандрита Йоанікія Сенютювича заповіли Лаврі свої родинні маєтки з водяним млином: «двор, при том дворѣ млин, под Сосницею на рѣчцѣ Убедѣ о трох колах, футор, сѣножать з озерами, лѣсок, Сенютину землю, на якій подлуг унѣверсалов волно на старинной прозываемой Сенютиной займ, и млин строити»⁹.

Дарування та заповідання Лаврі млинів було одним із найважливіших джерел поповнення монастирського господарства млинарськими спорудами (оп. 1 заг., спр. 1439 (1818); оп. 2 заг., спр. 173 (1847–1849); оп. 1а вотч., спр. 16 (1689), 18 (1690), 81 (1721), 119 (1727), 133 (1728), 140 (1729).¹⁰ Поширена практика жертвування млинів монастирю сприяла накопиченню надлишку цих виробничих споруд у лаврському володінні та масовій здачі їх в оренду. У свою чергу здача млинів в оренду приносила Лаврі значні прибутки, які лаврська адміністрація могла витратити на розширення свого господарства, розбудову своїх промислових підприємств, зокрема, млинів, вдосконалення їх виробництва.

Документи лаврського фонду містять цінну інформацію про купівлю Лаврою млинів і особливо млинових каменів (оп. 1 заг., спр. 442 (1773), 555 (1764); оп. 1 вотч., спр. 1386 (1728), 1457 (1747); оп. 1-а вотч., спр. 6-а (1673–1727), 44 (1707), 74, 75, 77, 78, 83 (1721), 93 (1724), 111, 114, 115 (1727), 128 (1728), 144 (1730), 164 (1731), 316 (б/д).¹¹ Загальновідомо, що жорнові камені швидко зношувалися й потребували частоті заміни. У фонді Києво-Печерської лаври є справа за №2832 (оп. 1 заг.), в якій описані жорнові поставки лаврського парового млина на р. Либідь, збудованого в 1886 р. Спершу в цьому млині були 3 пари жорен, виготовлених із місцевого каменя. Проте, як писав економ Лаври, вони швидко зношувалися, тому «нужно приобрести запасную из французских кремневых камней, которые по совету специалистов хотя и дороже будут против русских на 150 рублей, но зато послужат в три раза дольше»¹². Наприкінці 1888 р. жорна замінені вальцевим станком вартістю 1 650 крб. сріблом, придбаним за кошти лаврського іросхимонаха Ісихій (збереглася квитанція від 14 березня 1888 р.). З цього приводу в рапорті економа Лаври Феодосія зазначено, що останнім часом київська публіка від вищих станів і до ремісників активно споживають білий пшеничний хліб, випечений із борошна, виготовленого не на кам'яних жорнах, а на залізних вальцях, і лише Лавра відстає. Це й стало причиною заміни жорен на вальці. Через кілька років вальці стерлися й довелося виділити додатково 400 крб. на їх шліфування і заточування.

Інформація про продаж млинів наведена в документах: оп. 1 заг., спр. 947 (1793); оп. 1а вотч., спр. 221 (1758)¹³. Незначна кількість справ, в яких згадуються випадки продажу лаврських млинів, вказує на те, що така практика не була поширеною. Натомість, документи лаврського фонду вказують на те, що чимало лаврських млинів здавалося в оренду (оп. 1 заг., спр. 1534 (1822), 1740 (1830), 1771 (1832), 2046 (1844); оп. 2 заг., спр. 192 (1851), 477 (1918). Не менш поширеною була й практика передачі права млинобудування на відкуп (оп. 1 вотч., спр. 1582 (1741), 1841 (1751), 1950 (1754), 2113 (1757)¹⁴.

Значна група справ фонду дає інформацію про збори з вотчин за помол зерна у лаврських млинах (оп. 1 заг., спр. 739 (1787); оп. 1 бух., спр. 1012 (1835), купівлю зерна для помолу та продаж борошна (оп. 1 заг., спр. 223 (1761), 279 (1759), 358 (1768), 589 (1763), 858, ч. 1 (1789–1859), ч. 2 (1860–1891), 619, 917 (1791), 1171 (1805), 1223 (1808–1840), 2864 (1888), 3238, ч. 2 (1892–1916); оп. 1 вотч., спр. 1712 (1745), 2066 (1756); оп. 1 малов., спр. 448 (1757), 450 (1758)¹⁵.

У зв'язку з тим, що більшість лаврських млинів були водяними, великий блок документації лаврського фонду, зокрема його загальної і вотчинної структурної частин, становлять описи

млинових гребель (оп. 1 заг., спр. 116 (1752), 338 (1767), 737 (1787), 2296 (1858), 2030 (1844), 2086 (1846); оп. 2 заг., спр. 109 (1826–1833), 158 (1844–1859); оп. 1 бух., спр. 1605 (1852); оп. 1 вотч., спр. 834 (1721), 841 (1735), 842 (1738), 1343 (1724), 1352 (1725), 1440 (1734), 1508 (1839), 1606 (1742), 1703 (1745), 2035 (1755), 2067 (1756); оп. 1-а вотч., спр. 21 (1692); оп. 1 малов., спр. 297, 299 (1775)¹⁶.

У фонді Києво-Печерської лаври є документи, які переконливо засвідчують, що млинарство було одним із найдавніших та найбільш поширених промислів Лаври (оп. 1 заг., спр. 1439; оп. 2 заг., спр. 173; оп. 1-а вотч., спр. 16, 18, 81, 119, 133, 140).

Значна кількість справ фонду містить численні свідчення про млини Лаври у вотчинних господарствах (оп. 1 заг., спр. 20 (1726), 35 (1733), 196 (1760), 224 (1761), 259 (1871), 337, 338 (1767), 379 (1769), 416 (1771), 444, 251 ч. 1 (1773–1776), ч. 2 (1777–1780), ч. 3 (1781–1784), ч. 4 (1785–1787), 504, 508 (1777), 541 (1780), 567 (1781), 591 (1783), 620 (1784), 737, 766 (1787), 859 (1789), 876 (1790), 906 (1791), 947 (1793), 1186 (1806), 1325 (1813), 1401 (1816), 1439 (1818), 1445 (1819), 1751 (1830), 2832 (1886), 2848 (1887), 3035 (1891), 3126 (1895); оп. 2 заг., спр. 48 (1809–1810), 52 (1811), 223 (1857), 259 (1871), 342, 348 (1887–1888), 362 (1891), 507 (1920); оп. 3 заг., спр. 465 (1884), 549 (1897), 573 (1901), 574 (1901–1903); оп. 1 бух., спр. 661 (1823–1825), 946 (1833), 1605, 1606 (1852), 1931 (1862), 2108 (1870), 2132 (1871), 2156 (1872), 2185 (1873), 2210 (1874), 2240 (1875), 2266 (1876), 2289 (1877), 2316 (1878), 2585, 2592 (1891), 2719 (1898–1900), 2766, 2768 (1900), 2885 (1804), 2949 (1906–1908); оп. 1 вотч., спр. 859 (1758), 1343 (1724), 1385, 1386 (1728), 1610 (1742), 1626 (1743), 1668 (1744), 1702 (1745), 1723 (1746), 1831 (1750), 1854 (1751), 2040 (1756); оп. 1-а вотч., спр. 73, 80 (1721), 96, 99 (1724), 105, 106 (1725), 118 (1727), 145 (1730), 167 (1833), 218 (1755), 221 (1758), 317, 318 (б/д); оп. 1 малов., спр. 105 (1760), 256 (1771), 297 (1775), 460 (1772), 541 (1790), 574 (1802), 631 (б/д); оп. 1 загальночерн., спр. 1613 (1766); оп. 1 благоч., спр. 3458 (1897)¹⁷.

Отримані на монастирських млинах борошно та крупи використовувалися на забезпечення внутрішніх потреб ченців. Їх використовували в усіх видах страв (буденних, святкових, церемоніальних) та у великій кількості споживали впродовж тривалих постів. Велика кількість справ лаврського фонду наводить відомості про діяльність пекарні Києво-Печерської лаври (оп. 1 заг., спр. 821 (1788), 1299 (1812), 1427 (1818), 2737 (1879), 3129 (1896), 3180 (1906); оп. 3 заг., спр. 126 (1821); оп. 1 бух., спр. 576 (1821), 577 (1821–1822), 3273 (1920); оп. 1 малов., спр. 660 (1805), 675 (1809), 708 (1814), 767 (1841); хлібні (оп. 1 заг., спр. 930 (1792), 1000 (1794), 1153, 1170 (1806), 1261 (1810); оп. 1 загальночерн., спр. 522 (1805), 790 (1812), 1435 (1835); оп. 1 малов., спр. 704 (1814); оп. 1 благоч., спр. 3551 (1914) та проскурні (оп. 1 заг., спр. 291 (1765), 738 (1787), 840, 858 (1789), 883 (1790), 915 (1791), 1238 (1809), 1290 (1811), 1415 (1817), 1427 (1818), 1903 (1838), 2104 (1847), 2539 (1867), 2924 (1892), 3129 (1896); оп. 2 заг., спр. 266 (1872–1894), 325 (1883–1884); оп. 3 заг., спр. 73 (1813); оп. 1 черн., спр. 87 (1811–1812), 412 (1922); оп. 1 загальночерн., спр. 1045 (1858), 1651 (1812); оп. 1 благоч., спр. 3434 (1895), 3517 (1910); оп. 1 малов., спр. 521 (1788), 537 (1790), 538 (1791), 705 (1814)¹⁸. В документах окрім опису діяльності пекарні, хлібні та проскурні Лаври аналізуються шляхи забезпечення їх борошном (оп. 1 заг., спр. 223 (1761), 279 (1759), 358 (1768), 589 (1763), 858, ч. 1 (1789–1859), ч. 2 (1860–1891), 619, 917 (1791), 1171 (1805), 1223 (1808–1840), 2864 (1888), 3238, ч. 2 (1892–1916); оп. 1 вотч., спр. 1712 (1745), 2066 (1756); оп. 1 малов., спр. 448 (1757), 450 (1758)¹⁹.

Таким чином, фонд «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра» ЦДІАУ (м. Київ) є важливим джерелом для дослідження соціально-економічної історії Києво-Печерської лаври, опрацювання якого дає можливість повноцінного дослідження її господарства, зокрема, й млинарства. Унікальність цього фонду для вивчення лаврського млинарства полягає в широких хронологічних рамках, різноплановій тематиці, значних обсягах документальних матеріалів, які стосуються досліджуваної тематики. Як носій важливої інформації ці матеріали сприяють створенню ґрунтовної джерельної бази для фундаментальних наукових досліджень лаврського млинарства, відкривають нові можливості для дослідників млинарства в цілому і лаврського млинарства зокрема.

На сьогоднішній день документи фонду Києво-Печерської лаври, які стосуються розвитку лаврського млинарства, залишаються практично невивченими. В попередніх публікаціях нами введено до наукового обігу невелику частину матеріалів фонду Києво-Печерської лаври, які висвітлюють історію будівництва та функціонування окремих лаврських млинів²⁰. Проте лише цілісне опрацювання фонду дозволить всебічно й ґрунтовно розкрити діяльність млинів Лаври впродовж XVII – поч. XX ст. та оцінити їх значення для лаврського господарства. Путівником для дослідників лаврського млинарства можуть стати показники до архівного фонду Києво-Печерської лаври ЦДІАУ, укладені С.Р. Кагамликом.

Також окремі документи про лаврські млини містяться у фонді 127 «Київська духовна констисторія» (1700–1930 рр.) та фонді 182 «Канцелярія Київського митрополита» (1560–1919 рр.) Центрального державного історичного архіву України та зберігаються в різних музейних і бібліотечних установах. Вони можуть стати окремим напрямком у дослідженнях млинарства Києво-Печерської лаври.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: cdiak.archives.gov.ua/daparat.php.

² Міяковський В. Центральний архів ім. Антоновича в Києві // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 112–113; Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.; Федоренко П. До історії монастирських архівів // Архівна справа. – 1929. – № 9/10. – С. 102–104; Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – К., 2001. – С. 5–13.

³ Кагамлик С. Р. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: іменний показчик / уклад.: С. Р. Кагамлик; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2007. – 384 с.; Кагамлик С. Р. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний показчик / упоряд.: С. Р. Кагамлик; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2008. – 360 с.

⁴ Кагамлик С. Р. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний показчик / упоряд.: С. Р. Кагамлик; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2008. – С. 12.

⁵ Там само, С. 29.

⁶ Жам О. М. Борошномельні млини Києво-Печерської Успенської лаври XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III. – Чернігів, 2010, С. 188–192.

⁷ Кагамлик С. Р. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний показчик / упоряд.: С. Р. Кагамлик; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2008. – С. 26.

⁸ Там само. – С. 64.

⁹ Там само. – С. 69.

¹⁰ Там само. – С. 344.

¹¹ Там само. – С. 218.

¹² Жам О. М. Борошномельні млини Києво-Печерської Успенської лаври XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III. – Чернігів, 2010, С. 189.

¹³ Кагамлик С. Р. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний показчик / упоряд.: С. Р. Кагамлик; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2008. – С. 218.

¹⁴ Там само. – С. 216–217.

¹⁵ Там само. – С. 244.

¹⁶ Там само, С. 268.

¹⁷ Там само. – С. 251.

¹⁸ Там само. – С. 280.

¹⁹ Там само. – С. 258.

²⁰ Жам О. М. Борошномельне виробництво монастирів Київської губернії 2-ї пол. XIX ст. // Могилянські читання: матеріали X-тої Міжнародної наукової конференції «Монастирські комплекси в контексті християнської культури». – К., 2006 р. – С. 119–126; її ж Борошномельні млини Києво-Печерської Успенської лаври XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III. – Чернігів, 2010, С. 188–192; її ж Особливості орендного утримання монастирських млинів України XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. II. За матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Християнські старожитності Київської Русі» – Чернігів, 2009. – С. 113–120; її ж Млинарство в контексті господарсько-економічної діяльності монастирів України XVIII – XIX століть // Переяслав-Хмельницький, 2010 р. – С. 70–77.

В статье анализируется состав фонда «Киево-Печерская Свято-Успенская лавра» Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве с целью определения его информационного потенциала для исследования истории лаврских мельниц в XVII – нач. XX вв.

Ключевые слова: Центральный государственный исторический архив Украины, фонд «Киево-Печерская Свято-Успенская лавра», документы, мельница, исследование, источник.

The article analyzes the composition of the Kyiv-Pecherska Sviato-Uspenska Lavra Foundation of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv with the aim of determining its information potential for studying the history of the Lavra mills in the XVII–XX centuries.

Keywords: Central State Historical Archive of Ukraine, Fund «Kyiv-Pecherska Sviato-Uspenska Lavra», documents, mill, research, source.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ІВАНА КАМАНІНА

У статті висвітлені археографічні студії українського історика Івана Каманіна з історії України XVI–XVIII століть, опубліковані в часописі Історичного товариства Нестора Літописця.

Ключові слова: Іван Каманін, археографія, писемне джерело.

Видатний український історик, архівіст, палеограф і дослідник пам'яток культури Іван Михайлович Каманін (1850–1921) був відомим дослідником історії України XVI–XVIII століть.

Наукова діяльність вченого стала предметом досліджень багатьох істориків. Серед них: В. Панашенко, О. Ємець, О. Ситник, Н. Якобчук та інші дослідники¹.

І. Каманін був членом кількох наукових товариств, а саме: Київського товариства старожитностей і мистецтв та Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва. Також він активно долучився до наукової діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, секретарем якого був тривалий час.

Як дійсний член товариства вчений доклав чимало зусиль до роботи у часописі «Читання в Історичному товаристві Нестора Літописця» (далі ЧІТНЛ), на сторінках якого побачили світ 52 наукові студії І. Каманіна з вітчизняної та світової історії. Працюючи в архівах більшу частину свого життя, особливу увагу історик приділяв археографічній діяльності.

Серед цінних писемних джерел, опублікованих І. Каманіном у ЧІТНЛ, був лист Ольбрахта Гаштольда до Богуша Боговитиновича, написаний на початку XVI століття².

Цей лист канцлера та Віленського воєводи Ольбрахта (Альбрехт, Альберт) Мартиновича Гаштольда до земського підскарбія Богуша Боговитиновича містить у собі вказівку на факт розорення Києва татарами на початку XVI століття. Автор вказаного листа зазначає, що розорення було дуже велике, тому що місто було зовсім беззахисне: в ньому не було на той час ні ротмістра, ні будь-якого озброєного загону, а місцеве ополчення не могло, звичайно, дати належного опору. Київський воєвода писав про беззахисність Києва королю та членам Ради та прохав прислати гарнізон. Король зі свого боку призначив ротмістром до Києва Мислімицького. На утримання ротмістра та його загону необхідна була певна сума грошей (її розмір у листі не зазначений), видача якої залежала від підскарбія Боговитиновича. Про якнайшвидшу видачу цих грошей і прохав канцлер підскарбія в листі, у зв'язку з можливістю нового татарського набігу на Київ та його розорення.

Повна дата в листі не зазначена, а тому час розорення Києва і нового очікуваного набігу татар не може бути приурочений до того чи іншого року з точністю. Так як Гаштольд був Віленським воєводою з 1522 року, і одночасно майже з ним посаду земського підскарбія займав Богуш Боговитинович, посівши її ще наприкінці XV століття, то дату листа можна вважати (на думку І. Каманіна) близькою до половини 1520-х років, коли міг здійснитися також і факт, який слугував предметом для листа³.

Імовірно, мова йдеться тут про два набіги кримських татар, про які згадує Д. Бантиш-Каменський у своїй «Історії Малої Росії», а саме 1522 року, коли потерпів поразку і взятий був у полон татарами Черкаський староста Остафій (Євстафій) Дашкевич; та 1526 року, коли Великий гетьман литовський князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1530), прогнавши від Києва татар, розгромив їх під Соколом. Київським воєводою у 1514–1541 роках був Адрій Якубович Немирович (Немирич); він разом з Дашкевичем також брав участь у відсічі татар князем Острозьким⁴.

Як зазначає у примітках сам І. Каманін, лист написаний на піваркуші, займаючи на ньому половину лицьової сторони. Почерк відноситься до початку XVI століття, про теж саме свідчить і водяний знак на папері: герб Сфорца. На звороті аркуша написано: «Вельможному пану брату і приятелю моєму милому, пану Богушу Боговитиновичу, підскарбію земському, маршалку та писарю господаря короля його милості, державці Слонимському та Каменецькому»⁵.

Рік у листі не зазначений, у цьому місці залишено пробіл. Зворотний напис представляє, за своєю зовнішньою формою, адресу на листі, який складений конвертом.

І. Каманін, працюючи в архівах і музеях та займаючись вивченням стародавніх рукописів і книг, досить часто зустрічав окремі документи або записи, які дуже зацікавили його як дослідника. У великі тематичні збірники споріднених актів ці документи не потрапляли, тому що стояли особняком, проте вони містять деякі цікаві історичні факти. І. Каманін вирішив видати на сторінках ЧІТНЛ декілька таких джерел. Вчений використовував цікавий прийом при подачі матеріалу: повний текст джерел або їх уривки видавав у вигляді цитат до свого наукового повідомлення, яке назвав «Історичні дрібниці», розділивши його на три різні тематичні частини⁶.

Першими до видання він підібрав два документи і використав їх у своїй науковій розвідці під назвою «Два полонених Євангелія»⁷. І. Каманін видав не списки самих святих писань, а документи, які їх супроводжували. Одним з них є «вкладний запис» 1613 року Волинських дворян Олександра Подгороденського та його сина Валеріана як додаток до на престольного Євангелія, «що побував у полоні»⁸.

Відомо, що тоді, коли польського королевича Владислава обирали на Московський престол, поляки під проводом гетьмана Станіслава Жолкевського 21 вересня 1610 року увійшли до Москви. Вони захопили Новодівичій монастир, розташувались у Можайську та інших навколишніх містах. Польські війська відзначились насиллям та пограбуваннями, про що свідчать чисельні скарги міщан. Не утримались від грабежів і православні дворяни, не хтували вони навіть пограбуваннями церков. Про свої ж розбійницькі вчинки вони скромно говорили: «взято». Так, наприклад, висловлюється про себе вже згаданий Волинський землевласник, що був членом Брестського собору 1596 року, завзятий прихильник православ'я, Олександр Подгороденський. Він свого часу пограбував Іллінську церкву в Москві, або, як він говорить у своєму вкладному записі, «взяв» у ній: Євангеліє; три писані по золоту ікони, оправлені у срібло; різне церковне вбрання вишите шовком, оздоблене перлинами та дорогоцінним камінням та ін. Ці священні речі землевласник згодом пожертвував своїй церкві в с. Подгородному за умови, що вони залишатимуться «при святій церкві навіки», щоб ніхто не посмів звідти їх вилучити під страхом Божого гніву⁹.

Як свідчить джерело, його син Валеріан у першій половині XVII століття підтвердив вкладний запис батька, приєднавши від себе до пожертви золотий хрест з дорогоцінним камінням, пояснюючи, що все це «взято» в землі Московській, у Можайську 1611 року.

Проте нащадки Подгороденського, як видно, не дуже боялись гніву Божого. Вони перенесли «взяте» у полон Євангеліє в архів при Володимиро-Волинському братстві, де й знайшов його І. Каманін. Вчений наголошує, що це Євангеліє належить до рідких первістків Московського книгодрукування. Євангеліє вийшло з друкарні у 1605–1606 роках за царя Василя Івановича Шуйського та патріарха Гермогена; «книга совершенна мастерством многогрешного Анисима, Михайлова сына, Радошевского-волынца и прочих любезно трудившихся»¹⁰. Таким чином, створена Волинцем пам'ятка, повернулася на Волинь.

Друге на престольне Євангеліє, що побувало у полоні, І. Каманін знайшов в м. Тараща влітку 1901 року. Воно належало похідній церкві Казанського драгунського полку, що розмістився згодом у цьому місті. Євангеліє було видано у Москві у 1815 році¹¹. Казанський драгунський полк у 1831 році був задіяний у придушенні польського повстання, але 2 березня під Пулавами отримав поразку. Євангеліє, як трофей переможців, був захоплений польським загоном повстанців під проводом полковника Лаговського. Народний уряд Варшави прийняв постанову передати це Євангеліє, «здобуте мужнім народним військом у боротьбі за народну незалежність», до історичного музею в Пулавах. Ця постанова підписана була членами народного уряду, серед яких Вікентій Немировський, Феофіл Моравський, Станіслав Шаржиговський та Іоаким Лелевель. Останній з них – відомий польський історик. Можливо його перу належить редакція постанови, яка пронизана глибоким патріотичним почуттям та сама думка про зберігання Євангелія в музеї. Саме ця постанова і була другим джерелом, опублікованим І. Каманіні на сторінках п'ятнадцятої книги ЧІТНЛ¹².

Згодом російські війська здобули перемогу над польськими повстанцями, і Казанський драгунський полк повернув назад собі свою святиню, яка набула для них ще більш вагомий історичний значення. Повідомляючи коротку історію вказаних двох Святих Писань вчений хотів підтвердити справедливість виразу, що навіть книги мають свою долю.

Наступний документ І. Каманін подав у контексті своєї наукової розвідки під назвою «Спроба відновлення козацтва»¹³. Це лист генерал-губернатора Тимофія Івановича Тутолміна до Подольського генерал-губернатора Миколи Олексійовича Вердеревського від 4 серпня 1796 року, повний текст якого І. Каманін подав у кінці своєї замітки.

Відомо, що у 1775 року була знищена Запорозька Січ. Козаки розійшлися на нові місця поселенням вздовж узбережжя Чорного моря: на Кубань, Дунай, гирла Дніпра та Дністра, частина з них перетворилась на селян. Колись могутнього та славного війська не стало. Розширення ж території Російської імперії на півдні тривало, а приєднання Криму вимагало утримання в Тавриді значної військової сили. Тому з 1783 року князь Потьомкін робить спроби відновити козацтво у новій формі, на зразок Донського чи Уральського війська. Із останніх запорожців вдалося сформувати тоді лише декілька загонів, які брали участь у всіх воєнних кампаніях Росії на півдні, але кількість їх постійно зменшувалась. Після приєднання до Росії українських земель відчутною стала потреба в січовиках, як сили, яка краще за всіх могла стримати польські спроби відновлення Речі Посполитої. Російська цариця Катерина II це дуже добре розуміла. У своєму указі на ім'я генералфельдцейхмейстера князя Платона Олександровича Зубова вона наказала «скласти полки козацького війська» з козаків Брацлавської, Подольської і Волинської губерній, які вирішила назвати «Вознесенскими». Князь Зубов відправив указ імператриці генералу Туттолміну з проханням швидкого його виконання. Останній 4 серпня 1796 року розіслав губернаторам копії указу та супровідні листи.

Один з таких листів і був знайдений І. Каманіним в архіві Подольського губернського правління, вивчений та використаний вченим у вказаному науковому дослідженні¹⁴.

В листі генерал Туттолмін просить генерала Вердеревського протягом трьох тижнів повідомити «скільки где в губернии Вашего управления по учиненной переписи оказалось жителей, именующих себя казаками, таких, кои в собственность никому не принадлежат и на которых ни от кого из владельцев никакого спору, иску и противоречия быть не может»¹⁵.

Всі установи, в які губернатор робив запити, відповіли, що надвірних козаків ніде немає та надали цифри лише однієї чиншової шляхти, менш за всіх придатної до козацької служби. Кількість чиншової шляхти була настільки мізерна, що про створення Вознесенського козацтва не могло бути й мови.

І. Каманін підкреслив, що спроба відновлення козацтва князем Потьомкіним у 1783 році та ще менш вдала спроба Катерини II у 1796 році яскраво показали, що вбитий колись живий організм Запорозького козацтва неможливо було вже відновити ніякими штучними заходами¹⁶.

У третій частині свого повідомлення «Історичні дрібниці», яку І. Каманін назвав «Канцелярські жарти старого часу», вчений використовує лише фрагменти джерел: витяги з стародавніх актових книг XVII–XVIII століть (жартівливі історії та уривки з гумористичних віршів тощо)¹⁷.

Стародавні актові книги писали в королівських замках та інших різноманітних установах зазвичай декілька осіб в окремих зошитах, в яких нерідко залишались недописані аркуші. Коли з кількох зошитів робили книгу за цілий рік, недописані аркуші перекреслювали, щоб згодом ніхто не зміг вписати в них фальшиві документи. Аркуші перекреслювали або помічали написом слова «васиум»¹⁸. Згодом кмітливі чиновники протягом трьох століть у порожні аркуші почали вставляти виписки з Євангелія, Псалтиря, Еклезіаста та інших священних книг, наводити вислови мудреців, записували вірші, або відмічали небесні явища, що сталися на ту пору. Часто вони заповнювали пробіли жартами у формі юридичних польських актів, записів, доручень тощо.

Особливо часто використовувались скарги, або так звані на той час «протестації», тому що це була найзручніша юридична форма, в яку можна було вставити будь-який жарт. В таких гумористичних «протестаціях» фігурують ворогуючі між собою тварини; наприклад, миша скаржиться на kota, муха – на павука тощо.

Зразок такої скарги І. Каманін наводить у своєму дослідженні. Це уривок з актової книги м. Кременця за 1670 року, яку вчений вивчав у Київському Центральному архіві¹⁹.

Нерідко в жартівливих скаргах зображувались, в карикатурних формах звичайно, недоліки різних станів: козаків і шляхти. Козакам автори скарг приписували пияцтво, гру в карти та повну байдужість до себе. Шляхетськими ж недоліками в «протестаціях», крім пияцтва, зазначені також чванство, здирництво та хабарництво в судах.

Приклади таких скарг також наведені І. Каманіним на сторінках ЧІТНЛ. Це витяги з актових книг м. Житомира 1640 та 1730 років, які він досліджував у Київському Центральному архіві²⁰.

В Київській гродській актовій книзі за 1740 рік І. Каманін знайшов вірш, написаний на перекреслених порожніх аркушах «дуже пізнім почерком», майже свіжими на той час чорнилами, у порівнянні з іншими аркушами книги. У вірші зображено тяжку та спустошливу для обох сторін тривалу роками проволоку та хабарництво в польських судах, після яких і позивач, і відповідач померли: «той, що програв – від відчаю, той, що виграв – від голоду»²¹.

І. Каманін публікує на сторінках ЧІТНЛ фрагмент цього вірша польською мовою, вказуючи, що «вірш витончений і дотепний». Він належить, на думку вченого, перу кращого польського

письменника, ім'я якого історик не встиг визначити за браком часу, тому що його метою було лише показати, яким чином жартували в старовину канцеляристи²².

Також І. Каманін видає уривок зі ще одного вірша, який був записаний на пробілі Владимирської книги 1733 року²³. Цей вірш, у свою чергу, вказує на сутяжництво поляків та небезпеку залишати де-небудь навіть папірець, тому що зараз же притягнуть до суду. Проте, автор вірша запевняє, що судді, розглянувши справу, приймуть справедливе рішення. Це твердження дозволяє зробити припущення, що автором вірша був хтось з тогочасних суддів.

Подібні канцелярські жарти вже привертали увагу дослідників, а деякі з них публікувались в журналі «Київська старовина» та в газеті «Труд» О. Левицьким, В. Шеболдаєвим та ін.

І. Каманін в даному випадку опублікував джерела не у вигляді окремого додатку до наукової статті, вчений майстерно використав матеріал, ввівши його в текст невеликого наукового повідомлення у вигляді цитат. Деякі джерела використані ним повністю, інші лише частково. При цьому мова оригіналу збережена (польська та російська), пропуски позначені крапками, приписані букви взяті у дужки. Ці писемні пам'ятки опубліковані вченим у п'ятому відділі п'ятнадцятої книги ЧІТНЛ під назвою «Замітки і звістки».

Отже, археографічні публікації І. Каманіна на сторінках часопису ЧІТНЛ є важливим джерелом для вивчення цієї галузі знань у кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Вчений у своїх дослідженнях обґрунтував власну методику аналізу рукописів, проаналізував особливості скорописного письма і рукописні пам'ятки ХV–ХVІІІ століть.

Таким чином, археографічний доробок І. Каманіна є ваговою складовою становлення та розвитку вітчизняної археографії кінця ХІХ – початку ХХ століть.

¹ Панашенко В. В. Український історик-архівист І. М. Каманін // Український історичний журнал. – 1971. – № 5; Ситник О. Український історик Іван Каманін // «Український історик». – 1991. – № 01–02; Ємець О. В. Археографічна діяльність І. М. Каманіна // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. – С. 168–178; Якобчук Н. О. Документальна спадщина І. М. Каманіна (1850–1921): джерелознавчий аспект: автореф. дис ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 16 с.

² Каманин И. М. Письмо канцлера Олбрахта Гаштолда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522–1530 гг.) о защите Киева от разорения его татарами // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далі ЧИОНЛ). – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 48.

³ Там само. – С. 47.

⁴ Бантиш-Каменський Д. История Малой России. – М., 1842. – Т. I. – С. 103–104.

⁵ Каманин И. М. Вказ. праця. – С. 48.

⁶ Каманин И. М. Исторические мелочи // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 63–74.

⁷ Каманин И. М. Два пленных евангелия // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 63–66.

⁸ Там само. – С. 64.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 65.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 66.

¹³ Каманин И. М. Попытка восстановления казачества // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 67–70.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 69.

¹⁶ Там само. – С. 68.

¹⁷ Каманин И. М. Канцелярские шутки старого времени // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 70–72.

¹⁸ Там само. – С. 71.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 72.

²¹ Там само. – С. 73.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 74.

В статье освещены археографические студии выдающегося украинского историка Ивана Каманина по истории Украины XVI–XVIII веков, опубликованные на страницах печатного органа Исторического общества Нестора Летописца.

Ключевые слова: Иван Каманин, археография, письменный источник.

The article highlights the archeographic studios of the outstanding Ukrainian historian Ivan Kamanin on the history of Ukraine of the 16th – 18th centuries, published in the edition of the Historical Society of Nestor the Chronicler.

Keywords: Ivan Kamanin, archeography, written source.

**МОГИЛЬОВ ЯК ЦЕНТР КОНСОЛІДАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ЕЛІТИ
ТА ШИРЕННЯ КИЇВСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ
(до 750-річчя Могильова і 300-річчя з дня народження архієпископа
Георгія Кониського)**

У статті представлено роль Могильова як провідного релігійного і духовного центру Східної Європи, який у XVIII ст. служив центром консолідації української церковної еліти та ширення київських культурних традицій. Це завдячувало активній культурно-просвітницькій діяльності та тісному зв'язку з Україною архієреїв Могильовської єпархії із вихованців Києво-Могилянської академії. Найпоказовішим їх представником стає архієпископ Георгій Кониський.

Ключові слова: Могильов, українська церковна еліта, Києво-Могилянська академія, київські культурні традиції, архієпископ Георгій Кониський.

Тісні зв'язки України з Білоруссю, зумовлені спільними соціально-політичними інтересами, давньоруськими релігійними і правовими традиціями й тісною культурною співпрацею обох народів, що тривалий час перебували в одному державному утворенні – Речі Посполитій, а також своєрідний симбіоз українського та білоруського письменства, виявилися в активній співпраці української та білоруської еліт у різних сферах. У цьому зв'язку важливу роль відіграв Могильов як провідний духовний центр Східної Європи, 750-річна історія якого містить чимало прикладів активної участі українців в культурному та релігійному житті Білорусі. Головним чином це завдячує тій обставині, що від часу створення у 1632 р. самостійної Могильовської єпархії вона перебувала у тісному зв'язку з Києвом. До зміни юрисдикції Київської митрополії у 1686 р. єпархія канонічно належала до складу Київської митрополії, що позначилося і на подальших взаєминах в середовищі української та білоруської церковних еліт.

Упродовж XVIII ст. зверхниками Могильовської єпархії майже виключно були церковні діячі українського походження, які здобули освіту і почали своє духовне служіння на українських землях: Сильвестр Четвертинський, Арсеній Берло, Йосиф Волчанський, Ієронім Волчанський, Георгій Кониський, Афанасій Вольховський, Іларіон Кондратковський. Виховані на стійких просвітницьких позиціях Києво-Могилянської академії, вони об'єктивно сприяли поширенню на теренах Білорусі київських культурних традицій та інтелектуальному згуртуванню української церковної еліти в православному просторі Російської імперії.

Діяльність Могильовських ієрархів, у тому числі й українського походження, зважаючи на етнічні, мовні та церковно-політичні аспекти проблеми, набула міжнародного значення в історіографії і знайшла своє відображення в багатьох виданнях російських, українських, білоруських і польських учених. Крім узагальнюючих описів Могильовської єпархії¹ варто назвати низку біографічних нарисів, створених як на рубежі XIX–XX століть, так і в сучасну добу. Зокрема, це праці П. Горючко², присвячені предстоятелям Могильовської єпархії XVIII – початку XX ст. (Георгію Кониському, Іларіону Кондратковському, Афанасію Вольховському і Анастасію Братановському), і Антонія Мироновича³, який зосередився передусім на ієрархах XVII ст. білоруського походження. Інформація щодо більшості Могильовських ієрархів представлена у виданнях енциклопедичного характеру, у тому числі й тих, які висвітлюють їх діяльність як вихованців та викладачів Києво-Могилянської академії⁴. Об'єктивно, з усіх архієреїв найбільше уваги дісталася Георгію Кониському⁵, служіння якого на Могильовській кафедрі було найдовшим і найбільш продуктивним. Характеризуючи архіпастирське служіння Могильовських ієрархів українського походження, учені головним чином висвітлювали їх церковно-політичну і господарчо-адміністративну, меншою мірою культурно-просвітницьку, сфери діяльності. Водночас їхні контакти з Україною, залучення до співпраці на теренах Білорусі земляків-українців, залишалися поза увагою навіть українських дослідників цієї тематики.

Навчання і тривалий період активної культурно-просвітницької діяльності в Україні значною мірою позначилися на архіпастирській діяльності і білорусів за походженням братів Волчанських – вихованців Києво-Могилянської академії. Показовим у цьому сенсі є духовне служіння Йосифа Волчанського, позиції якого, як церковного діяча, цілком сформувалися на Україні. Після закінчення Києво-Могилянської академії він, як один із найкращих учнів, залишився у ній викладачем, перебував на керівних посадах префекта і ректора, очолював провідні київські обителі – Братський монастир при Києво-Могилянській академії (у 1721–1727 рр.) і Пустинно-Миколаївський (у 1727–1734 рр.)⁶.

Характеризуючи діяльність ієрархів Могильовської єпархії XVIII ст., варто зазначити їх послідовне прагнення до освіти білоруської пастви. Так, Йосиф Волчанський, звертаючись до Синоду в травні 1737 р. щодо задоволення багатьох потреб його єпархії, просив, окрім необхідної в архієрейському служінні ризниці й інших речей церковного ужитку, також книги – Євангеліє, Апостол, Мінеї і Кормчу⁷. Його брат і наступник по кафедрі Ієронім Волчанський пішов ще далі – на його прохання «о «великой нужде [...] в людях учительных» Синод дозволив викликати духовних осіб з Київської єпархії для викладання і проповідництва в Могильові⁸.

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ
Архієпископ, Білоруський.

Милѣе вѣи ѿкровенихъ Личеи
Славъ бо сподобъ възражѣ, въ
поиѣте образъ прѣобразъства,
о славу въ славу, Кипиѣте о Бо.
свѣтъ свѣта. 2. Коринт. 3. лѣ.

Фото 1. Портрет архієпископа Георгія Кониського з текстом автоєпітафії (Національний музей історії та культури Білорусі, Мінськ).

Найбільший внесок у розвиток культурно-просвітницької справи в Білорусі зробив архієпископ Білоруський і Могильовський Георгій Кониський, який розпочав свою активну творчу діяльність ще як викладач Києво-Могилянської академії, автор популярної драми «Воскресеніє мертвих» та низки проповідей. В його архіпастирському служінні на Могильовській кафедрі це доводить започаткування Могильовської духовної семінарії за зразком Києво-Могилянської академії, створення при ній бібліотеки, розвиток шкільного театру, відкриття міських шкіл для дітей з різних верств населення тощо⁹. Показово, що архієрей особливо наголошував на важливості відкриття семінарії: вже в першому своєму донесенні до С.-Петербургу від 3 лютого 1756 р. він підкреслив: «семинарии для священнических детей весьма нужно быть»¹⁰, а у листі до імператорського духівника від 19 травня 1757 р. заявив, що семінарія йому важливіша, ніж будівництво церкви, і саме в ній він бачить засіб для порятунку православ'я в Білорусі¹¹.

Просвітницькі контакти Георгія Кониського з очільниками Київської митрополії, як і з керівництвом Києво-Печерської лаври, були досить постійними і мали тривалу історію. Досить згадати, що у 1755 р., коли преосвященний тільки посів Могильовську кафедру, до нього, як до колишнього ректора Київської Академії, звернувся митрополит Тимофій Щербацький за консультацією щодо підручників, за якими слід викладати філософію. І тільки після підтвердження Кониським доцільності заміни застарілої системи Пурхоція на поширену в тогочасних західноєвропейських навчальних

закладах систему Баумейстера митрополит дав дозвіл на викладання в Академії філософії за цим підручником¹².

Проведена архієпископом Георгієм у 1776 р. реорганізація Могильовської духовної семінарії у відкритий всестановий навчальний заклад і започаткування ним шкіл при міських храмах виявили проблему з викладацькими кадрами. З цією метою Могильовський преосвященний звернувся до Київського митрополита Самуїла Миславського: «Как мне известно, что ныне в епархии Вашей является немалое число монашествующих за штатом, а в моей епархии недостаток в них имеется; то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнейше от обилия Вашего іеромонахов и іеродіаконов, а хотя и монахов, грамоту знающих, особливо же не найдутся ли и в семинарию учить поезію, риторику и філософію, також языки еврейскій, греческій и немецкій способные, охотников отпустить ко мне десяток или полтора»¹³. У відповідь Миславський повідомив про відправлення в Могильов позаштатного ієромонаха Платона¹⁴.

Водночас архієрей-українець активно провадив у Білорусі і літературно-видавничу діяльність. Якщо в київський період Георгій Кониський переважно писав літературні твори, головним із яких стала драма «Воскресеніє мертвих», то саме в Могильові він створив низку важливих

за значенням історичних праць: «Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiey», «Записки о том, что в России до конца XVI столетия не было никакой унии с Римской Церковью», «Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о Епархиях, в Польше бывших...». В останній твір архієрей помістив «Каталог православных епископов Могилевских» зі стислою біографічною інформацією про всіх очільників Могильовської єпархії. Ці праці створювалися з практичною метою – для обстоювання прав православного населення українських земель у складі Речі Посполитої, тому їх особливістю була ґрунтовна документальна основа – власноручно зібрані архієреєм історичні джерела і юридичні документи¹⁵.

У відділі колекцій та рідкісних книг Національної бібліотеки України імені Вернадського зберігається ще одна праця Георгія Кониського, яка має історико-юридичний характер – «Status Causae Ierzego Koniskiego Episcopa Białoruskiego, Mscisławskiego, Orszanskiego» із зазначенням 1766 року виходу. У ній містяться документи, зокрема надані Могильовським архієреям королівські привілеї, зібрані Георгієм Кониським у зв'язку із маєтковим судовим процесом з уніатським митрополитом Феліціаном Володкевичем у 1765 р.

Отже, невідомий досі в історіографії «Status Causae» можна розглядати як підготовчу до ширшої за викладом підбірки документів «Prawa y wolności» 1767 р. працю і першим історичним твором Могильовського архієпископа Георгія Кониського, котрий, відстоюючи маєткові права Православної Церкви на територіях єдиної на той час православної єпархії у Речі Посполитій, був змушений вести тривалі судові процеси на всіх рівнях¹⁶.

Готуючи до друку свої історико-юридичні твори, зокрема «Prawa y wolności» (1767)¹⁷, Георгій Кониський тісно спілкувався з українським вищим духовенством. Зберігся лист Георгія Кониського з Варшави до Київського митрополита Арсенія Могилянського від 5 лютого 1766 року¹⁸, в котрому містилось прохання про пошук у київських архівах королівських привілеїв, виписок із міських книг, тощо. У відповідь Арсеній Могилянський 8 квітня 1766 р. написав, що зібрану інформацію направив через архімандрита Слуцького монастиря Павла Волчанського¹⁹. Одночасно Кониським були відправлені листи й до настоятелів київських монастирів – Печерського, Братського, Видубицького, та до єпископа Переяславського і Бориспільського Гервасія Лінцевського²⁰. Всі віднайдені документи в оригіналах надсилалися архієрею. Зокрема, в Пустинно-Миколаївському монастирі було виявлено і відправлено Кониському «Летопись святого Нестора Печерского». Через декілька років роботи архієрей повернув київським обителям усі книги і рукописи – 17 книг, 48 документів про діяльність Київських митрополитів та ін.²¹.

Турбуючись про освіченість приходського духовенства, Георгій Кониський разом із своїм другом, єпископом Смоленським і Дорогобузьким Парфенієм Сопковським з київських могилянців, уклав книгу про посади й обов'язки парафіяльних священників — «О должностях пресвитеров приходских» (1776), яка містила виписки з «Кормчої книги», «Духовного регламенту», творів святих отців і найважливіших указів Синоду²².

Праця стала незамінним керівництвом для священників у церковній практиці, а також посібником для українських і російських навчальних закладів — її вивчення входило до програми духовних шкіл до середини XIX ст. Показово, що спільний твір Парфенія Собковського та Георгія Кониського у 1840 р. доктором Пальмером було перекладено на англійську мову²³.

З метою просвітництва довіреної йому білоруської пастви архієпископ Георгій мав намір популяризувати найбільш доступні богослужбові видання, зокрема Катехізис Феофана Прокоповича у скороченій формі і власному перекладі на руську мову. У цьому зв'язку показове листування архієрея з архімандритом Києво-Печерської лаври Лукою Білоусовичем у травні 1756 р. Зокрема, Кониський зазначив, що ним укладене на основі Катехізису Феофана Прокоповича «Катехитическое ученье о законе божіим и членах веры», і «тую тетрадку намерен

Фото 2. Барельєф архієпископа Георгія Кониського на стіні його архієрейської резиденції у Могильові.

был здесь [в Могильові – авт.] выпечатать, но по справке во здешной друкерне и грамоти ставленной священникам выпечатать было с великою трудностію, там ничего исправного нет²⁴, для того посылаю к вашему ясне высокопреподобію помянутую тетрадку, всепокорно прошу для нужды Христовой приказать выпечатать [...] и экземпляров сот две ко мне прислать»²⁵. Проте ця спроба виявилася невдалою: коли Печерський архімандрит, який після втрати свободи друку Печерської друкерні у 1720 р. не міг самостійно контролювати репертуар лаврських видань, звернувся до Синоду, звідти не дали потрібного дозволу, мотивуючи тим, що пропонований Кониським до друку Катехізіс – «сокращение изданного катехизма [...] в московской синодальной типографии»²⁶. Натомість було запропоновано відправити архієрею сотню уже видрукованих в Москві Катехізісів.

Докладені зусилля, які не увінчалися успіхом, привели преосвященного до думки про відкриття власної друкерні при Могильовському архієрейському домі, яка й була ним започаткована 1757 р. Її першодруком стала згадана праця Феофана Прокоповича, перекладена у скороченому викладі самим Кониським «с высоких словянских слов, инде неудобовразумительных» на доступну мову, тому й призначалася для поширення серед простого народу²⁷. Попит на «Катехізіс» спонукав Кониського надрукувати у 1761 р. з невеликими доповненнями його друге видання, а також «Собрание поучительных слов» власного авторства²⁸.

Проте діяльність власної друкерні не припинила зв'язки білоруського архієрея з українською обителлю, де він прийняв чернечий постриг. Про те, що ці контакти були постійними, свідчить, що 1764 р. на прохання Георгія Кониського адміністрація Печерського монастиря відправила йому зі своєї бібліотеки латиномовний рукопис Зерникова²⁹.

Принагідно зауважимо, що видання найбільшої в Україні друкерні Києво-Печерської лаври, яка знаходилася під безпосереднім протекторатом Київських митрополитів, починаючи від Петра Могили, користувалися широким попитом у білоруського населення. Зокрема, «Лексикон славенороссій» Памви Беринди у 1653 і 1749 рр. було перевидано Кутейнською друкернею³⁰, а 1722 р. на базі його словника було надруковано Церковнослов'янсько-польський лексикон у знаменитій білоруській духовній обителі – Супрасльському монастирі.³¹ Зі стін друкерні Могильовського братства «старанием и коштом» М. Воцанки 1702 р. вийшов передрук 1-го тому «Житій святых» Дмитрія Туптала (без передмови митрополита Варлаама Ясинського)³². В опису бібліотеки Слуцької архімандрії від 1772 р. значилися, крім польськомовних і латиномовних, також чимало книг, виданих у друкерні Києво-Печерської лаври, серед них богослужбові книги – Служебник (6 примірників) і Требник (2 примірники) Петра Могили, Акафісти (2 примірники), Октоїх, Трефологійон, а також твори українських вчених – «Ключ разумения» Іоанкія Галятівського, «Трубы на дни нарочитые» Лазаря Барановича, «Поучение святого Дорофея», «Камень веры» Стефана Яворського, «Мир с Богом человеку» Інокентія Гізеля, «Лексикон славенороссій» Памви Беринди, «Выклад о церкви» Феодосія Софоновича, панегірик Мануїла Козачинського.³³ 1767 р. Лавра, на прохання ігумена Святобогословського монастиря Варлаама, який описав злидений стан своєї обителі – «по крайнему ж оноу монастыря недостатку и убожеству» – відправила Апостол, Октоїх, Часослов, Пісню і Цвітну Тріоді³⁴, чим ще раз виявила добротність стосовно своїх білоруських побратимів.

Назва опублікованого Георгієм Кониським Катехізісу («Катехизм или краткое начальное христианское учение, в пользу и спасение юношам, купно же и старым ненаученным, в трех беседах написанный и в богоспасаемом граде Могилеве белорусском напечатан, от Рождества Христова 1757 года»³⁵) засвідчує його призначення як посібника для учнів започаткованої архієреєм Могильовської духовної семінарії. Відомо, що у 1771 році він звертався до Синоду з проханням надіслати йому й інші твори Феофана Прокоповича³⁶. Очевидно, як наслідок цих звернень 1786 року в Могильові вийшов із друку як підручник для Могильовської семінарії латиномовний курс поетики Феофана Прокоповича «Про поетичне мистецтво»³⁷. Отже, відкрита Георгієм Кониським друкерня значною мірою була покликана задовольняти потреби започаткованої ним роком раніше Могильовської духовної семінарії.

Наголошуючи на всіх заслугах Георгія Кониського для Могильова, Московський митрополит Платон Левшин у листі до архієпископа останніх років його життя писав: «О, когда бы таковые были все пастыри, каковым украшается град Могилев! Поистине, добрым подвигом подвизается, течение богоугодно скончавае, и уже изготвлен Вам венец правды...»³⁸.

Отже, тісні контакти українських ієрархів на чолі Могильовської єпархії з Києвом та їх багатогранна культурно-просвітницька діяльність окреслюють значення Могильова як провідного культурного і духовного центру, який служив центром консолідації української церковної еліти і відіграв особливу роль у зміцненні взаємин українського і білоруського народів.

- ¹ Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. – Т. 1. – Выпуск II, часть I. – Могилев на Днепре, 1908; Грыгаровіч І. І. Беларуская ієрархія. Да тысячагодзя хрысціянства на Беларусі. – Минск, 1992.
- ² Горючко П. Иларион Кондратовский, епископ Могилевский и Полоцкий. – Могилев, 1902; Горючко П. Материалы для биографии архиепископа Георгия Конисского: завещание владыки, кончина и погребение его, оставшееся по нем наследство. – Могилев, 1902 (Могилевские епархиальные ведомости. – 1902. – № 1–2); Горючко П. Афанасий Вольховский, епископ Могилевский и Полоцкий. – Могилев, 1902 (Могилевские епархиальные ведомости. – 1902. – № 5); Горючко П. Анастасий Братановский, архиеп. Астраханский и Кавказский. – Астрахань, 1902.
- ³ Mironowicz, A. Józef Bobrykowicz, biskup białoruski. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2003; Mironowicz, A. Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2004. Mironowicz, A. Sylwester Kossow – biskup białoruski, metropolita kijowski. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1999; Mironowicz, A. Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1997; Mironowicz, A. Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1998.
- ⁴ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання. – К., 2001.
- ⁵ Ливотов Е. Георгий Конисский, архиепископ Белорусский. Краткий очерк жизни и деятельности святого, к столетию со дня смерти его – 1795–1895. – Б. м., 1895; Кашуба М. В. Георгий Конисский. – М., 1979; його ж. Георгій Кониський – світогляд та віхи життя. – К., 1999; Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский. – Минск, 2000.
- ⁶ Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 123–124.
- ⁷ Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. – С. 284.
- ⁸ Там само. – С. 319–320.
- ⁹ Фоцан Я. І. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 47–49.
- ¹⁰ Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский. – Минск, 2000. – С. 107.
- ¹¹ Матвіїшин Я. О. Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – № 1. – С. 44.
- ¹² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II /Под ред. Н. И. Петрова. – Т. II. – К., 1905. – С. 175–181; Граевский И. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – К., 1910. – С. 233.
- ¹³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. V. – К., 1908. – С. 147.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Фоцан Я. Історія православ'я в науковому доробку Георгія Кониського: синтез теорії і церковної практики // Гілея. – К., 2009. – Вип. 26. – С. 238–245.
- ¹⁶ Повідомлення про друк цього твору залишилося у фонді Канцелярії Синоду Російського державного історичного архіву (РДІА. – Ф. 796. – Оп. 58. – Спр. 320. – Арк. 1–2).
- ¹⁷ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1701–1839. – Т. II. – СПб., 1907. – № 1864, 1874, 2218.
- ¹⁸ Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. II. – К., 1864. – С. 149–150.
- ¹⁹ Орловский П. Материалы для биографии Киевского митрополита Арсения Могилянського (22 окт. 1757 + 8 июня 1770 г.) // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 6. – С. 303–304.
- ²⁰ Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. II. – С. 150–152.
- ²¹ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. – К., 2005. – С. 23.
- ²² Зібрання українських стародруків XVII–XVIII ст. – К., 2012. – С. 332.
- ²³ Дениско Л. М. Автографи на книжках з колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – С. 163–164.
- ²⁴ Ймовірно, йшлося про друкарню Могильовського братства, яка існувала одночасно зі створеною Георгієм Кониським (Жудро Ф. История Могилевского Богоявленского братства. – Могилев, 1890).
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Оп. 1. – Друк., спр. 7. – Арк. 90–90зв.

- ²⁶ РДА. – Ф. 706. – Оп. 37. – Спр. 427; Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский. – С. 108.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Матвіїшин Я. О. Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – № 1. – С. 44. До зазначених видань, випущених з друкарні Кониського, Я. Матвіїшин додає ще його архіпастирське послання, яке, на його думку, могло бути надруковане 1761 р.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Оп. 1 заг. – Спр. 265. – Арк. 1–10.
- ³⁰ Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). – Т. 1. – К., 1916. – С. 171.
- ³¹ Німчук В. Західноєвропейські джерела в українській лексикографії XVII ст. // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р. – Київ-Венеція, 1994. – С. 593. Див. також: Сычевская А. Памва Берында и его Вирши на Рождество Христово // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 23. – Вып. I. – Отд. III. – С. 56.
- ³² Круминг А. А. Четьи-Минеи святого Димитрия Ростовского: очерк истории издания // Филевские чтения. – Вып. IX. Святой Димитрий, митрополит Ростовский. Исследования и материалы. – М., 1994. – С. 31. У бібліографії згадується також білоруське видання 1716 р. його ж праці «Аполлогія в утоленіє печали человека сущаго в беде, в гонении и озлоблении» (Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг, брошюр, художественных изданий. – СПб., 1901. – С. 20).
- ³³ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. / Под ред. Ф. Титова. – Т. 1. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. – Ч. 1. – К., 1905. – С. 1557–1560.
- ³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 друк. – Спр. 129. – Арк. 2; Книга і друкарство на Україні. – К., 1964. – С. 178.
- ³⁵ Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский. – С. 421.
- ³⁶ РДА. – Ф. 796. – Оп. 49. – Спр. 129. – Арк. 1–21.
- ³⁷ Фоцан Я. І. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 47–49.
- ³⁸ Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский. – С. 496.

Статья представляет роль Могилева как ведущего религиозного и духовного центра Восточной Европы, который в XVIII в. служил центром консолидации украинской церковной элиты и распространения киевских культурных традиций благодаря активной культурно-просветительской деятельности и тесной связи с Украиной архиереев Могилевской епархии из воспитанников Киево-Могилынской академии. Наиболее видным представителем из их числа стал архиепископ Георгий Конисский.

Ключевые слова: Могилев, украинская церковная элита, Киево-Могилынская академия, киевские культурные традиции, архиепископ Георгий Конисский.

The article presents the role of Mogilev as the leading religious and spiritual center of Eastern Europe which in the 18th century served as the center of consolidation for Ukrainian church elite and the expansion of Kiev cultural traditions. It was conducive to active cultural and educational activities and close relations between Ukraine and the bishops of Mogilev eparchy who graduated from Kiev-Mohyla Academy. Archbishop Heorhiy Konysky became the most known representative among them.

Keywords: Mogilev, Ukrainian church elite, Kiev-Mohyla Academy, Kiev cultural traditions, Archbishop Heorhiy Konysky.

КНИГАР ВОЛОДИМИР МЕНЧИЦЬ ПОСЕРЕД УКРАЇНОФІЛІВ ЄЛИСАВЕТГРАДУ 1870–1890-х рр.

У статті на основі епістолярних та мемуарних відомостей висвітлено постать В. Менчиця (1837–1916) у колі спілкування Єлисаветградської громади. Проаналізовано прояви його взаємодії з цим українофільським осередком у зазначений період.

Ключові слова: Єлисаветградська громада, В. Менчиць, українофільство, мемуари.

Єлисаветградська громада була знаковим осередком українофілів у їх діяльності впродовж 1870–1880-х рр. XIX ст., ставши важливим етапом для розвитку українського національного руху на Півдні сучасної України. Посеред місцевих українофілів колоритною була постать Володимира Амвросійовича Менчиця (1837–1916), що на момент свого переїзду до Єлисаветграду прославився як книгар, етнограф, філософ і просвітитель. Вперше його біографія як предмет дослідження зацікавила Постійну комісію для складання біографічного словника діячів України. Її співробітник О. Тулуб 24 серпня 1923 р. звертався до О. Михалевича, колишнього лідера Єлисаветградської громади і друга В. Менчиця, аби він прислав «матеріали до біографій земляків – Тобілевичів, Ястребова, Менчиця...»¹.

Дослідниця громадського руху Єлисаветграду Н. Бракер (жила в сучасному м. Кропивницький) називала його «українським антиком Єлисавету-Зінов'ївська»². Вона вважала, що В. Менчиця «народником у прямому розумінні цього слова [...] назвати не можна, бо він не ідеалізував селянства, хоч і щиро любив його»³. Її розвідка про нього була опублікована у збірнику «За сто літ» під редакцією М. Грушевського, який був племінником В. Менчиця. Збереглося 9 листів Н. Бракер за 1925 і 1927 рр. до видатного історика⁴, що відображають їх наукову співпрацю. В одному з листів читаємо: «ось сподіваюсь за який тиждень надіслати Вам Менчиця»⁵.

З нагоди 50-річчя з дня смерті В. Менчиця в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла невеличка замітка про нього. Її автор Л. Стеценко зазначав, що «ім'я Володимира Амвросійовича Менчиця – невтомного фольклориста, етнографа й громадського діяча – сучасному поколінню майже нічого не говорить»⁶. У радянський період ім'я В. Менчиця зазвичай згадувалося при публікації етнографічних матеріалів зі збірника М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы»⁷.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. ім'я В. Менчиця почало повертатися в науковий дискурс. Серед сучасних публікацій ми відзначаємо низку згадок про нього в контексті його єлисаветградського періоду життя – як почесного члена єлисаветградського гуртка українофілів⁸ і водночас фахівця у галузі літературної праці та видавництва⁹, як про «Єлисаветградського Сковороду»¹⁰ та однодумця І. Карпенка-Карого¹¹. Його згадують як друга М. Крижанівського, учителя російської мови та словесності в єлисаветградській гімназії¹², як помічника В. Ястребова, дослідника етнографії Південної України¹³, як жителя Єлисаветграду, що вніс вагомий внесок у вивчення фольклору¹⁴. Н. Романюк відзначає його великий внесок у розвиток книгорозповсюдження в Єлисаветграді, називаючи його одним із найбільш оригінальних книгарів цього міста¹⁵. Краєзнавець В. Босько зазначає, що В. Менчиць любив мандрівний спосіб життя і мав славу мудреця, був пристрасним книголюбом, який у 1872 р. відкрив одну з перших в Єлисаветі книгарень та безплатну бібліотеку при ній¹⁶. З-поміж сучасних публікацій слід також виокремити публіцистику В. Митюка, який зазначає, що В. Менчиць «мав дружні стосунки з І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, І. Тобілевичем, М. Садовським та іншими діячами української культури»¹⁷. Л. Ушкалов аналізує світогляд «відомого народника» В. Менчиця в єлисаветградський період його життя. Він пише про своєрідне «сковородинство», що домінує у його світосприйнятті та проявляється у пітєті до природи, християнському моральному ригоризмі та прагненні «визволити духа з-під влади тіла»¹⁸.

Єдиною сучасною розвідкою про В. Менчиця можна вважати відомості про нього в монографії про родовід М. Грушевського «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)», які підго-

тувала С. Панькова¹⁹. У рецензії на цю монографію О. Ясь називає його забутим українофілом та Єлисаветградським Сковородою, зазначаючи, що його ім'я і до сьогодні оповите таємничим, загадковим ореолом²⁰.

Дана стаття присвячена Єлисаветградському періоду в житті В. Менчиця та його взаємодії із представниками українофільського руху в цьому місті. Її завданням є висвітлення його контактів і співпраці з місцевими громадянами, зважаючи на незвичну і колоритну поведінку В. Менчиця.

Щоб проаналізувати цю взаємодію слід зрозуміти хронологію цього періоду в його житті. На нашу думку, постійне проживання В. Менчиця в Єлисаветграді розпочалось не раніше ніж 1876 р. Переїзд до цього міста його дочка Олена називала «крахом», своєрідним «засланням»²¹. Безумовним фактом є те, що В. Менчиць розпочав новий етап співпраці з представниками громадського руху.

Упродовж 1878–1883 рр. учасниками Єлисаветградської громади були секретар міського поліцейського управління І. Тобілевич, учитель О. Волошин, а також М. Левитський, С. Русова, М. Кропивницький та М. Садовський, земські статистики О. Русов і Ф. Василевський (родич другої дружини В. Менчиця), студенти І. Стиранкевич, І. Колодієв та інші²². Слід зауважити, що В. Менчиць користувався загальною пошаною серед них, адже мав багато знайомих «по всіх колах громадянства»²³. С. Тобілевич зазначає, що він мав великий вплив «на своїх знайомих і прихильників». Цей вплив, зокрема на місцевих українофілів, не зменшився, на її думку, після приїзду в місто О. Михалевича²⁴.

Науковці зазначають, що двома визнаними лідерами єлисаветградського гуртка українофілів слід вважати О. Михалевича та І. Карпенка-Карого²⁵. В опублікованому епістолярії І. Карпенка-Карого нам вдалось відшукати згадку про В. Менчиця. Так, у листі драматурга до В. Лукича-Левицького від 27 листопада 1890 р. читаємо про прохання відписати «мерщій в книгарню Менчиця: по скільки аркушів поштового паперу великого формату можна вкладати в рекомендований конверт, бо мені перший раз приходить посилати за границю листи, то я гаразд не знаю порядків»²⁶. У цьому ж листі він просить вислати йому львівський журнал «Зоря», редактором якого був В. Лукич-Левицький, на книжний магазин Менчиця»²⁷. Рівень довіри можна проілюструвати фактом, що заказні листи І. Карпенко-Карий просив надсилати в книгарню Менчиця.

В. Менчиць був добре знаним у середовищі, котре стояло біля витоків театру корифеїв. Він бував зокрема і на їхніх сімейних святах та урочистих подіях. М. Кропивницький у листі від 19 жовтня 1888 р. згадує, що на хрестинах вдома в артиста Дениса Мови (Петрова) були присутні «В. А. Менчиц, П. К. и И. К. Тобілевичі [Панас Карпович та Іван Карпович, тобто П. Саксаганський та І. Карпенко-Карий – М. Г.]»²⁸. П. Саксаганський у своїх спогадах зазначав, що В. Менчиць був «мовчазний цілими днями. Він раптом починав говорити. Бесіда була його надзвичайно образна»²⁹.

С. Тобілевич стверджувала, що В. Менчиць був у «дуже приятних відносинах» з І. Карпенко-Карим³⁰. Він належав до приятельського тріумвірату, що читав ненадруковані ще твори І. Карпенка-Карого та висловлювався щодо них³¹. О. Менчиць зазначала, що її батько чимало праці доклав для розвитку театру корифеїв, підводячи науково-історичну базу, надаючи теми, вірну історичну канву п'єсам та їх правильне етнографічне обрамлення³². Цей факт не підтверджується в інших джерелах, проте, на нашу думку, не варто відкидати ймовірності того, що В. Менчиць, будучи фольклористом, справді міг бути консультантом І. Карпенка-Карого щодо зазначених тем.

Іншим лідером Єлисаветградської громади був О. Михалевич, у якого були приятні відносини з В. Менчицем. Він здійснив запис його мемуарів про М. Костомарова. Впродовж свого життя О. Михалевич не переставав пишатися фактом свого знайомства і дружби із В. Менчицем, «немов якоюсь художньою постаттю», котрого він прозвав Перебендею³³.

Серед колоритних постатей Єлисаветграда II половини XIX ст. слід виокремити В. Ястребова – історика, археолога, етнографа. У листі до Ф. Вовка від 28 березня 1895 р. він характеризував В. Менчиця як людину, яку міг знати Ф. Вовк у Києві, зокрема і тому що його записів багато в збірнику М. Драгоманова «Малороссийские народные преданья и рассказы»³⁴. В. Ястребов у 1894 р. також зазначав, що у В. Менчиця певний час зберігалися археологічні артефакти, частина з яких була передана в колекцію Єлисаветградського реального училища³⁵.

В. Менчиць бував на так званих літературно-артистичних зібраннях в І. Карпенка-Карого³⁶. До них приєднувалась місцева інтелігенція, а також молодь. С. Тобілевич зазначала, що такі літературно-артистичні вечори для молоді були своєрідною школою громадського життя і гро-

мадських обов'язків³⁷. В історіографії знаходимо твердження, що В. Менчиць часто бував на зібраннях єлисаветградських українофілів і прихильно ставився до їхніх починань³⁸. Ця теза не співпадає із відомостями О. Михалевича, який писав, що він лиш іноді бував на цих зборах. Лідер єлисаветградських громадівців зазначав, що В. Менчиць у своїй книгарні полюбляв спілкуватися «на теми громадянські, тим паче українські»³⁹.

В. Менчиць, за твердженнями Н. Бракер, був причетним до гуртка, що займався виданням альманаху «Степ» (1886), беручи хоч і не «жваву участь у цій роботі». Він був своєрідним консультантом цього видання. За словами сучасників: «його оцінки, що він робив з приводу окремих статтів альманаху, ми цінували високо, бо бачили, що старий книгар добре розуміє справу, його вказівки мають велике значіння як з боку літературного, так із боку практичного: чи буде мовляв книжка мати поспіх на книжковому ринку»⁴⁰. Л. Стеценко стверджував, що за порадою В. Менчиця у збірнику «Степ» було надруковано такі матеріали як «Пісня про Бондарівну», «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде», «Песни Обозновской волости»⁴¹. Згідно цих свідчень, ми можемо зарахувати В. Менчиця до кола спілкування так званого Херсонського гуртка О. Русова (1885–1889), котрий утворився майже повністю з представників Єлисаветградської громади⁴².

У серпні 1884 р. Єлисаветградом прокотилася хвиля арештів. Спочатку заарештовували членів гуртка місцевих народовольців, а згодом і громадівців⁴³. Ці арешти, зокрема арешт О. Михалевича, дуже налякали В. Менчиця. Якщо хтось із приятелів заходив у той тривожний час до нього в книгарню, то «він махав на нього руками з криком: «Ідіть, ідіть собі, а то ще мене заарештують»⁴⁴.

Упродовж єлисаветградського періоду свого життя В. Менчиць продовжував контактувати з представниками інших громад, науковцями-українофілами. В монографії М. Ясинського наявна згадка про прохання В. Менчиця до М. Комарова, письменника і бібліографа, щодо перевидання «Покажчика нової української літератури (1798–1883)»⁴⁵. Важливим у цьому контексті є намагання В. Менчиця в 1897 р. надрукувати в Одесі збічник під назвою «Луг. Новий збічник українських творів». Проте ці зусилля, як стверджує К. Копержинський, не увінчалися успіхом, оскільки одеська цензура не дозволила його друку⁴⁶.

В. Менчиць впродовж свого життя часто сприймався як неординарна особистість, що вирізнялася з-поміж інших своїми поведінковими манерами. Незвична поведінка часто викликала непорозуміння. М. Грушевський у мемуарах писав, що ніколи не бачив свого дядька і «нічого, крім іронічних відзивів про нього, не чув»⁴⁷.

Колоритність цієї постаті завжди привертала увагу людей. В Єлисаветграді його називали місцевим Сковородою. Цей образ був сформований Н. Бракер, що була його сучасницею. П. Саксаганський у мемуарах писав, що він – людина із «вищою духовною освітою, розумна, але чудакувата: він нічого не робив, у ньому, здається, тлів дух мандрівного дяка»⁴⁸. О. Менчиць згадувала, що він довгими періодами ночував у степу, маючи підводу і пару коней, котрі були предметом суперечок у сім'ї⁴⁹. Вона також писала, що він тижнями пропадав у степу, заходячи в прикордонні ліси, збираючи і досліджуючи флору⁵⁰. Слід зауважити, що він проповідував стиль життя, котрий був близьким до природи. Він жив у спартанських умовах, «не признавав подушок та укривал, спав найбільше на свіжому повітрі, ходив босий і купався до морозів»⁵¹.

С. Тобілевич згадувала про нього як про жорсткого критика всього суцього порядку, всіх світових і товариських звичаїв та установ, лютим ворогом комфорту й естетики, що «навмисне бравував перед людьми зовнішнім неохайством, презирством до вимог етики, до всіх «не годиться» і через те прославився на весь город чудакон і оригіналом»⁵². Н. Бракер називала його Діогеном, пишучи про ймовірну присутність у поведінці частки навмисного дивацтва, яка була проявом світогляду В. Менчиця⁵³.

Він мав незвичний традиційним уявленням про інтелігентну людину зовнішній вигляд. С. Тобілевич писала: «Про одягу бодай не згадувати, бо вона гармонізувала з оточенням і одповідала байдужості хазяїна до зовнішнього вигляду і всіх взагалі «добр дочесних». Босий, в ряднянім мішку на голові ріжком замість шапки, із заступом ішов щосуботи через весь город... Вуличники бігали за ним чередою і кричали «Босий пан, босий пан!» і нарешті привикли»⁵⁴. Подібні згадки зберегла і Н. Бракер, яка зазначала: «у широкому брилі, або просто з холодним компресом на лисій голові, у довгому балахоні, підперезаному ремінцем, за який застромлено кілька очеретин, з цілим оберемком цього зілля перед собою, він являв собою досить кумедну постать, що викликала смішки вуличних дітей, але він не звертав на те ніякої уваги»⁵⁵. Схожий опис зовнішнього вигляду В. Менчиця залишив і П. Саксаганський: «Він був одягнений в якусь

хламиду, на голові в нього був надітий ріжком мішок, босий, підперезаний мотузком, за який було понатикане зілля. В торбинці теж було зілля»⁵⁶.

Слід зауважити, що вагоме місце у його світогляді займала богословська проблематика. С. Тобілевич зауважувала, що «самі великі пани і учені богослови дуже ним цікавились і заради його оригінального складу думки, заради його великого дару слова прощали всі його чудацтва»⁵⁷. У своїй книгарні він рекомендував як світські, так і духовні книги, говорячи: «світські книжки дадуть знання, але без духовних не дістанеш морального виховання»⁵⁸. С. Тобілевич яскраво описувала в своїх мемуарах оповіді В. Менчиця: «Усвоївши в молодості всі теологічні знання, всі книги священописання, він давав всьому зовсім інше освітлення і як поет по натурі, оповідаючи події з старобіблійного часу, домальовував цілі поеми висунуті з власної фантазії, а красою образів, стилю, порівнянь і нежданих висновків, прямо дивував і чарував своїх слухачів. З лицем пророка, з очима піднятими вгору, не дивлячись на нікого з присутніх, він вів свої образні речі і стародавнє, дохристиянське життя як живе воскресало перед слухачами»⁵⁹.

Політичні переконання В. Менчиця залишалися в тіні його незвичних поведінкових манер. Н. Бракер зауважувала, що він був потаємною людиною і «навіть з приятелями він не висловлював своїх політичних поглядів, та ще й говорив так, що не можна було розібрати, чи то справді, чи навмисне: дуже він любив користуватися парадоксом»⁶⁰. Ми не згодні з думкою його єлисаветградської сучасниці про те, що він не був виразним українофілом⁶¹. Очевидно В. Менчиць в цей час прагнув не афішувати свою прихильність до діяльності місцевої громади.

Сімейна трагедія, а саме смерть дочки стала причиною переїзду В. Менчиця до Києва наприкінці 90-х рр. XIX ст. П. Саксаганський у мемуарах писав, що В. Менчиць невдовзі після страшною трагедії з дочкою переїхав жити до своєї дружини в Київ, на вулицю Рейтарську. Саме тут В. Менчиць прожив останні роки свого життя. За відомостями П. Саксаганського, тут він «зробив собі «скинію», де і помер»⁶².

Підсумовуючи слід зауважити, що не зважаючи на своєрідний світогляд і поведінкові манери, В. Менчиць мав великий вплив на інтелігенцію Єлисаветграда і був, за означенням С. Тобілевич, наче «жива, свідомо, людська совість, що не боялась кожному говорити в вічі все те, що їй не подобалось»⁶³. Він у 80–90 рр. XIX ст. залишався прихильником громадівського та українського культурно-просвітнього руху.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 209. – Спр. 37. – Арк. 1.

² Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиць (1837–1916) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – 1929. – Кн. 4. – С. 196.

³ Там само. – С. 198.

⁴ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до ф. 1235 у ЦДІА України, м. Київ) / Укл. І. Б. Гирич. – К., 1996. – С. 15.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 5.

⁶ Стеценко Л. В. В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті) // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 2. – С. 87.

⁷ Драгоманов М. П. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – 434 с.

⁸ Філоретова Л. Єлисаветградська громада // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – Вип. 9. (Серія № 6: Історичні науки). – С. 127.

⁹ Базака Р. В. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: дис. канд. наук із соціальних комунікацій. – Запоріжжя, 2015. – С. 145.

¹⁰ Панченко В. «Він був одним із батьків українського театру...». Штрихи до портрета І. Карпенка-Карого в контексті епохи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/vin-buv-odnim-iz-batkiv-ukrayinskogo-teatru>

¹¹ Новіков А. І. Карпенко-Карий в контексті літературно-мистецького життя другої половини XIX – початку XX ст. // Українська література в загальноосвітній школі. – 2009. – № 7/8. – С. 18.

¹² Романюк Н. С. Друкарня Єлисаветградського повітового земства: досягнення та проблеми // Вісник Книжкової палати. – 2015. – №7. – С. 41.

¹³ Волос О. В. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXI. – Запоріжжя, 2007. – С. 360; Волос О. В.

Краєзнавча діяльність науковців та земських установ з дослідження етнічного складу населення Херсонської губернії (друга третина XIX – поч. XX ст.) // *Етнічна історія народів Європи*. Зб. наук. праць. – Вип. 25. – К., 2008. – С. 53; Філоненко О. В. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова // *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки* / ред. кол.: В. В. Радул [та ін.]. – Кіровоград, 2015. – Вип. 140. – С. 158.

¹⁴ Літературний словник Кіровоградщини / Кіровоградська організація Спілки письменників України; авт.-упорядн. Л. Куценко. – Кіровоград, 1995. – С. 103.

¹⁵ Романюк Н. С. Книгорозповсюдження в Єлисаветграді наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові записки інституту журналістики*. – Т. 55. – 2014. – С. 221.

¹⁶ Босько В. М. «На початку було Слово...». Єлисаветград в історії вітчизняної книги і книгодрукування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg05-06.html>

¹⁷ Митюк В. О. Стежками культури рідного краю (Науковий цвіт Вчорайшенського куца) // *Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837–1916)* / Голов. ред. В. І. Сергійчук, упорядн. В. О. Митюк. – К., 2016. – С. 33.

¹⁸ Ушкалов Л. В. Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова // *Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010–2013 років*. – Харків, 2014. – С. 55.

¹⁹ Панькова С. М. «... Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Володимира Амвросійович Менчиць) // *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)* / *Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко*. – К., 2006. – С. 424–444.

²⁰ Ясь О. В. Михайло Грушевський у колі родинного середовища (Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / *Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко*. – К., 2006. – 662 с.) // *Український археографічний щорічник*, вип. 12. – К., 2007. – С. 784.

²¹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 30728. – Арк. 9–10.

²² Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст. // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. – № 6, 2002. – Том 17. – Вип. 4 (Історичні науки). – С. 69.

²³ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менциць... – С. 199.

²⁴ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // *Літературно-науковий вістник*. Річник XVI, т. LXIII, кн. IX. – К., 1913. – С. 383.

²⁵ Базака Р. В. Історико-культурні та соціокомунікаційні передумови формування преси Кіровоградщини // *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. – 2013. – № 3–4. – С. 52.

²⁶ Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори в трьох томах. – Т. 3. Драматичні твори, статті, листи. – К., 1985. – С. 303.

²⁷ Там само. – С. 304.

²⁸ Кропивницький М. Твори у 6-ти т. – Т. 6. – К., 1960. – С. 377.

²⁹ Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя. Мемуари. – Харків, 1935. – С. 82.

³⁰ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 383.

³¹ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менциць... – С. 200.

³² ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 30728. – Арк. 21.

³³ Бракер Н. А. Опанас Іванович Михалевич 1848– 1925 рр. // *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. – 1930. – Кн. 6. – С. 162.

³⁴ Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // *Південна Україна XVIII–XIX століття*. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 5. – С. 40.

³⁵ Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // *Записки императорского одесского общества истории и древностей*. – Одесса, 1894. – Т. XVII. – С. 84.

³⁶ Історія української літератури: У 8 т. – Т. 4. – Кн. 2. Література 70– 90-х років XIX ст. / О. Е. Засенко та інш. – К., 1969. – С. 363.

³⁷ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 384–385.

³⁸ Стеценко Л. В. В. А. Менциць (до 50-річчя з дня смерті)... – С. 88.

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 103. – Арк. 1.

⁴⁰ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менциць... – С. 199.

⁴¹ Стеценко Л. В. В. А. Менциць (до 50-річчя з дня смерті)... – С. 88.

- ⁴² Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX–початку XX ст. // Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. – 2012. – № 5/6. – С. 134.
- ⁴³ Рябінін-Скляревський О. О. З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 116–117.
- ⁴⁴ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 200.
- ⁴⁵ Ясинський М. І. Михайло Комаров: Монографія / Уклад. М. В. Геращенко– К., 2001. – С. 42–43.
- ⁴⁶ Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80– 90-х років XIX століття // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – Т. 1. – С. 170.
- ⁴⁷ Грушевський М. С. Споми́ни (1) / М. С. Грушевський; авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. – К., 1988. – № 9. – С. 120.
- ⁴⁸ Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя... – С. 82.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 30728. – Арк. 18.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 21.
- ⁵¹ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 199.
- ⁵² Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 382.
- ⁵³ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 199.
- ⁵⁴ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 382.
- ⁵⁵ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 197.
- ⁵⁶ Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя... – С. 82.
- ⁵⁷ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 382.
- ⁵⁸ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 198.
- ⁵⁹ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 382–383.
- ⁶⁰ ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 37. – Арк. 1.
- ⁶¹ Бракер Н. А. Володимир Амвросійович Менчиц... – С. 196.
- ⁶² Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя... – С. 82.
- ⁶³ Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича ... – С. 381.

В статье на основе эпистолярных и мемуарных сведений освещена личность В. Менчица (1837–1916) в кругу общения Елисаветградской громады. Проанализированы проявления его взаимодействия с этим украинофильским центром в указанный период.

Ключевые слова: Елисаветградская громада, В. Менчиц, украинофильство, мемуары.

Based on epistolary information and memoirs the article deals with the figure of V. Menchyts (1837–1916) in communication with the representatives of Yelysavethrad hromada. It analyses the samples of his cooperation with this Ukrainofile center in the mentioned period.

Keywords: Yelysavethrad hromada, V. Menchyts, Ukrainofile, memoirs.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІСЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ У ВИСВІТЛЕННІ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ 1905–1914 рр.

Проаналізовано інформативний потенціал газетних видань Києва 1905–1914 рр. у вивченні кримінальної складової міського повсякдення. На прикладі окремих публікацій показано цінність матеріалів місцевої преси для відтворення стану особистої та майнової безпеки киян, дослідження складу, діяльності та рівня професійної компетентності правоохоронних органів губернського центру початку ХХ ст.

Ключові слова: газети Києва, історичне джерело, публікація, злочин, безпека, міська поліція, повсякдення.

На початку ХХ ст. у повсякденному житті мешканців Києва відбулися помітні зміни. Технологізація виробництва, різноманітність на ринку товарів і послуг, наявність нових робочих місць та можливість забезпечення кваліфікованою медичною допомогою зумовили швидке зростання міського населення. Поряд з перевагами економічного, культурного й побутового характеру, урбанізаційні процеси супроводжувалися і негативними соціальними наслідками: збільшенням рівня жебрацтва, безпритульності, проституції тощо. Актуальною проблемою київського повсякдення того часу була постійно зростаюча шкала міської злочинності і разом з цим – неготовність правоохоронних органів оперативно реагувати на виклики епохи в питанні громадської безпеки.

Поряд з документами офіційного характеру (циркулярами, рапортами, повідомленнями поліцеймейстера про арешти неблагонадійних осіб, протоколами засідань та рішеннями суду), матеріалами статистичного характеру й епістолярною спадщиною, важливою складовою джерельного комплексу у процесі вивчення кримінальної складової повсякдення довоєнного Києва є місцева преса того часу, яка характеризується не лише різносторонністю подання інформації, а й своїм комплексним, синтетичним характером, здатністю відображати життя міста практично погодинно.

Новітня історіографія проблеми вивчення джерельного потенціалу газетних видань Києва початку ХХ ст. представлена роботами А. Бойко-Гагаріна, Р. Гули, Р. Загорулька, А. Кобинець, О. Мусіяченко та ін., однак, попри значну кількість наукових розвідок, присвячених дослідженню періодики того часу, джерельний потенціал київських газет у вивченні проблем міської злочинності та громадської безпеки не ставав предметом окремого дослідження.

Мета статті полягає у спробі відтворення на основі матеріалів київських газетних видань 1905–1914 рр. криміногенної ситуації в місті, визначенні основних складових злочинності початку ХХ ст., характеристиці загального стану захищеності киян та окремо – безпеки різних соціальних і вікових груп жителів міста, дослідженні складу, діяльності, професійної компетентності правоохоронних органів губернського центру початку ХХ ст. та рівня довіри населення до місцевої поліції у той час.

Бібліографічні покажчики фіксують близько 140 газет, які виходили у Києві протягом досліджуваного періоду і характеризувалися різним тематичним спрямуванням (офіційні, громадсько-політичні, рекламно-довідкові, професійні, універсальні видання тощо), ідейним навантаженням (монархічним, соціал-демократичним та ін.) та періодичністю виходу (щоденні, тижневі).¹

Більше 80% друкованих органів вважали за необхідне інформувати своїх читачів про кримінальний світ та соціальні аномалії краю. На шпальтах не лише найбільш тиражованих видань міста (провладного «Киевлянина», ліберальних газет «Киевские вести», «Киевская мысль», «Последние новости» і т.д.), а й окремих видань вузького професійно спрямування, знайшла місце кримінальна хроніка. Змістове наповнення та кількісні показники публікацій, вміщені у різних виданнях, як правило, під рубриками «Наш край», «Останні новини», «Місцеві новини»,

«Хроніка», показують, що проблема забезпечення громадського спокою, особистої та майнової захищеності киян на початку ХХ ст. стояла дуже гостро.

Газети Києва 1905–1914 рр. переповнені розлогими відомостями про вбивства, грабежі, розбійні напади, утримання таємних притонів, непристойну поведінку в громадських місцях, непослух поліції. І це далеко не повний перелік злочинів, інформацію про які несуть сторінки київської періодики того часу.

Аналіз матеріалів преси дозволяє визначити масштаби міської злочинності у різні роки, прослідкувати неблагополучні для життя та економічної діяльності райони міста, з'ясувати загальний стан безпеки в Києві, охорони особистих та майнових прав міщан, діяльність місцевої поліції, провести класифікацію злочинів і т.д.

Варто відмітити, що київські газетні видання 1905–1914 рр. фіксують правопорушення різних видів: від дрібної спекуляції театральними квитками² та підробки товарів відомих брендів (ліків «Формань», продуктів компанії «Нестле», швейних машинок «Зінгер» тощо)³ до масштабних крадіжок, зумисних підпалів та вбивств.

Дослідження співвідношення відомостей публікацій преси про різні види правопорушень, дозволяє констатувати, що грабіж протягом усього міжреволюційного періоду тримав першість у загальному списку міських злочинів. У свою чергу, окремо можна виділити дрібні та масштабні крадіжки, чітко сплановані бувалими злодіями і такі, що здійснювалися на побутовому рівні домашнім персоналом у багатих сім'ях, покупцями, працівниками та безпритульними на ринках, у магазинах, продуктових лавках, вокзалах і були викликані, як правило, незадовільним матеріальним становищем злодіїв.

Окрім відомостей про локалізацію злочинів, хронікальні замітки подавали інформацію про постраждалих та окреслювали суму збитків, ідентифікували злодіїв, якщо останніх вдавалося виявити та піймати. Так, наприклад, № 44 газети «Киевское утро» за 1910 р. у повідомленні під назвою «Крадіжка у взуттєвому магазині», зазначає, що власником магазину, який знаходився в будинку № 4 на Прорізній вулиці, виявлено систематичну крадіжку взуття і «за підозрою, поліція заарештувала прикажчика Саву Іванка... розслідування з'ясувало, що Іванко дійсно причетний до крадіжок»⁴, а взуття на суму 181 руб. він збував своєму знайомому В. Жукіну, який теж був затриманий.

На підставі аналізу публікацій популярних серед киян газет «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевлянин», «Киевское утро» та ін., вимальовується загальна картина поширення злочинів: дрібні крадіжки, головним чином, характерні для «торгових» вулиць Хрещатика, Фундуклеївської, Галицького базару, річкового та залізничного вокзалів, де спостерігалось постійне скупчення людей і легко працювалось кишеньковим злодіям. Масштабні ж, систематичні крадіжки з великими для власників пограбованого майна збитками прослідковуються в аристократичних районах Липок, а також по вулицях Жилианській, Великій Васильківській, Тимофіївській, Покровській і Великій Дорогожицькій.

За свідченнями кореспондентів газети «Киевские вести», грабіжники найбільше активізувалися в цих районах протягом дачного сезону, коли житло перебувало без нагляду. У повідомленні під назвою «Розгром квартир», 17 червня 1909 р. вищезгадане видання повідомляє наступне: «за останні дні у місті почастишали випадки розгрому квартир, залишених власниками, які поїхали на дачі»⁵. Цікавим залишається той факт, що злодії вправно орудували і в церквах. Газетні рядки того часу фіксують численні випадки систематичних крадіжок у малих церквах окремих районів Києва і передмістя, Михайлівському монастирі та Лаврі⁶.

Від грабежів та розбійних нападів вдома і на вулицях Києва потерпали не лише пересічні міщани та приїжджі торговці, а й працівники адміністративного апарату міста. У № 168 газети «Громадська думка» за 22 липня 1906 р. йдеться про те, що 20 липня на Подолі у секретаря Київського казначейства Дмитра Дурдуковського невідомі злочинці вкрали книжку з сотнями талонів і 4 фунти порохи. Видання також повідомляє, що «через деякий час на Хоривовій вулиці поліція знайшла 582 талони»⁷, та інформація про те, чи вдалося знайти злодіїв, у газеті відсутня.

Традиційними для київських газетних видань досліджуваного періоду стали повідомлення про дітей, яких виманювали з дому і обдирали до нитки. Так № 305 «Киевской мысли» за 4 листопада 1913 р. фіксує наступний випадок: «2 листопада із дому вийшла за ворота дівчинка, Наташа Шевельова. Вона була в новому пальто. Якось прохожа дама, пообіцявши подарувати нову ляльку, повезла дівчинку на Поділ, завела в якийсь двір, зняла там з неї пальто і пішла»⁸.

Часто награвані речі обмінювалися в ломбардах і на ринках. Не дивно, що традиційними для преси початку ХХ ст. стають оголошення з проханням повернути «випадково придбані» чи перекуплені речі за винагороду⁹.

По завершенні революції 1905–1907 рр., коли головна увага правоохоронних органів була зосереджена на боротьбі зі злочинами політичного характеру, газетним рядком все частіше починають проходити повідомлення про розбійні напади просто на вулиці, і не лише вночі та ввечері, а й серед білого дня: у міщан відбирали гроші, коштовності, одяг, цінні папери і навіть корзини з харчами. Преса повідомляє про численні бандитські шайки, які мали своїх ватажків і орудували в конкретно визначених районах міста, робили на тілі татуювання у вигляді певних символів і т.д.

З публікацій київських газет можна довідатися, що прізвища окремих злочинців були добре відомі міській спільноті. Як приклад, може послугувати замітка в рубриці «Місцева хроніка» газети «Киевское слово» за 20 лютого 1905 р., в якій повідомляється, що «на Подолі затримано представниками поліції відомих грабіжників Федеско і Старикова...»¹⁰. У № 60 видання «Киевское утро» за 16 жовтня 1910 р. згадується «відомий злодій Михайло Фетисов»¹¹. Прикладів такого роду повідомлень у київській періодиці досліджуваного періоду безліч.

Цінним історичним джерелом київська преса залишається і при вивченні найжорстокіших злочинів міста – вбивств. В газетних текстах цього часу можна знайти відомості як про ненавмисно завдану смерть на побутовому рівні, скоєну, як правило, на ґрунті подружніх ревностей, так і сплановане позбавлення життя, часто – відомими місту вбивцями.

Проходять газетним рядком і відомості про серійні злочини, що мали місце у повсякденному житті Києва початку ХХ ст. Так повідомлення під назвою «До вбивства на Шулявці», вміщене у рубриці «Хроніка» газети «Киевские вести» за 24 липня 1907 р. несе наступне змістове навантаження: «Дівчина в одній рубашці лежала нанизу, біля свого ліжка, задушена власним білим напередником, скрученим і туго зав'язаним на шиї... ноги нещасної були зв'язані її ж шовковим шарфом... Як пам'ятають читачі, сім'я Островських була вбита майже так само...»¹². Інформація про схожість вбивств наштовхує на думку про те, що скоєні вони були тими ж людьми і, можливо, навіть мали один мотив, а подробиці, зафіксовані в київській періодичній пресі, дозволяють прослідкувати локалізацію злочинів, спосіб позбавлення життя, вікову категорію жертв тощо.

Разом з тим, варто відмітити, що київська газетна періодика досить часто описує перебіг злочину до найменших дрібниць, не опускаючи навіть те, як вбивця потрапив до будинку та як діяв згодом, тим самим перетворюючи повідомлення про смертельну розправу в захоплюючий детектив, емоційний і цікавий для читача. Звідки взяті подробиці акту злочину газети, як правило, не повідомляють, що змушує піддати окремі дані під сумнів до співставлення їх з іншими видами історичних джерел: матеріалами слідства, документами суду і т.д.

Традиційними для газетної хроніки Києва 1905–1914 рр. стають повідомлення про вбивства та інші види фізичної розправи в сім'ях, викликані непорозуміннями побутового характеру, ревностями та матеріальними труднощами. № 220 газети «Киевлянин» за 11 серпня 1905 р. у замітці під назвою «Подружня помста» повідомляє: «Вчора, близько 11 год. ранку, жертвою подружніх ревностей став колишній контролер Народного дому Товариства грамотності Сава Лучко, якого дружина облила сіркою кислотою і спотворила його... Лучко отримав опіки голови, обличчя, шиї та рук»¹³. В свою чергу, ще одне міське видання – газета «Киевское утро», у хронікальній замітці під назвою «Ножова розправа» № 92 за 17 листопада 1910 р. несе відомості про наступний випадок: «На Юрківській вул. в будинку № 20, селянин В. Г-б посварився зі своєю співмешканкою І. А-ко. Розлютившись, він наніс їй ножом 2 рани, в бік і спину. Викликаний лікар швидкої допомоги зробив перев'язки і відправив потерпілу в Кирилівську лікарню... В. Г. затриманий. Слідство проводиться»¹⁴.

В ряді публікацій дописувачі місцевих газет повідомляють про зумисне псування приватної власності шляхом підпалів. Численні замітки під назвами «Зумисний підпал», «Масштабна пожежа», «Підпал на ґрунті аграрних непорозумінь», «Помста вогнем» доносили читачам відомості про зумисне влаштовані пожежі на фабриках, заводах та інших підприємствах міста, вчинені, як правило, незадоволеними умовами праці робітниками, а також знищення вогнем майна великих землевласників у передмісті та ближніх околицях. Нерідко газетним рядком проходять відомості про факти пожеж без пояснення причини їх виникнення, або ж зазначаючи «причина невідома», що теж не виключає можливість зумисного підпалу.

Погіршення криміногенної ситуації в місті підтверджується і численними рекламними оголошеннями страхових товариств, кількість яких на сторінках київської газетної періодики з 1905 по 1914 роки помітно зростає. Киянам пропонувалося страхування життя, відшкодування збитків від крадіжок квартирного майна, власності банків та торгових закладів, а також – страхування транспортних засобів, окремих речей побуту, відшкодування втрат від вогню фабрикам, заводам та іншим великим промисловим об'єктам.

Пристойні суми, передбачені страховими товариствами для компенсації постраждалим від пожеж клієнтам, дозволяють прийняти до розгляду як можливу версію місцевих газет про численні навмисні підпали дрібних виробничих майстерень, дохідних будинків та промислових об'єктів міста самими ж власниками з метою отримання страховки. Поряд з цим, варто відміти, що прямих доказів зумисного знищення власного майна видання, як правило, не наводять, залишаючи досліднику широке поле для роздумів та диктуючи необхідність пошуку альтернативних історичних джерел для більш глибокого вивчення питання.

Актуальним є використання газетної інформації і у вивченні проблеми дитячої злочинності, її основних проявів та причин виникнення. Прискорені темпами міського життя, постійне зростання населення Києва, в тому числі і за рахунок сільських дівчат та жінок, які приїздили сюди у пошуках роботи і нерідко ставали жертвами легкого заробітку, зумовили збільшення рівня безпритульності у місті, дитячого жебрацтва, дрібних крадіжок, розбою та інших форм злочинності підлітків. Постійна зайнятість дорослих, особливо простих робітників та дрібних торговців, життя багатьох сімей за граничною межею бідності теж не найкращим чином впливали на достойне виховання підростаючого покоління. Преса, залишаючись протягом усього досліджуваного періоду головним рупором новин міста, не могла обійти осторонь злочинів, скоєних дітьми і по відношенню до дітей.

Буденним явищем для газет Києва початку ХХ ст. стають повідомлення під назвами «Залишена дитина», «Діти відправлені в притулок», «Випадок з дитиною» і т.д. Газетна періодика міста 1905–1914 рр. переповнена інформацією про випадки добровільної відмови від материнства. Немовлят, як правило, у віці від кількох днів до 6–7 місяців, залишали на залізничних станціях, біля входу в будинки і навіть на тротуарах. Статистика такого роду злочинів, зафіксована місцевими виданнями, залишається сумною. Тільки одна газета «Киевское слово» протягом тижня, з 5 по 12 лютого 1905 р. зафіксувала 6 випадків, коли маленькі діти були залишені батьками просто неба без наведення на це будь-яких причин. Якими мотивами зумовлена така поведінка і чи вдалося розкрити злочин, преса повідомляє рідко.

Дані газетних матеріалів засвідчують, що часто жертвами насилля та знущань ставали діти з неблагополучних сімей. Хронікальна замітка під назвою «Жорстока мати», вміщена в № 136 щоденника «Киевские вести» за 25 травня 1909 р. фіксує наступний випадок: «Вчора ввечері звернула на себе увагу працівників ст. Київ I дівчинка років 6–7, яка ходила по шляхах вагонного парку. Сторожем дівчинка була приведена на вокзал, де розповіла наступне. Звати Катя. Декілька днів тому назад п'яна мати побила її, а вчора привела її до вокзалу і сказала: «Іди лягай там, де ходить машина, щоб тебе зарізало, а якщо повернешся додому, то я тебе повішу...»¹⁵. І це лише один з випадків жорстоких злочинів проти дітей, задокументований київським газетам.

Жорстоке ставлення батьків, відсутність матеріального благополуччя, алкоголізм в сім'ї і просто брак у дорослих часу на виховання дитини, штовхало підлітків виходити на вулицю, знаходити собі подібних і чинити розбій. За даними газетних публікацій можна прослідкувати різні види злочинів, скоєних неповнолітніми: від порушення громадського порядку до великих добре спланованих крадіжок і вбивств, які, правда, траплялися рідше.

Відгукуючись на загальний стан злочинності та безпеки в місті, кореспонденти щоденника «Киевлянин» станом на 3 лютого 1914 р. констатує: «Ні для кого не секрет, що, нажаль, порочність і злочинність дітей ростуть з неймовірною швидкістю... Не проходить дня, щоб ми не читали про участь підлітків і дітей в самих кривавих, самих відштовхуючих злочинах... причини цього лежать глибоко в умовах сучасного життя, особливо життя нижчих класів великих міст...»¹⁶. За даними київських газетних видань можна прослідкувати локалізацію дитячої злочинності міста, визначити найбільш сприятливі для неї райони. Аналіз газетних публікацій засвідчує, що з кінця ХІХ ст. найбільш криміногенним у плані підліткових злочинів продовжував залишатися район Гончарів.

Дозволяють прослідкувати київські газети 1905–1914 рр. не лише розвиток міської злочинності та основні складові кримінального світу міжреволюційного Києва, а й дослідити систему правоохоронних органів губернського центру, покликаних охороняти громадський спокій. Довідковий відділ місцевої преси та газетні замітки інформували киян і гостей міста про структуру, чисельність поліції, адресу та графіки роботи дільничних участків, судових установ, надавали інформацію про їх фінансування і т.д.

Питання охорони особистої та майнової безпеки жителів Києва досліджуваного періоду знаходилися у віданні міського поліцейського управління, очолюваного поліцеймейстером. Як свідчить місцева преса, територіально обов'язки київських поліцейських розділялися на діль-

ниці, які, в свою чергу поділялися на окремі околотки. Найдрібнішою у цьому поділі були поліцейські пости.

Київські періодичні видання 1905–1906 рр. зберігають відомості про діяльність на території Києва початку ХХ ст. 10 поліцейських дільниць: відомих ще з ХІХ ст. Либідської, Лук'янівської, Подільської, Двірцевої, Старокиївської, Печерської, Бульварної та нових Деміївської, Солом'янської і Плоської, які виникли в губернському центрі після приєднання до нього районів робітничого розселення та промислово розвинених передмість. Штат поліцейської дільниці складав дільничний пристав із помічниками різних рангів, канцелярія, служителі і сторожа. «Поліцейську сторожу представляли околоточні наглядачі і городові, при цьому кількість останніх визначалася із кількості один городовий на кожні 500 осіб населення»¹⁷.

Швидкі темпи зростання міських жителів та розгул злочинності ускладнили роботу правоохоронних органів, які, залишаючись у своєму попередньому складі та при низькому фінансуванні, виявились неспроможними оперативно реагувати на виклики нової епохи. Як свідчить місцева преса, міжреволюційний Київ стикнувся з проблемою постійної нестачі городових, заробітна плата яких не могла компенсувати фізичні та моральні навантаження в роботі цієї найдрібнішої ланки служителів закону. Протягом революційних років, коли сили поліції змушені були розпорошуватися і на масові обшуки та виявлення політичних злочинців, київські газети фіксують часті спроби залучити до патрулювання нічного міста дворників, але, як правило, така практика завершувалася безрезультатно, адже останніх могли собі дозволити далеко не всі спальні райони.

Аналізуючи висвітлення проблеми міської безпеки на сторінках київської преси 1905–1914 рр., варто зазначити, що нестача газетної інформації особливо відчувається при вивченні способів та методів карного розшуку, які, як і сьогодні, залишалися «інформацією не для всіх». Однак, не можна оминати стороною і той факт, що київські газети все ж повідомляли про найрезонансніші ноу-хау, яких протягом досліджуваного періоду зазнала криміналістика.

Так ще 11 квітня 1866 р. щоденник «Киевлянин» фіксує відомості про виділення міською управою коштів на фотографування заарештованих¹⁸. Аналіз газетних матеріалів дозволяє прослідкувати наступну тенденцію: у зв'язку з браком фахівців та необхідного обладнання, для здійснення вище згадуваної процедури, міське поліцейське управління було змушене укладати контракти з власниками приватних ательє, а збільшення в період революції 1905–1907 рр. числа так званих «політичних злочинців» і наказ поліцейським приставам їх фотографування з лютого 1906 р., тільки збільшили прибуток приватних фотографів.

Активно відгукнулася місцева преса на відкриття у Києві на початку лютого 1914 р. кабінету науково-судової експертизи¹⁹ та перші спроби залучення до розшуку міськими правоохоронними органами весною 1914 р. собак-шукачів²⁰.

Відображено на сторінках київських газет 1905–1914 рр. і ставлення міського соціуму до стражів закону. Численні скарги киян на хабарництво, бездієвість та некомпетентність правоохоронних органів, звинувачення у покровительстві поліцією цілих шахрайських схем та факти побиття городових, що знайшли місце на сторінках найбільш тиражованих газетних видань міста (щоденників «Киевская мысль», «Киевлянин», «Последние новости», «Киевские вести» та ін.), засвідчують високий рівень недовіри населення до київської поліції. Усе це доповнювалося розгулом по місту бродячих собак та втечами з місцевих в'язниць злочинців, що наганяло страх на міщан і яскраво відображалось тогочасною пресою.

Гучного обговорення на сторінках київських газетних видань зазнала втеча з Лук'янівської в'язниці, організована 29 жовтня 1907 р. 28 заарештованими, «що були частково приговорені до кари на смерть, частково – до каторги довічно, а деякі тільки чекали над собою суду»²¹. Тиражі місцевої преси за 29 жовтня – 5 листопада переповнені відомостями про перебіг втечі, заходи, вжиті для затримання втікачів, посилення безпеки камер та наведення спокою серед населення. Зафіксовані у київській газетній хроніці і прізвища всіх утікачів. № 245 щоденника «Рада» станом на 1 листопада (на 4 день після втечі) повідомляє, що двох в'язнів, «а саме Василя Пономаренка і Данила Іванця... не впіймали і досі...»²². Три дні по тому це ж видання інформує про затримання поліцією Данила Іванця, зазначаючи, що Пономаренку вдалося втекти від правоохоронних органів²³.

Прослідковуються через призму київської преси і тривожні настрої серед киян, викликані цією подією. Посилення паніки населення, спровоковане організованою втечею з найбільшої в'язниці міста, підтверджується навіть рекламними оголошеннями, вміщеними на сторінках київських газет жовтня – грудня 1907 р. в рубриках оренди та продажу житла, де можна помітити спад цін на нерухомість в районі Лук'янівки.

Повертаючись до висвітлення на сторінках київської преси 1905–1914 рр. проблеми міської безпеки, не можна пройти осторонь того факту, що на сторінках газет початку ХХ ст. постійно піднімалося питання побуту та повсякденного життя міських в'язниць (особливо Лук'янівського тюремного замку та Рубежівської колонії для малолітніх злочинців), фіксувалася їх чисельність, соціальний стан та релігійна приналежність, публікувалися відомості про численні клопотання місцевих жителів щодо перенесення тюремних площ за місто і т.д. Усе вищеперераховане зайвий раз доводить гостроту проблеми, викликаній розгулом міської злочинності на початку ХХ ст., розташуванням в'язниць в житлових і промислових районах міста, а також недовірою місцевих жителів до органів, які займалися проблемами охорони особистої та майнової безпеки киян.

Таким чином, газетна періодика Києва 1905–1914 рр., окреслюючи основні складові міської злочинності початку ХХ ст. та систему міської безпеки, займає важливе місце в загальному джерельному комплексі з вивчення проблеми. Разом з тим, варто відмітити, що, як і будь-яке історичне джерело, у своєму вивченні публікації газет потребують застосування методів зовнішньої та внутрішньої критики, співставлення змістового навантаження останніх з даними альтернативних джерельних груп: нормативно-правових документів, мемуарної літератури, епістолярної спадщини тощо.

¹ Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик. Т. 2–4. – К., 2011.; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816–1916. – Харків, Київ, 1930. – 288 с.

² Киевские губернские ведомости. – 1909. – 26 февраля.

³ Киевская мысль. – 1907. – № 3. – 19 января; Киевские вести. – 1909. – № 84. – 28 марта.

⁴ Киевское утро. – 1910. – № 44 – 30 сентября.

⁵ Киевские вести. – 1909. – №159. – 17 июня.

⁶ Киев. – 1910. – № 17. – 20 мая; Киевские вести. – 1909. – №159. – 17 июня.

⁷ Громадська думка. – 1906. – № 168. – 22 июля.

⁸ Киевская мысль. – 1913. – № 305. – 4 ноября.

⁹ Киевское слово. – 1905. – № 6398. – 2 ноября.

¹⁰ Там само. – 1905. – №. 6156. – 20 февраля.

¹¹ Киевское утро. – 1910. – № 60. – 30 сентября.

¹² Киевские вести. – 1907. – № 42. – 24 июля.

¹³ Киевлянин. – 1905. – № 220. – 11 августа.

¹⁴ Киевское утро. – 1910. – № 92. – 17 ноября.

¹⁵ Киевские вести. – 1909. – №136. – 25 мая.

¹⁶ Киевлянин. – 1914. – № 34. – 3 февраля.

¹⁷ Галайба В. Борьба с преступностью в старом Киеве. – К., 2012 – С. 29.

¹⁸ Киевлянин. – 1866. – № 42. – 11 апреля.

¹⁹ Там само. – 1914. – № 34. – 3 февраля.

²⁰ Там само. – № 101. – 13 апреля.

²¹ Рада. – 1907. – № 244. – 31 октября.

²² Там само. – № 245. – 1 ноября.

²³ Там само. – № 248. – 4 ноября.

Проанализирован информационный потенциал газетных изданий Киева 1905–1914 гг. в изучении криминальной составляющей городской повседневности. На примере отдельных публикаций, показано ценность материалов местной прессы для воспроизведения состояния личной и имущественной безопасности киевлян, исследование состава, деятельности и уровня профессиональной компетентности правоохранительных органов губернского центра в начале XX века.

Ключевые слова: газеты Киева, исторический источник, публикация, преступление, безопасность, городская полиция, повседневность.

The informative potential of Kyiv newspaper editions during 1905–1914 is analyzed in the study of the criminal component of city daily occurrence. Through the example of separate publications, the value of local press materials is showed to restore the condition of personal and property security of Kyiv residents, the research of the structure, activity and level of professional competence of law enforcement agencies of the provincial center at the beginning of the 20th century.

Keywords: Kyiv newspapers, historical source, publication, crime, safety, city police, daily occurrence.

ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується епістолярій художника Олександра Мурашка. Також до наукового обігу вводиться невідоме листування митця з художницею-вишивальницею Оленою Праховою.

Ключові слова: Олександр Мурашко, Олена Прахова, листування, джерело.

Одного разу Олександр Мурашко у розмові зі своєю ученицею Тіною Омельченко кинув, здавалося б, жартома: «Пам'ятайте, Тіна, може, це для вас пригодиться, бо сам я не пишу нічого»¹. Сказане не було перебільшенням, адже на сьогоднішній день дослідникам відома тільки коротка автобіографія, складена художником не раніше 1909 року. З огляду на велику літературну й епістолярну спадщину, залишену багатьма його сучасниками та колегами, це, з одного боку, дивувало й засмучувало, а з другого – вселяло надію на те, що коли-небудь знайдуться документи, так само важливі для «окреслювання мистецького та людського обличчя»² Мурашка, як листи Нестерова, Рєпіна, Сомова, Врубеля – для розуміння особистості їх авторів... Сподівання не були марними, хоч справдилися вони лише почасти: у червні 2014 року до музею «Духовні скарби України» потрапило декілька листів митця до Олени Прахової³. Готуючи їх до публікації, ми визнали за можливе й правильне не обмежуватися коментарями тільки до цих документів, а охарактеризувати весь епістолярій Олександра Мурашка, відомий нам, однак, не стільки за оригіналами, скільки за цитатами зі статей, книг і спогадів, надрукованих після його трагічної загибелі.

Ще у недавньому минулому письмове спілкування було невід'ємною частиною повсякдення представників творчої інтелігенції й зокрема художників, які писали десятки, навіть сотні листів на рік. Для декого з них «писання пером» нічим не поступалося «писанню пензлем» і ставало формою самовираження, порівнянною з власне художньою творчістю. Саме такими були листи російського живописця Михайла Нестерова, що налічують понад дві тисячі одиниць⁴. У випадку з Мурашком ідеться про значно більш скромну кількість.

Нині дослідникам життєвого й творчого шляху майстра відома (а головне доступна для вивчення) зовсім незначна за обсягом частина його приватного листування⁵. Переважна більшість листів – понад 20 – зберігається у документально-архівному фондї Національного художнього музею України (ДАФ НХМУ)⁶. На превеликий жаль, власноруч написаних художником серед них лише чотири (два до Миколи Мурашка та ще два до Михайла Нестерова), решта адресовані йому самому. Безумовно, комплексне дослідження епістолярної спадщини потребує значно більшого масиву документів, однак за їх відсутності кожен рядок листа стає більш вартісним, а питання якості починає суттєво домінувати над питанням кількості.

Навіть побіжне знайомство з присвяченою О. Мурашку літературою, яка з'явилася невдовзі після його вбивства, наштовхує на думку, що автори попередніх поколінь мали у своєму розпорядженні трохи більшу та вочевидь інакшу базу листів у порівнянні з сучасними дослідниками. Це змусило нас зайнятися текстологічним аналізом рукописних і друкованих текстів Миколи Бурачека, Євгена Кузьміна, Юхима Михайліва та Миколи Прахова – тобто тих авторів, які писали про митця, користуючись першоджерелами.

Почнімо зі статті мистецтвознавця, філософа, києвознавця, друга родини Мурашків Євгена Кузьміна, надрукованої 1928 року в журналі «Червоний шлях» в українському перекладі⁷. У ДАФ НХМУ зберігся її рукопис, що виявився значно ширшим від опублікованого часописом матеріалу, тому ми працювали саме з оригінальним текстом. Автор використав неабиякий арсенал джерел, здебільшого тих, які йому надавала вдова художника Маргарита Мурашко. Їй, як пише Кузьмін, «мы обязаны интересными, прекрасно составленными рукописными материалами, собранными как по личным воспоминаниям, так и у друзей...»⁸. Під рукописними матеріалами він має на увазі не лише особисті спогади Маргарити Августівни, але й епістолярій митця.

Переважну частину опрацьованої Кузьмінім кореспонденції складають листи наставника та друга Мурашка, живописця Михайла Нестерова. У тому таки ДАФ НХМУ зберігаються дев'ять листів, які Михайло Васильович надсилав Мурашкові з Москви в період з 18 вересня 1910-го до 29 грудня 1914 року⁹. При порівнянні їх з кузьмінським рукописом стає ясно, що дослідник користувався саме ними, цитуючи, щоправда, лише деякі. На жаль, ці листи не увійшли ані до першого видання епістолярію Нестерова (1968), ані до другого (1988), а тим часом їх інформативність і значущість важко переоцінити. Зміст послань полягає в обговоренні тогочасного мистецького життя, московських і пітерських виставок, творчих перемог і невдач Мурашка та його доволі непростих стосунків з російськими митцями, представниками Союзу російських художників (СРХ).

Крім Євгена Кузьміна, листами Нестерова активно послуговувався Микола Бурачек¹⁰, а Микола Прахов був першим, хто опублікував невеликі витяги з них¹¹. Значно пізніше, коли архів Олександра Мурашка вже було передано до Державного музею українського образотворчого мистецтва (нинішнього НХМУ), мистецтвознавець Лариса Членова розшифрувала та опублікувала уривки з цих листів в журналі «Образотворче мистецтво»¹².

На наш погляд, ця частина епістолярної спадщини Нестерова є надзвичайно цікавою і насиченою, а тому заслуговує на оприлюднення в повному обсязі. Суттєво доповнити таку публікацію могли б відповіді, що їх надсилав Олександр Мурашко, проте віднайти їх поки не вдалося, за винятком двох листів, один з яких написано 4 грудня 1915 року, другий не датовано. Не зовсім зрозуміло, чому вони опинилися в архіві Мурашка, проте, можливо, з якоїсь причини художник просто не відправив їх до Москви.

Але повернімося до рукопису Євгена Кузьміна, де поряд з листами Нестерова використано листи найближчого оточення Олександра Олександровича: його дядька – Миколи Мурашка та двоюрідної сестри по материнській лінії – Л. Новоселецької (у дівочтві Крачковської). Безперечно, кожен з цих документів вартий уваги, але, враховуючи те, що вони дійшли до нас в оригіналах, немає сенсу сепарувати наведені Кузьмінім фрагменти від його тексту.

Зовсім інша ситуація складається з цитуванням листів, що не збереглися, чи місцезнаходження яких досі не з'ясовано. У таких випадках рукопис перетворюється на єдине джерело, з якого ми можемо почерпнути хоч якусь інформацію. Кузьмін щонайменше тричі вдається до цитування невідомих (чи недоступних) нам сьогодні листів. Один з них стосується поїздки Мурашка до Мюнхена з метою відвідання виставки, де експонувалися його картини. Кузьмін не вказує дату написання листа, як і того, кому він адресований, а наводить лише слова художника: «*Сам своих вещей не повесил бы лучше*»¹³. Виходячи з того, що Мурашко брав участь у мюнхенських виставках з 1909-го по 1914 рік, логічно припустити, що документ датується саме цим проміжком часу.

Дещо змістовнішою видається нам друга наведена цитата – з листа, посланого Маргариті Мурашко: «*Для меня теперь особенно ясна важность предстоящей работы – чувствую, что от этого очень много зависит – даст Бог мне силы и ясную голову удержаться на высоте художественной и удовлетворить вкусам – «публики». Задача ужасная и путь скользкий, хватит ли сил...*»¹⁴. Тут ідеться про написання парних портретів князя Оболенського та його дружини, над якими художник працював у 1912 році, перебуваючи у Москві (з 1956 року портрет Оболенського зберігається в Алупкінському палацово-парковому музеї-заповіднику, доля ж портрета княгині Оболенської дотепер невідома).

Остання за хронологією, однак не за своєю важливістю, цитата: «*Что касается моей персоны, то сказать могу мало утешительного. Занят страшно, но только не той работой, которой мне надлежало быть. Почти два года ничего не работаю: всего меня втянули в строительство художественной жизни на Украине и вопрос стоит так остро и сложно, что уйти от этой работы пока не предвидится возможности, но твердо надеюсь, что отдавши долг гражданскому строительству – меня с миром отпустят для моей тихой работы*»¹⁵. Цей лист Мурашко написав 17 вересня 1918 року Л. Новоселецькій, яка надіслала у відповідь свій, датований 3 жовтня 1918 року¹⁶.

Ще одну статтю з опорою на першоджерела опублікував 1929 року художник Юхим Михайлів у журналі «Життя й революція». На відмінну від Кузьміна, він цитує тільки два листи Мурашка – до дружини (1912) та сестри (1918), про які ми щойно згадували (на сторінках видання їх подано у перекладі). У читача, знайомого з дослідженням Кузьміна, може скластися враження, що Михайлів просто використав матеріал, який вийшов роком раніше, але це не так. По-перше, він, як і Кузьмін, на початку статті висловлює подяку Маргариті Мурашко за надані йому документи, по-друге, завдяки роботі Михайліва вдалося виявити неточність у рукопису

Кузьміна, яка полягає у тому, що, цитуючи лист Мурашка до дружини, Євген Михайлович давав його лютим 1913 року, тоді як Михайлів вказав дату «5.II.1912»¹⁷. Здавалося б, за відсутності оригінального документа перевірити, хто з авторів має рацію, неможливо. Втім, найпереконливішим аргументом виявився сам портрет князя Оболенського, на якому праворуч унизу написано: «А. Мурашко 1912». Тож, найімовірніше, припустився помилки все-таки Кузьмін.

Не менш серйозним підтвердженням того, що обидва користувалися оригіналами, є цитата з листа до сестри від 17 вересня 1918 року, яку Михайлів подає більш розгорнуто, ніж Кузьмін. У його тексті рядкам, відтвореним у кузьмінському рукопису, передують фрагменти, де так само йдеться про становлення художнього життя в Україні: *«Академія виникла, як плід Революції, і не зважаючи на найкращі наміри, в ній самій покищо багато сумбурного, оскільки вона ще й до сьогодні є в періоді будівництва, а тому і нам, що стоять на чолі цієї установи, а також і учням, поки заважко знайти твердий ґрунт, і тільки для людей свідомих того, що гаяти час неможливо, і така сумбурна обстановка не мусить заважати працювати»*¹⁸.

Користувався особистим архівом Олександра Мурашка і Микола Бурачек – художник і педагог, який присвятив своєму колезі велике есе, на жаль, не датоване¹⁹. Крім уже знайомих нам листів Нестерова та Новоселецької, він цитує листи самого Мурашка, написані під час перебування у Москві (1911) та Санкт-Петербурзі (1915). Один з них було надіслано дружині (наводимо в перекладі М. Бурачека): *«...Знаєш, ми би тут у Пітері з тобою скисли: пів на третю, а темно, туман, огидно!.. Місто гарне, що й казати, але жити нам тут було б тяжко. Сьогодні світить сонце, але хіба це наше сонце? Це – якась погано вичищена мідниця. Дивисься й очам не боляче!»*²⁰.

Адресата двох інших листів Бурачек не вказує, проте, судячи з їх змісту, можна припустити, що вони також призначалися Маргариті Мурашко: *«...Влаштування виставки тягнеться безмежно довго, але це дає мені можливість потихеньку приглядатися до людей. Моє враження таке, що необхідно тільки працювати і коли «завоювати», то можна багато получить, бо в мене є почуття, що до мене ставляться не просто, а з певною уважною обережністю. Ворогів і тут багато, я їх чую, але треба багато працювати – й все це розлетиться... Бувати ж тут (у Москві), і часто, необхідно, бо якби я сам не приїхав, то навряд чи мене балотували б у члени, а пристаралися б це питання змазати»*²¹.

Що ж до третього листа, то у ньому художник пише: *«...Вчора було зібрання «союзників», куди попав і я. На запитання, чому я не виставляю нічого, я відповів, що створилося дурне становище – кожний рік не знати напевно, чи запросять чи ні. Оскільки, як я зрозумів, питання про обрання дійсним членом «Общества» буде знято в Москві на загальному зібранні»*²². Отже, тут, як і в листуванні з Нестеровим, йдеться про стосунки Мурашка з московською організацією СРХ²³. Безперечно, оригінали процитованих листів могли б пролити більше світла на запитання, проте невідомо, чи збереглися вони до наших днів.

Переходячи до книги «Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках» Миколи Адріановича Прахова, варто відзначити, що вона виявилася найбільш складною для виокремлення першоджерел. Користуючись оригіналами, Прахов був схильний наводити непрямі цитати без посилань і навіть подавати деякі факти як власні спогади. Це яскраво видно при зіставленні його текстів із спогадами Маргарити Мурашко або Тіни Омельченко. Тому у випадку, коли Прахов викладає певну інформацію, не беручи її у лапки, дослідники просто не в змозі розпізнати, чи має місце цитування (листів або інших джерел), чи ні.

Документів у розпорядженні Миколи Адріановича було чимало, оскільки після зникнення Маргарити Августівни в 1936 році весь зібраний нею архів перейшов до сім'ї Прахових, які мали міцні родинні зв'язки з Мурашками (Микола Прахов та Олександр Мурашко були одружені на рідних сестрах, доньках київського нотаріуса Августа Крюгера). Проте, судячи з використаних Праховим цитат – а це винятково фрагменти листів Нестерова, – частина архіву згодом опинилася в іншому місці, можливо, у названої доньки Мурашків Катерини. У першу чергу йдеться про листування Олександра Олександровича з дружиною та двоюрідною сестрою, яким послуговувалися Кузьмін, Михайлів і Бурачек. Щодо згаданих листів Нестерова, то у 1961 році Олена Прахова-Мазюк (донька Миколи Адріановича та Анни Августівни Прахових) передала їх до НХМУ²⁴. Втім, у родині Мазюків, прямих нащадків Прахових, лишалася ще одна частина архіву Мурашків, яку три роки тому її власники передали до міського музею «Духовні скарби України». Це рукописні мемуари Маргарити Мурашко, спогади Тіни Омельченко, низка світлин і репродукцій робіт Олександра Мурашка – тобто весь матеріал, що з тих чи тих причин не потрапив до документально-архівного фонду НХМУ в 1961 році. Були серед цих документів і листи Олександра Мурашка до Олени Прахової, старшої сестри Миколи Адріановича. Не

розмірковуватимемо, за яким принципом відбиралися свого часу матеріали для передачі в державний музей; набагато цікавіше було б зрозуміти, чому Микола Прахов проігнорував ці джерела, пишучи свою книгу, і чи вчинив він аналогічно з якимись іншими документами.

Такий стан речей дозволяє припускати, що якась частина епістолярію продовжує знаходитися у приватних колекціях, як, наприклад, лист Мурашка до Миколи Прахова від 11 липня 1914 року, що зберігається у Юрія Кузьменка, чоловіка Ірини Прахової, онуки Миколи на Анни Прахових. Утім, це один з тих щасливих випадків, коли документ з приватного зібрання вдалося опрацювати дослідникам. До 2014 року перебували у приватному архіві й листи, про які йтиметься далі.

Загалом до музею «Духовні скарби України» надійшло чотири документи, написані рукою Олександра Мурашка: три листи до Олени Прахової 1906 року і коротка записка до неї ж. Одnocześnie в ДАФ НХМУ зберігаються листи (та конверти від них) Олени Прахової до художника, також датовані 1906 роком²⁵. Зміст і тих і тих доводить, що вони складають діалог, який був з незрозумілих нам причин роз'єднаний 1961 року.

Листування Олександра Мурашка з Оленою Праховою ніколи не оприлюднювалося, за винятком записки Мурашка від 28 грудня 1905 року²⁶ та листів Олени Прахової, які було перекладено українською мовою²⁷, що, звісно, призвело до втрати їхньої автентичності. Отже, знаковість сьогоднішньої публікації полягає не лише в тому, що до наукового обігу вводиться нова інформація, але й у тому, що в такий спосіб реконструюється певний кореспонденційний блок та поєднуються джерела, які зберігаються у приватній та державній колекціях.

Письмове спілкування Мурашка з Оленою Адріанівною доволі змістовне. Завдяки йому, зокрема, можна відтворити драматичну історію, що сталася в житті митця 1906 року під час роботи на пленері в селі Нова Гребля, коли селяни знищили картину, яку він збирався продемонструвати на IV виставці Нового товариства художників. Також у листах частково відображений один з епізодів Першої російської революції, а саме суд над повсталими київськими саперами.

Цінність листування, що нині публікується, полягає ще й у тому, що воно дуже відверте, а за емоційною тональністю його навіть можна назвати «теплим». Враховуючи майже повну відсутність епістолярної спадщини митця, це чи не єдиний спосіб «почути» його голос.

Стосунки Олександра Мурашка з родиною Прахових завжди були особливими. Глава сім'ї, Адріан Вікторович, кілька років фінансово підтримував обдарованого юнака, виплачуючи йому щомісяця певну суму, він же прилучив його до роботи у церкві св. Миколая на Аскольдовій могилі, сприяв примиренню з вітчимою і вступу до Петербурзької Академії мистецтв. У всіх присвячених Мурашкові джерелах зазначається, що саме Адріан Прахов розгледів неабиякий талант молодого художника. Про це пише у своїх мемуарах і Маргарита Мурашко: *«Отношения с отцом обострялись. Оба были упорны и настойчивы. Никто не уступал. В один прекрасный вечер после резкой размолвки с отцом А[лександр] А[лександрович], которому тогда было 15 лет, ушел из дому, чтобы жить самостоятельно. Денег у него совершенно не было. Он пошел к А[дриану] В[икторовичу] Прахову, рассказал ему о своем намерении и о том, что ему нужна ежемесячная сумма для сильно необходимого. На вопрос профессора, какова должна быть эта сумма, А[лександр] А[лександрович] назвал минимальную сумму (в размере 10 или 12 руб. в месяц), которую А[дриан] В[икторович] и взялся ему выплачивать каждое 1-е число. Теперь началась тяжелая жизнь впроголодь в крошечной комнатке на Несторовской ул[ице] извечным испытанием заработка. Рисовал он в школе Ни[колая] И[вановича] Мурашко, а также работал самостоятельно и нередко носил А[дриану] В[икторовичу] Прахову свои этюды для критики. Прахов продолжал уговаривать А[лександра] И[вановича] заняться художественным образованием мальчика. Но отец и сын не видались, и таким образом прошло года полтора»*²⁸. До речі, з 1974 року у Запорізькому обласному художньому музеї зберігається один з найбільш ранніх етюдів художника, подарований ним у 1890-х роках Адріану Прахову на знак вдячності за допомогу у важкі часи. Пропонуючи 1951 року цей твір художньому музеєві в Києві (теперішньому НХМУ), Микола Прахов супроводив його документальним підтвердженням: *«Один из первых этюдов художника Александра Александровича Мурашко – был подарен автором моему отцу – проф. А. В. Прахову – содействовавшему его поездке в деревню на этюды и поступлению в Академию Художеств»*²⁹. А у родинному архіві Прахових навіть збереглася світлина, на якій етюд прикрашає робочий кабінет Миколи Адріановича.

Прахов вплинув не лише на професійне, але й на особисте життя художника: саме в його домі Мурашко познайомився зі своєю майбутньою дружиною Маргаритою, а згодом професор склав протекцію молодому митцеві перед батьком дівчини. Багато років потому, вже піс-

ля вбивства Олександра Олександровича, Маргарита Мурашко згадуватиме: «В первый день Рождества у нас, как всегда, была елка для всяких детей и взрослых. Пришел А[дриан] В[икторович] Прахов. И вот, проходя через гостиную, вижу я Папá и его, сидящих под лампой и о чем-то сердечно и тихо разговаривающих. По выражению лица Папá я вижу, что то, что говорит А[дриан] В[икторович] Прахов, ему приятно, и я догадалась – речь шла о Саше!.. Я заваривала чай в столовой, вошел Папá и весело спросил: «Что же А[лександра] А[лександровича] нет?» Тут я ясно почувствовала, что ветер переменился и стал нам благоприятен! Так оно и было. Рассказ А[дриана] В[икторовича] Прахова о том, как Саша сам выбился на дорогу, о его энергии, талантливости, порядочности понравился Папá, и он успокоился»³⁰.

Уже закінчивши Академію та навіть повернувшись з пенсіонерської поїздки, Олександр Мурашко написав портрет Адріана Вікторовича Прахова, який сьогодні прикрашає експозицію НХМУ. Портретував він також інших членів цієї родини. Ще під час навчання у Петербурзі було створено картину «Мак» (портрет Ольги, молодшої доньки Прахова), згодом – портрети Олени та Миколи, з якими художник мав дружні стосунки до кінця свого життя. Переконливим свідченням цього є й зворушливий епістолярний діалог, який понад сто років тому вели Олена Прахова та Олександр Мурашко...

Отже, відома сьогоднішнім дослідникам приватна кореспонденція митця налічує не більше тридцяти листів, з яких (з урахуванням нині опублікованих) лише вісім належать його перу. Як ми вже зазначали, це жалюгідно мало, але введення будь-яких додаткових епістолярних матеріалів до наукового обігу видається надзвичайно важливим, оскільки саме вони є одним з найголовніших джерел у вивченні особистості художника, відтворенні невідомих сторінок його життя та самого духу епохи.

Усі листи подаються мовою оригіналу без купюр, зі збереженням морфологічних і синтаксичних особливостей, проте з використанням сучасного правопису та доданням деяких розділових знаків. Підкреслені слова друкуються напівжирним шрифтом У квадратних дужках розкрито скорочення слів і дати, відтворені за штампами на конвертах і за змістом.

Особливу складність представляла розшифровка листів Мурашка. Непрості обставини, в яких опинився митець – неможливість «зачепитися» в Петербурзі, невлаштованість життя в Києві та інцидент у Новій Греблі – позначилися на його душевному стані та відбилися на почерку, що зробився «нервовим» і гранично нерозбірливим. За своїм характером листи Мурашка 1906 року нагадують щоденникові записи з тією хіба суттєвою різницею, що вони призначалися близькому другові, на підтримку й допомогу якого так сподівався художник.

[Київ] 28 декабря 1905 г.

Многоуважаемая Елена Адриановна, если возможно – то дайте на несколько дней Ваш портрет³¹ – на этих днях жду большую публику³². Поэтому думаю, что и он был бы не лишним...

Вас уважающий А. Мурашко

[Київ] 7 мая [1906 г.]

Саша милый! Я огорчена, что не видела Вас перед Вашим отъездом! Мне сделалось дурно от жары, должно быть, и мама³³, всполошившись, спланила меня в сад к Мацневым³⁴; в 9.. мы были дома³⁵ и я, правду говоря, ждала Вас и книги Вам не отослала, теперь приедете за нею в Абрамцево³⁶! Согласны? Переслать под бандеролью не решаюсь, чтобы не навлечь на Вас подозрение в неблагонадежности: пока это понятие остается в прежней силе³⁷.

Будьте здоровы, веселы радостью всего живущего, вдумчивы, полны жажды творчества и счастливы ее упоением. Крепко, ласково жму руку.

Елена Прахова

Проводили Марину Конст[антиновну]³⁸ и бедненькую Люлушку³⁹ в Одессу. Тетя Марина волновалась. Настроение грустное.

Новая Гребля⁴⁰, пятница, 12 мая [1906 г.]

Дорогая Елена Адриановна,

Писал Вам на днях о том, как здесь хорошо. И правда чудно, я мечтал, как буду работать, и все это, кажется, и было только лишь мечтой – всевозможные неудобства не замедлили

появиться, как только приступил к работе. Первое и самое главное: владельца усадьбы, у которого живу, крестьяне очень не любят и стараются пакостить на каждом шагу, как только возможно, а уж заодно и живущий там я, несчастный, был первой жертвой. Начал этюды неподалеку от дома и во время перерыва зашел на минутку в дом, когда же возвратился, то мой этюд, уже изломанный, плавал на воде (от так і тобі буде) – это я слышу по своему адресу такие словечки⁴¹. Понятно, что такой прием не особенно-то располагает к работе, а о том, чтобы достать модель среди крестьян, и думать нечего⁴². Не знаю, что и делать. Если так будет и дальше, то, конечно, мало надежды, чтобы я здесь остался, придется перекочевывать, но куда? Вы были так любезны, предложили приехать в Абрамцево⁴³. Я это, конечно, принял как приглашение на непродолжительный срок, а что бы Вы сказали, если бы я попросил Вас и Эмилию Львовну устроить меня на все лето? Уж простите, что я поступаю по пословице... да уж очень круто пришлось. Если можно, выручайте. Так или иначе, но я надеюсь, что Вы черкнете мне о Вашей жизни вкратце.

Искренне предан[ный] А. Мурашко

Привет Эмилии Львовне

[Новая Гребля, май 1906 г.]⁴⁴

Сколько раз уже начинал писать и все откладывал начатое – говорить обо всем, что болит и тревожит, как-то сил и смелости не хватает.

Я знаю, что все огорчения и радости мы себе сами создаем, но от этого не легче. Я не знаю, что мне нужно – куда деваться, не работаю, и работать не хочется, душа и мысли беспокойные, все болит. Ах, милая, дорогая Елена Адриановна, сами-то Вы знаете, как тяжело, плакать бы хотел, а слез нет. Я не чувствую красоты, меня не радует природа, а это самое ужасное, потому что раньше в такие минуты я находил в ней успокоение, а теперь и этого нет. Я избалован, исковеркан, бессовестно сваливаю тяжесть свою на плечи других, но я знаю, что Вы почувствуете и не осудите. Все страдания я сам создал, [понимаю,] что нужно начать жизнь по-другому, а как это начать, что предпринять? Чувствую, что где-то есть успокоение, есть радость чистая, хорошая, но доброту найти...

Я не испытывал радости настоящей никогда, всю мою жизнь только сжигал мои лучшие силы.

Ваш А. Мурашко

[Киев] 27 мая [1906 г.]

Не осуждаю, а жалко мне Вас, Саша милый! Я знаю муку таких минут! Помню, давно это было, стало мне совсем неведомо, и написала я Васнецову⁴⁵ (он всегда очень чутко относился к моим душевным невзгодам), а в ответ получила: «Мучьтесь, одни только свиньи живут покойно»⁴⁶. На Вашу же долю выпадет несравненно больше мук, потому что Вы талантливы, Саша, и житейские будни тяжестью ложатся на Вас! Хорошо утешила?! – Зато, Саша, праздники-то Ваши наряднее, чем у других! Лучшие силы, говорите, зря убили – сколько я знаю по отрывочным рассказам, Ваше детство и юность были не из сладких, и честь Вам и слава, что вышли победителем. Где же тут потеря лучших сил? Часть их, может быть, дала бы больший результат, если бы не тратилась на житейские мелочи, можно пожалеть эту частицу, да жизнь-то Ваша вся впереди! Что вы сделали, Саша, чтобы иметь право сказать: «Бился, искал, сердцем плакал и ничего не нашел!»? Слушайте, милый, утешать Вас не стану, утешение извне в такие горькие минуты не знаю, может ли быть, пока сам в себе человек не переборет, а вот работать бросьте совсем, засуньте подальше кисти, палитру, краски, переверните холст лицом к стенке, чтобы не мозолил глаз, и поживите травой, объявите, если можете, бойкот самому себе и постарайтесь быть искренне приятным окружающим. Вот я не знаю, с кем Вы живете, что это за люди, напишите! Идите в лес, куда хотите, бродите до усталости не присматриваясь к природе, насильно не присматриваясь, пока сама душа помимо Вашей воли начнет глядеть. Если я глупо говорю, не стесняйтесь упрекнуть меня, говорю то, что сама переживала. Работать бросьте без упрека самому себе!

Мы все еще в Киеве. Когда сдвинемся, не ведаю точно, завишу от милости эскулапа, ворчит на словах. Завтра судят Алекс[андра] Павл[овича] [Ершова]⁴⁷, вторично привлекавшийся к суду офицер оправдан. Это хороший показатель для него⁴⁸. Из Петербурга вернулась Наталья Сергеевна⁴⁹, еще пуще оправдала и не признает существования брожения в России: «все толь-

ко партийные выдумки». От наших из Абрамцево давно нет вестей⁵⁰. Должно быть, хорошо.

Пришла некая дама и перервала мне письмо. Письмо не кончается, потому что больше писать не дадут, по вечерам у нас всегда кто-нибудь, и я весь день верчусь, как аксилот⁵¹. Чувствую, что не ответила Вам на Ваши мысли. Крепко-крепко, ласково жму руку. До свидания!

Елена Прахова

Перечла письмо... Не ответ это Вам! Простите! Я не принадлежу сама себе, т. е. врем[е-ни]-то у меня своего нет постоянного, все урывки. Пишите!

[Киев] 3 июня [1906 г.]

Саша Милый, дядю Кактус⁵² на три месяца упрячут на гауптвахту! Он убит. Более виновные, т. е. непосредственно виновные в этом деле, оправданы. По-моему, на этот раз суд вовсе не разрешил задачи, и на мое «штатское» мнение (*нрзб*) ответил: «Да, конечно, но Вам ведь не понять: Вы не военный человек». Действительно, трудно понять, когда мне говорят: «Забор, что ты видишь глазами, не есть забор, а виновата соседняя кошка!». Алек[сандр] Павл[ович] получил на две недели отпуск и уехал к тете Марине в Одессу. Он так был далек от мысли быть единственно виноватым из командиров, что совсем расстроился. Так их, Саша, жаль! От Анночки⁵³ было вчера письмо⁵⁴, настроение бодрое и веселое, но пишет, что очень сыро и дождливо, что, конечно, не чересчур повысило мое настроение, сидим пока в Киеве и пользуемся гостеприимством и садом Мацневых, у них мило, когда не обсуждают политику. Что же молчите? Что делаете? Что вокруг Вас делается?

У нас все по-старому, те же лица, те же разговоры, те же споры, та же по временам душевная усталость и тот же глубокий неясный страх неминуемых грозных событий. Крепко, ласково, дружески целую Вашу буйную головушку.

Елена Прахова

Н[овая] Гребля, 7 июня [1906 г.]

Дорогая Елена Адриановна,

Спасибо Вам за ласковое слово, оно так было для меня необходимо. О своем же послании боюсь даже и вспоминать, воображаю, какое оно было! Прочел поутру в газете о деле А[лек-сандра] П[авловича] [Ершова], а вслед и ваше письмо получил. Жаль его, бедного, милого. Как-то отнеслась тетя Марина...

Хочется мне поскорее отсюда убраться, да все никак не решусь – как-никак, а жаль все-таки начатых некоторых работ, хочется довести хоть как-нибудь... Очень уж тут нерадостно, кругом милые люди, но и только, и несмотря на всю их ласку, я все-таки одинок. Вот даже сейчас все почему-то радуются, смеются, а чему, спросите их, вряд ли ответят...

Я стараюсь понять, но делается невыносимо тяжело, когда вижу, что существенная цель в жизни – это **хорошо зажить**.

Вы, конечно, понимаете, что я не хочу этим сказать, что мои запросы гораздо глубже, я их сам хорошо не знаю, и только чувствую, что во мне живет желание чего-то хорошего, прекрасного, но я слишком слаб, ничтожен для борьбы, а от этого сознания бывает так тяжело.

Досвида[ния], добрая

Елена Адриановна, будьте зд[оровы.]

Ва[ш] А. Мурашко

Р. S. Предполагаю, что выеду в Киев на несколько дней числа 12. Хочу Вас застать (*нрзб*) у них (*нрзб*) бывать 2 раза в неделю – вторник и пятницу.

¹ «Знаєте, Тіно, я дуже люблю життя»: Спогади про Олександра Мурашка / укл., авт. ст. та ком. Дар'я Добрян. – К., 2017. – С. 72.

² Вислів М. В. Нестерова (з листа до О. А. Туригіна від 12.09.1926 р.).

³ Прахова Олена Адріанівна (1871–1948) – старша донька А. В. та Е. Л. Прахових, талановита художниця-вишивальниця, яка виконала «Плащаницю» для Володимирського собору в Києві та інші вишивки гладдю за ескізами В. Васнецова, М. Нестерова, В. Котарбінського та М. Прахова.

- ⁴ Нестеров М. В. Из писем / авт.-сост. А. А. Русакова. – Л., 1968. – 450 с.; Нестеров М. В. Письма. Избранное / вступ. ст., сост. и коммент. А. А. Русаковой. – Л., 1988. – 536 с.
- ⁵ Одразу зазначимо, що темою цієї розвідки буде саме приватне, а не офіційне листування О. Мурашка, оскільки останнє заслуговує на окреме дослідження.
- ⁶ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф. 12 (Фонд Олександра Мурашка).
- ⁷ Кузьмін Є. Олександр Мурашко (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 11. – С. 240–253; № 12. – С. 200–209.
- ⁸ ДАФ НХМУ. – Ф. 3 (Фонд Євгена Кузьміна). – Од. зб. 24. – Арк. 5.
- ⁹ Там само. – Ф. 12. – Од. зб. 25–33.
- ¹⁰ Микола Бурачек. Олександр Мурашко (Есе) // Абліцов В. Ностальгія. – Львів, 2003. – 184 с.
- ¹¹ Прахов Н. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках / под общ. ред. В. Лобанова. – К., 1958. – С. 292–294.
- ¹² Членова Л. Михайло Нестеров і Олександр Мурашко // Образотворче мистецтво. – 1982. – № 5. – С. 16–18.
- ¹³ ДАФ НХМУ. – Ф. 3. – Од. зб. 24. – Арк. 45.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 46.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 58.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 12. – Од. зб. 37.
- ¹⁷ Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 150.
- ¹⁸ Там само. – С. 153.
- ¹⁹ У повному обсязі есе було вперше опубліковано в 2003 році: Абліцов В. Ностальгія. – Львів, 2003. – 184 с.
- ²⁰ Микола Бурачек. Олександр Мурашко (Есе). – С. 129.
- ²¹ Там само. – С. 132.
- ²² Там само. – С. 132–133.
- ²³ У виставках СРХ Мурашко брав участь тричі: IX виставка тривала у Москві з 26 грудня 1911 до 24 січня 1912 р. та у Санкт-Петербурзі з 15 лютого до 1 квітня 1912 р; X виставка – у Москві з 26 грудня 1912 до 27 січня 1913 р. та у Санкт-Петербурзі з 10 лютого до 31 березня 1913 р; XII виставка – у Москві з 26 грудня 1914 до 2 лютого 1915 р. та у Петрограді з 14 лютого до 29 березня 1915.
- ²⁴ За сприяння Лариси Григорівни Членової (1927–2002), співробітника НХМУ, багаторічного дослідника та популяризатора творчості О. Мурашка.
- ²⁵ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 18–20.
- ²⁶ «Эти десять лет большого, глубокого счастья...»: Спогади Маргарити Мурашко / авт. ст. та ком. Д. Добрян; укл. В. Ткачук. – К., 2016. – С. 122.
- ²⁷ Шудря Є. Ісполать Вам, панно (продовження) // Києвлянин, інформаційний тижневик – 2001. – № 18. – С. 12.
- ²⁸ «Эти десять лет большого, глубокого счастья...»: Спогади Маргарити Мурашко. – С. 46–47.
- ²⁹ ДАФ НХМУ. – Ф. 87 (Фонд Лариси Членової). – Од. зб. 28.
- ³⁰ «Эти десять лет большого, глубокого счастья...»: Спогади Маргарити Мурашко. – С. 73.
- ³¹ Йдеться про картину «За кроснами» (1905), на якій зображено Олену Прахову за вишиванням; нині робота зберігається у НХМУ.
- ³² Очевидно, йдеться про приватний захід, що відбувався у Києві напередодні чи у перші дні 1906 року. А невдовзі (з 5 лютого до 26 березня) портрет експонувався на III виставці Нового товариства художників у Санкт-Петербурзі.
- ³³ Йдеться про Прахову Емілію Львівну (уроджену Емілію Марію Клементину Лестель-Мілютіну) (1849, за іншими даними 1852–1927), дружину професора А. В. Прахова.
- ³⁴ Найімовірніше, йдеться про великий сад на вул. Володимирській, 8, який був частиною садиби Іполита Іполитовича Мацнева (1838–1908) та його дружини Аліни Олександрівни Мацневої.
- ³⁵ У той час Олена та Емілія Прахови мешкали на вул. Великій Житомирській, 6 (у будинку А. Ф. Лаппо).
- ³⁶ Абрамцево – маєток неподалік від Москви, який з 1870 року належав С. І. Мамонтову. Визначний мистецький осередок кінця XIX–XX ст.

³⁷ Побоювання О. Прахової пов'язані з посиленням поліцейського нагляду за приватними поштовими відправленнями в роки революції 1905–1907 рр.

³⁸ Єршова (у дівоцтві Князева) Марина Костянтинівна (1875–1941) – дружина Олександра Павловича Єршова, донька великого князя Костянтина Миколайовича та його цивільної дружини, балерини Ганни Василівни Кузнецової. Відомо, що родина Прахових мала приятельські стосунки з Єршовими, але встановити, чи доводилися вони один одному родичами, і чому Олена Прахова називає Марину Єршову (яка була на чотири роки молодша за неї) «тіткою», не вдалося.

³⁹ Можливо, йдеться про Юлію Єршову (1898–1916), другу доньку Марини Костянтинівни та Олександра Павловича.

⁴⁰ Про перебування О. Мурашка у 1906 році у селі Нова Гребля Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині Чернігівська обл.) свідчать також штампки на конвертах, що збереглися від листів Олени Прахової.

⁴¹ Про цю ситуацію навіть писала Санкт-Петербурзька преса: *«Летом, в Малороссии, он [Мурашко] почти закончил довольно сложную картину, интересную по задаче и сюжета. Но мужики изорвали ее, потоптали ногами и бросили в реку. Случилась эта печальная катастрофа на почве ненависти к панам, у которых гостил Мурашко. Художник со слезами рассказывает о гибели своей картины, над которой он долго работал и в которую вложил так много нервов и творчества»* (Ник[олай] Брешко-Брешковский. Выставка нового общества художников // Биржевые ведомости. – 1907. – № 9826. – 1 апреля).

⁴² Звернувшись у 1905–1906 рр. до зображення народного побуту, О. Мурашко написав картини «Зима» (приватна колекція) та «Дівчина» (Дніпропетровський художній музей). Пізніше, у 1911 р., було створено «Неділю» (приватна колекція), а у 1914-му – «Селянську родину» та «Пралю» (НХМУ). З цією ж тематикою певною мірою пов'язані «Карусель» (1905–1906) і «Тихе горе» (1909), місцезнаходження яких залишається невідомим.

⁴³ Родина Мамонтових, власників Абрамцева, мала багаторічну дружбу з Праховими, до того ж Сава Мамонтов був хрещеним батьком Миколи Адріановича. Такі стосунки дозволяли Олені Праховій упевнено пропонувати О. Мурашку як її близькому другові відвідати маєток. Попри це, свідчень, які б підтверджували, що художник колись гостював у Абрамцеві, не виявлено.

⁴⁴ Датується за змістом.

⁴⁵ Васнецов Віктор Михайлович (1848–1926) – російський художник, здебільшого працював у галузі релігійного та історичного живопису. До Києва приїхав на запрошення А. В. Прахова для роботи над розписом Володимирського собору. У 1894 році написав портрет 19-річної Олени Прахової, з якою підтримував дружні стосунки і листувався майже до своєї смерті.

⁴⁶ Найімовірніше, йдеться про лист В. М. Васнецова до О. А. Прахової від 20 квітня 1898 р., у якому говориться: *«Душеньку свою тоскующую успокойте. Кто не свиньи – все тоскуют... Работа спасает, и холод от души исчезает»* (цит. за: Виктор Васнецов. Письма. Новые материалы / авт.-сост. Л. В. Короткина – СПб., 2004. – С. 115).

⁴⁷ Єршов Олександр Павлович (1861–1922) – полковник, командир 14 саперного батальйону.

⁴⁸ Під час Першої російської революції країною прокотилися тисячі виступів і повстань. У Києві 18 листопада 1905 р. відбулося повстання саперів, внаслідок чого до суду було притягнуто понад сто осіб, а в місті оголошено воєнний стан.

Справу О. Єршова та ще чотирьох офіцерів, яких звинувачували у бездіяльності та слабкому нагляді за підлеглими, Київський військово-окружний суд розглядав 29 травня 1906 р. Єршова засудили до трьох місяців гауптвахти, проте сам він провини не визнав. Подія була досить резонансною, до того ж, у придушенні повстання брав участь 168-й піхотний Миргородський полк, яким командував двоюрідний брат Олександра Мурашка по батьківській лінії Порфирій Мурашко. Звісно, цей факт міг посилити увагу митця до судового процесу.

З Олександром Єршовим художник був знайомий особисто й навіть писав портрет його дружини Марини. Про створення цього полотна згадує Микола Прахов: *«По рекомендации моего отца Александр Павлович Ершов заказал А. А. Мурашко портрет своей жены. Этот портрет, как надеялся мой отец, должен был открыть молодому художнику двери „великосветских“ салонов – единственный в то время путь к успеху и славе для художника-портретиста. Портрет, во весь рост, вышел удачно, но и в нем как художник Александр Александрович еще не определился с полной ясностью»* (Прахов Н. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. – С. 272). Нині твір зберігається у Миколаївському обласному художньому музеї імені В. В. Верещагіна.

⁴⁹ Невстановлена особа.

⁵⁰ «Нашими» Олена Прахова могла називати родини своєї молодшої сестри Ольги або брата Миколи. Також часто бував у Абрамцеві її батько, Адріан Прахов.

⁵¹ Аксилот (правильно: аксолотль; також аксолот, аксиолотль) – личинковий стан амбістоми мексиканської (хвостатого земноводного з сімейства Amblystomidae в підряді Salamandrina). Аксолотлів утримували в домашніх умовах. Зазвичай дуже спокійні, у певні години та періоди свого життя вони виявляють неабияку активність і починають метатися акваріумом.

⁵² Йдеться про О. П. Ершова.

⁵³ Крюгер-Прахова Анна Августівна (1876–1962) – художниця та педагог, дружина М. А. Прахова. Викладала у Київському художньому училищі (1912–1920), художньо-промисловій студії Прахових (1924–1933), Київському училищі прикладного мистецтва (1945–1946). Рідна сестра Маргарити Мурашко.

⁵⁴ У той час А. А. Крюгер-Прахова ще була студенткою Вищого художнього училища при Імператорській Академії мистецтв. Її навчання офіційно завершилося 1 листопада 1906 р. присвоєнням звання художника за картину «На оленях», над якою вона могла працювати у Санкт-Петербурзі або в Абрамцеві.

В статье анализируется эпистолярный художника Александра Мурашко. Также в научный обиход вводится неизвестная ранее переписка живописца с художницей-вышивальщицей Еленой Праховой.

Ключевые слова: Александр Мурашко, Елена Прахова, переписка, источник.

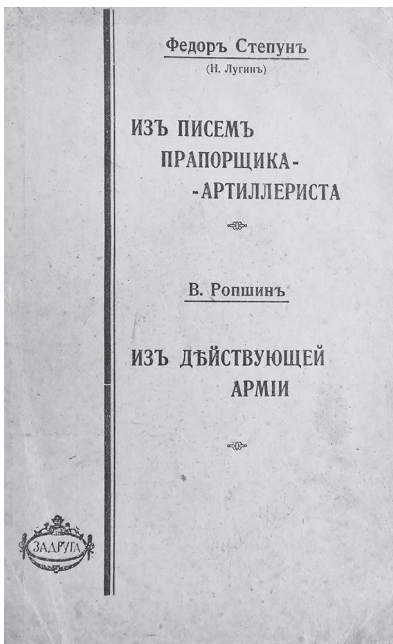
The article presents an analysis of the artist's epistolary, Olexander Murashko. Also, an unknown correspondence between the artist and artist-embroiderer Olena Prakhova is introduced into the scientific circle.

Keywords: Olexander Murashko, Olena Prakhova, correspondence, source.

ФРОНТОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918) В «ЛИСТАХ» ФЕДОРА СТЕПУНА

В статті розглядається збірка фронтових листів Ф. А. Степуна «3 листів прапорщика-артилериста», як джерело вивчення фронтової повсякденності військовослужбовців російської армії в Першій світовій війні. Коротко викладена військова біографія автора, а також історія написання та видання «Листів». Підкреслюється важливість джерела в контексті вивчення історії України початку XX століття (українські землі під час Першої світової війни, історичне краєзнавство). На прикладі цитат з «Листів» показаний рівень висвітленості в джерелі проблем фронтового побуту та повсякденності, об'єктивності автора в оцінці тих чи інших подій свідком яких він був під час служби.

Ключові слова: Велика війна, Перша світова війна, російська імператорська армія, листи, побут, повсякденність.

Обкладинка видання «Листів» 1918 р. (московське видавництво «Задруга»). Из зібрання Наукової бібліотеки імені М. Максимовича.

Не дивлячись на те, що від часу закінчення Першої світової війни не пройшло і ста років – відносно малий проміжок для історії, для нас вона вже є дещо забутою. В контексті історії України це не здається дивним. На початку XX ст. нашими землями розгорнулись події, які часто перевершували своїм масштабом одна одну. Велика війна була лише початком у цій вервиці подій. Після неї розпочалась Українська революція 1917–1920 рр., в якій Україна не втримала незалежність, і, як наслідок українські землі увійшли до складу новопосталих на територіях колишніх імперій держав. Голодомори і Друга світова війна увінчали собою криваву першу половину XX ст. в Україні. Таким чином, Перша світова війна опинилась вже на більш далекому рівні народної пам'яті ніж вищеперераховані події.

Нині, досліджуючи війну 1914–1918 рр., важливо це робити не лише крізь призму військово-політичної історії, а й розглядати події через історію повсякденності, антропологию тощо. Саме так, можна оживити епоху, використовуючи свідчення безпосередніх учасників подій. Оскільки живих ветеранів Першої світової вже не лишилось, то вкрай важливим для нас є їхні спогади, у вигляді мемуарів, листів, нотаток. Дані джерела дозволяють побачити подію на рівні її учасників, крізь їх проблеми і переживання. Аналіз таких гуманітарних аспектів життя дозволить глибше осмислити причинно-наслідковий зв'язок подій, які тоді відбувались.

Дана стаття присвячена збірці фронтових листів Ф. А. Степуна «3 листів прапорщика-артилериста» (в оригіналі рос. – «Из писем прапорщика-артиллериСТА»). Для зручності, далі в тексті праця іменуватиметься «Листи».

Автор, Федір Августович Степун (1884–1945) – російський філософ доби Срібного століття, письменник, громадсько-політичний діяч. Та нас він цікавить, як безпосередній свідок епохи, учасник Першої світової війни. На війні Ф. Степун з самого її початку, серпня 1914 р., у лавах 12-ї Сибірської артилерійської бригади¹.

Видання спогадів Степуна розпочалось ще під час війни (початково під псевдонімом М. Лугін). Так, у 1916 р. листи були видані в журналі «Північні нотатки» («Северные записки») в номерах №7–9². У 1918 р. разом з доданими листами праця виходить у московському видавництві «Задруга»³ (також матеріал цього разу буде у повному обсязі без вилучень цензурою⁴). Разом з листами Степуна в книзі опиняються нотатки відомого тогочасного діяча Б.

В. Савінкова. У 1926 р. «Листи» вийдуть в Празі окремою книгою, надруковані видавництвом «Пламя»⁵. В новітній час збірка вийде у 2000 році в Томську, у видавництві «Водолей»⁶. Крім, власне, «Листів» вона також містить цінну довідкову нотатку С. М. Половінкіна⁷. З часом електронний її варіант буде опублікований на сайті «Милитерра»⁸ («Военная литература»). Саме цією версією ми і користуватимемось у даній статті.

«Листи» Ф. Степуна являють собою хронологічно структуровану збірку. Маркерами поділу на частини виступають роки війни 1914–1917. Кожен лист на початку містить найменування адресата, дату написання та локалізацію, де він був написаний. Це можуть бути один, або декілька населених пунктів, та регіон в якому вони розташовані.

Для українського дослідника Великої війни «Листи» є цінними тим, що містять інформацію про перебіг бойових дій на сучасних українських землях, які в той час були театром військових дій (в контексті даного джерела йдеться переважно про Галичину).

Перейдемо безпосередньо до предмету статті. Прочитавши спогади можна дійти висновку, що фронтовій повсякденності автор, бажаючи того, чи ні, приділив досить багато уваги. Це й «оживило» «Листи», зробило їх джерелом для дослідників.

У 1914 році російська імператорська армія на Південно-Західному фронті стрімко проривається вглиб Австро-Угорщини окупуваючи її коронні краї – Королівство Галичини та Володимирщини і Герцогство Буковину. Російські вояки, серед яких і Ф. Степун, опиняються в нових для себе землях, що заходить відображення у «Листах». Тут і далі листи цитуються в перекладі автора статті. «З Лукова через Радивилів, поїхали на Львів. В Галичину ми з Романом Георгійовичем в'їжджали переможцями, стоячи на передньому майданчику паротяга. Край цілком російський, вірніше, польсько-російський. Населення зустрічало з щирою гостинністю і явною цікавістю. Білі мазанки, пірамідальні тополі, солом'яні дахи, православні храми – одним словом типова Малоросія, за всім своїм образом та сутністю глибоко чужа Німеччині і німецькому духу Австрії. Все це, беззаперечно, має належати Росії, не за правом війни, а за природою й образом цього краю»⁹. В цьому уривку промовляє думка російського інтелектуала-слов'янофіла того часу. Загалом, вона збігається з тодішньою офіційною пропагандою про об'єднання слов'янських земель під скіпетром Романових. На нашу думку, цікавим є те, що хоч автор «Листів» і є сучасником описаного, але в той же час не розуміє природи та сутності держави в якій він опинився (Австро-Угорщини). Інакше він би так не розмірковував на тему німецького духу в Австрії. До того, ж сам Ф. Степун підданий імперії Романових, яка містила чимало регіонів з доволі різною етно-конфесійною специфікою. Простежуються подвійні стандарти у автора. Але, так чи інакше, цей уривок зараз є пам'яткою тодішньої суспільної думки певних верств російського населення.

Побував Ф. Степун і в окупованому Львові, описавши місто так: «Приїхали до Львова. Прекрасне місто. Від багатьох чув, що він нагадує Київ. З того, що я побачив, він рідніше всього Варшаві. Пробыли ми в ньому лише одну ніч. Розташований він на великих пагорбах; вулиці криві й заплутані. Багато розкішних будівель, є й старовина. У Львові ми вперше зіткнулися з холерою, з якою тепер вже ні на годину не розлучаємось, але до якої остаточно звикли. Чорні бараки, вапняні краплення, написи «Epidemiespital» (нім. – епідемічний шпиталь, І. С.), «Eintritt verboten» (нім. – вхід заборонено, І. С.), та хрести над дверима будинків, де австрійці розміщували своїх холерних хворих, нас вже зовсім не бентежать»¹⁰. Цінний з краєзнавчої точки зору опис. Питанням лишається, чим тогочасним мешканцям Російської імперії Львів так нагадував Київ? Тут же можна прочитати про умови побуту російських офіцерів у захопленому Львові: «Я тобі вже писав, що у Львові ми в останній раз провели культурний вечір. Ночували у прекрасному готелі, спали на м'яких ліжках, прийняли теплі ванни, їли майонез з пулярди, брудними, похідними чоботями зневажливо топтали блакитні килими нарядного ресторану, де поряд з нами, пошепки жваво розмовляючи, невимушено й розкішно вечеряла невелика компанія чудово вдягнених чоловіків»¹¹. Такі прояви розкоші у військовому повсякденні ще були можливі на початковому етапі війни. Надалі умови стануть дещо жорсткішими.

В «Листах» Ф. Степуна зустрічаємо опис святкування Великодня на фронті. Така інформація є дуже цінною для дослідника фронтової повсякденності Великої війни. «Приїхавши, я застаю в себе у кімнаті привезені з Москви Граціановим ящики. Настрій у мене найсвітліший, найпасхальніший. Семен тягне води холодної й теплої та готує шампунь для голови, бритву-жилет, одеколон. На койці він розкладає чисту білизну, нову шкіряну куртку, нові рукавички та новий стек, всі подарунки привезені Валеріаном Івановичем»¹². Як бачимо, коли дозволяла ситуація, офіцери слідували за своєю гігієною, хоч з цим було доволі складно в російській армії під час Першої світової.

«Як добре, що все прийшло так вчасно, як вдвічі добре, що під Світле Воскресіння доля роз'єднала мене й гармати.

Я ретельно миюсь, голюсь та повільно вдягаюсь. Дивлюсь в дзеркало. Ти б мене не впізнала: від моєї голеної бабської обрюзглості не лишилось і сліду. Обличчя схудло, засмагло й стало набагато мужнішим. Волосся «по-російськи», невеликі вуса і борода роблять мене остаточно схожим на мене в ролі Петра Ілліча (пам'ятаєш мій перший виступ, Степана Павловича та Черногубову?)

Мій туалет завершують фіалки, які живо нагадують мені твої одноманітно-витончені капелюшки і весь твій чарівний образ: на шовковій хустині надіслані тобою парфуми, що викликають в пам'яті з дитинства знайомий мені запах верхнього правого ящика твого комода, в якому у зразковому порядку зберігаються фішію, рукавички, мережива й твої напівчоловічі крохмальні комірці від Лулу та Бріке»¹³. Тут зауважимо, що при бажанні й можливостях з тилу можна було отримати деякі речі. В даному випадку описуються подарунки та гігієнічні засоби. Цікаво, що посилки передавались не лише поштою, а й товаришами по зброї, коли ті їхали у відрядження чи відпустку. Саме такий випадок тут описує Ф. Степун.

«О дев'ятій ми сіли за легкий обід, новий командир, Вільзар, я та двоє гостей. Пообідавши, ми остаточно прибрали кімнату, накрили пасхальний стіл: куліч та паска, надіслані з Москви, паска, «споруджена» нашим хазяйновитим командиром, львівський окорок шинки, у виготовленій Гільовим паперовій горжетці, яйця, дуже вдало пофарбовані цибулею, червоними канцелярськими чорнилами та ліловою мастикою для казенних печаток, дві пляшки вина (Вільзар отримав червоне, а я твоє «Опорто») й безодня всіляких солодошів»¹⁴. У цьому уривку доволі вичерпний образ святкового столу (і доволі не поганого, як для військових умов). Звертаємо увагу, що наявні обрядові страви, а також автор описав, яким чином виготовлялись фронтові крашанки.

«Об одинадцятій ми поїхали в Свидник, невеличке, остаточно зруйноване і нами, і австрійцями містечко (в ньому штаб дивізії та керівництво бригади), в якому була призначена служба. Командир, Вільзар та один з наших гостей поїхали в екіпажах, а я з новим дивізійним ад'ютантом Михайлом Лаврентійовичем – верхи»¹⁵. Служба Божа довершує образ свята. Як бачимо, на фронті Великдень також відзначався повноцінно. Принаймні, конкретно описаний автором.

В таких джерелах, як листи з фронту, щоденники тощо важлива об'єктивність поданої інформації. Так, автор ті чи інші події може подавати крізь призму своїх політичних, або інших переконань. До того ж, зазвичай, автори такої джерельної спадщини завжди є зацікавленими особами – перебуваючи на військовій службі в армії однієї з протидіючих сторін. В контексті «Листів» Ф. Степуна відзначимо, що хоч він і є офіцером російської армії, та все ж і критично описує рідне військо. Це помітно навіть з вищенаведеної цитати, де автор зазначає, що до руйнування містечка долучився не лише безпосередній ворог. В контексті цього знаходимо в спогадах ще один цікавий момент: «Над всім містом стоїть гвалт мешканців, які лишились. Відбувається необхідна реквізиція гасу, сіна, вівса, худоби. Біля вуличного ліхтаря б'ються через гас дві русинські жінки. Їх, відновлюючи порядок, розганяють козаки. У кожного під сидлом оксамитова скатертина або замість сидла вишита шовками диванна подушка. У багатьох є ще й по другому та третьому коню. Лиха публіка. Які вони вояки, шкодують чи не шкодують вони себе в бою, про це думки розходяться, я свої думки ще поки не маю, але про те, що вони професійні мародери, і нікого ні за що не помилюють – про це двох думок бути не може. Загалом, різниця між козаками та солдатами полягає в цьому відношенні лиш в тому, що козаки з чистою совістю тягнуть все: потрібне й непотрібне; а солдати, відчуваючи все ж певні докори сумління, беруть лиш потрібні їм речі»¹⁶. Як бачимо, автор цілком відкрито розповідає про явище мародерства у власному війську. До того ж піднято питання взаємовідносин військових та цивільного населення на окупованій території. Далі вже йде тодішня думка самого Ф. Степуна стосовно описаного: «Дуже строго я до цього не можу ставитись. Людина, яка віддає своє життя, не може щадити достаток галичанина та життя його телиці та курки. Людина, яка відчуває над собою найбільше насилля, не може не стати насильником. Кутузов це розумів, і коли до нього приходили зі скаргами про мародерство, він, бувало, казав «ліс рубають, тріски летять». Але ця тема велика, про неї зовсім в іншому обсязі при побаченні»¹⁷.

Отже, проаналізувавши «Листи» Ф. Степуна можемо констатувати, що вони є цінним джерелом з історії військової повсякденності Першої світової війни. В них можна знайти інформацію про думки певних верств тогочасного суспільства, безпосередній опис фронтового побуту (в

усіх його проявах): місця проживання, дозвілля і, зокрема, проведення свят. Також порушується питання проблеми прифронтової території в контексті співіснування військових і цивільних людей.

На мою думку, важливо вказати на те, що ці «Листи» можуть бути корисними не лише для військових істориків, а й краєзнавців, адже досить часто подана інформація є локалізованою. Описані факти є доцільними в дослідженні історії міст і містечок де відбувались бойові дії Першої світової війни, та й загалом, як опис їхнього життя на початку ХХ ст.

На жаль, такі джерела, як «Листи» Ф. Степуна не є широковідомими серед дослідників і не використовуються масово. Сподіваємось, що з часом в науковий обіг буде вводитись все більше подібних праць, які дадуть нам змогу ретельніше описати та осмислити події Великої війни за допомогою епістолярної спадщини її учасників.

¹ Половинкин С. М. Философ на бойне // Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – 192 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/stepun/05.html>

² Там само.

³ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста: Ропшин В. Из действующей армии.. – М., 1918. – 240 с.

⁴ Там само. – С. 8.

⁵ Степун Ф. А. Из писем прапорщика-артиллериста. – Прага, 1926. – 267 с.

⁶ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – 192 с.

⁷ Половинкин С. М. Вказ. праця.

⁸ «Военная литература» (Милитера). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/>

⁹ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – С. 11.

¹⁰ Там само. – С. 11.

¹¹ Там само. – С. 11–12.

¹² Там само. – С. 57.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 20.

¹⁷ Там само.

В статье рассматривается сборник фронтовых писем Ф. А. Степуна «Из писем прапорщика-артиллериста», как источник изучения фронтовой повседневности военнослужащих российской армии в Первой мировой войне. Кратко изложена военная биография автора, а также история написания и издания «Писем». Подчеркивается важность источника в контексте изучения истории Украины начала XX века (украинские земли во время Первой мировой войны, историческое краеведение). На примере цитат из «Писем» показана степень освещенности в источнике проблем фронтового быта и повседневности, объективность автора в оценке тех, или иных событий, свидетелем которых он был во время службы.

Ключевые слова: Великая война, Первая мировая война, российская императорская армия, письма, быт, повседневность.

The collection of the front-line letters named «Extracts from the Letters of the Ensign Artillerist» written by Fedir Stepyun is overviewed in this article. This work was studied as the source of daily life of Russian army military men during the World War I. There is the short author's biography and also there is the history of «Letters» writing and publishing. This article underlines the importance of this source in the context of Ukrainian history studying (Ukrainian lands during the World War I, the country studying). The quotations from «Letters» illustrate the front daily life problems, the objectivity of the author's view for certain events, that he witnessed during his military service term.

Keywords: Great War, World War I, Russian Imperial Army, letters, daily life.

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 1917 р.

У статті проаналізовано ставлення польських політичних партій та об'єднань до вимог українського національного руху після Лютневої революції 1917 р.; висвітлено їхню діяльність у складі Центральної Ради в 1917 р.

Ключові слова: Центральна Рада, Мала Рада, Тимчасовий уряд, польські політичні партії.

Сучасна Україна, будуючи демократичну державу, орієнтовану на європейські політичні цінності, прагне забезпечити національно-культурні права та потреби всіх націй і народів, що проживають на її терені. Тому актуальним є ретельне вивчення попереднього державного досвіду, насамперед, періоду Української Центральної Ради. Цей період став першим в історії України, коли українці як титульна нація зробили спробу відродити власну державу, водночас дбаючи про інтереси національних меншин.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, проживала значна частина неукраїнського населення. Зокрема, тому вагу становили поляки. За підрахунками М. В. Потапенка чисельність поляків, які постійно проживали у Наддніпрянщині, нараховувала біля 600 тис. осіб. У роки Першої світової війни зросла чисельність тимчасового польського населення, що емігрувало на ці території. Протягом кінця 1916 – початку 1918 рр. таких осіб нараховувалося біля 263 тис.¹ На основі цього можна зробити висновок, що у досліджуваний період чисельність польського населення у Наддніпрянщині становила приблизно 863 тис. осіб. Це змушувало лідерів українського національно-визвольного руху звертати увагу на потреби поляків, а також намагатися привернути їх на свій бік.

Автор даної статті ставить перед собою завдання проаналізувати ставлення провідних польських політичних партій і об'єднань до вимог і потреб українського національно-визвольного руху в 1917 р.

Окремі аспекти польського політичного руху та представництва польських політичних партій у складі Української Центральної Ради розглядаються у працях сучасних вітчизняних дослідників – О. Я. Калакури, М. В. Потапенка, В. В. Скальського, О. В. Старуха та ін. Серед польських дослідників розробкою цих питань займаються Г. Бартошевич, М. Бялокура, А. Мьодовський та ін.

Поляки, як і інші народи Російської імперії, з захопленням сприйняли звістку про повалення самодержавства й проголошення республіки. Перші кроки Тимчасового уряду знайшли підтримку в політичних польських колах. Зокрема, Декларація від 6 березня 1917 р., де поряд із іншими демократичними гаслами, декларувалася відміна всіх національних обмежень². Положення Декларації закріплювалися постановою уряду від 20 березня 1917 р. «Про відміну віросповідальних та національних обмежень».

В свою чергу, інституції, що утворювалися як органи Тимчасового уряду на терені України, також прагнули заручитися підтримкою поляків. Так, у Києві міський комітет об'єднаних громадських організацій запросив до свого складу представників польських організацій – Ф. Кржижановського та С. Зелінського. Останній у його виконавчому органі був скарбником і брав участь у створенні патрульної служби³. Згодом представництво поляків у Київській міській раді об'єднаних громадських організацій було збільшено до п'яти, а у Виконавчому Комітеті – до чотирьох.

Польська громада з перших же днів революції намагалася зорганізуватися й чітко сформулювати свої національні потреби. На думку О. Я. Калакури за політичною орієнтацією в польській громаді прослідковувалися дві основні течії: націонал-демократична та соціал-демократична⁴. Незважаючи на певні розбіжності, представники обох течій були єдиними в головному – кінцевою метою польського національно-визвольного руху мала стати поява незалежної Польської держави. В Україні існували політичні сили, що відстоювали позиції обох течій.

2 березня 1917 р. у Києві створюється Комітет дев'яти, завданням якого було налагодження зв'язку між польськими організаціями та створення більш широкого польського політичного об'єднання. Ініціаторами скликання Комітету виступили Польське товариство допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет і Товариство доброчинності.

6 березня 1917 р. за ініціативою Комітету дев'яти у Києві відбувся I з'їзд представників польських громадських організацій. 552 делегата представляли 39 організацій та громад Києва, Київської, Волинської та Подільської губерній. В соціальному аспекті серед делегатів переважали представники поміщицтва, буржуазії, духовництва та інтелігенції. На засіданні було обрано Польський Виконавчий Комітет Об'єднання польських організацій (пізніше отримав назву Польський Виконавчий Комітет на Русі, скорочено – ПВК). До його складу увійшли: Й. Бартошевич (голова), С. Хоєцький, І. Пересвіт-Солтан, В. Дзедушицький, К. Домославський, С. Єзерський, М. Баранецький, С. Березовський, К. Бнінський, В. Хоєцький, Р. Кноль, Ф. Кржижановський, Б. Перро, М. Вільчинський, С. Зелінський, С. Каліновський, М. Міцкевич, К. Валігурський⁵.

Делегати I польського з'їзду в резолюції засвідчили ставлення поляків до українського національного руху: «Польський з'їзд гаряче вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що поляки, які є споконвічними мешканцями цього краю, готові співпрацювати в створенні незалежного життя українського народу»⁶.

Той факт, що до складу ПВК увійшли представники консервативних, ліберальних і навіть соціалістичних кіл, давало підставу його керівництву розглядати цей орган як такий, що має право репрезентувати інтереси поляків в Україні.

8 березня 1917 р. ПВК ухвалив постанову, в якій зазначалося, що поляки відстоюють право самовизначення народів⁷. 18 березня було відправлено вітання до Центральної Ради, де зокрема зазначалося: «По нашим силам допоможем Вам до розвою Вашого народу, для добра України, яку щиро бажаєм бачити просвіченою і щасливою»⁸.

Своє позитивне ставлення до процесів, що відбувалися в Україні, поляки висловили й на Святі вільної України, що пройшло 19 березня 1917 р. у Києві. Їхній представник Й. Бартошевич привітав українців: «В хвили, коли починається нове життя, прийміть Брати Українці, наші щирі бажання, щоби Ваш гарний край став свободним і щасливим. Хай живе Свобідна Україна!». У відповідь М. Грушевський проголосив: «Полякам, що живуть на Вкраїні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт!»⁹.

У роботі Українського національного конгресу в квітні 1917 р. також взяли участь представники польської громади: Й. Бартошевич, Й. Волошиновський, С. Єзерський та ін. З вітальним словом від Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні виступив Й. Волошиновський, який зокрема зазначив: «Вітаючи щирим серцем Український Національний з'їзд, скликаний вперше в самому серці України, в стародавньому Києві, Київський виконавчий комітет польських організацій на Україні бажає учасникам з'їзду поспіху в їх тяжкій праці, при підвалинах нового життя, в сім'ї вільних народів»¹⁰.

З вищевикладеного матеріалу видно, що поляки навесні 1917 р. позитивно сприйняли факт створення Української Центральної Ради й з розумінням поставилися до прагнення українців до самовизначення, підтримали гасло широкої національно-територіальної автономії України в складі Російської федеративної республіки. Ця позиція пояснювалася, насамперед, власними національними інтересами поляків, які розуміли, що реалізацію їхніх національно-культурних прав буде легше здійснити в умовах автономної України, ніж в умовах нефедеративної Росії.

Практично з моменту створення Центральної Ради представники польських політичних сил прагнули співпрацювати з нею, а також намагалися кооптувати до її складу своїх членів. Особливу активність у цьому відношенні виявляв ПВК. Так, протягом березня-липня 1917 р. він тричі надсилав до Центральної Ради свою делегацію з пропозиціями включити до її складу власних представників. Однак Центральна Рада не вирішила цього питання.

Об'єктивно цьому заважали й ідейно-політичні суперечності всередині польського національного руху. Як і будь-який національний рух того часу, польський рух не являв єдності в усіх економічних і політичних питаннях. ПВК репрезентував, насамперед, консервативне крило. Це давало привід польським соціал-демократам і соціалістам сприймати його як суто буржуазно-поміщицький орган, не здатний розв'язувати проблеми селянства та робітництва.

Офіційний розкол польських політичних сил стався на III Польському з'їзді на Русі, який пройшов 18–24 червня 1917 р. в Києві. Це був найбільший польський форум в Україні 1917 р. (434 делегата від 170 організацій). Під час його роботи виникли протиріччя. Створений на з'їзді блок демократичних груп висловився за обмеження компетенції ПВК місцевими справами, виступив проти його втручання у діяльність загальнопольських організацій. Більшість делегатів підтримала ПВК, тоді представники блоку демократичних груп залишили зал засідань. Спроби досягти компромісу не увінчалися успіхом. У результаті 23 червня 1917 р. з'явився Польський Демократичний Центральний Комітет (Польський демократичний централ, скорочено ПДЦК). До його керівництва увійшли Є. Старчевський (почесний голова), С. Стемповський (голова),

М. Міцкевич (віце-голова), Р. Кноль (віце-голова), М. Баранецький, Ф. Цьонгліньський, Ю. Флях, Ч. Янушевський (скарбник), С. Корицький, М. Нєдзельський (секретар), В. Рудницький, К. Рожневич, М. Скоковський, Л. Смульський, К. Валігурський, Я. Урсин-Замараєв¹¹.

Таким чином, інтереси польського населення в Україні представляли два основні об'єднання: ПВК і ПДЦК. Кожне з названих об'єднань створювало свої місцеві осередки й розгорнуло політичну та культурно-освітню діяльність. Головне, що кожне з цих об'єднань вважало себе органом, який може репрезентувати інтереси польського населення України в складі Центральної Ради.

4 липня 1917 р., після домовленостей між Тимчасовим урядом та Центральною Радою щодо необхідності поповнення останньої представниками національних меншин, ПВК знову відправив свою делегацію до українського представницького органу. ПВК вимагав: 1) надати представництво польській меншині на рівні 5-6 % від кількості членів Центральної Ради; 2) в Генеральному Секретаріаті створити посаду Генерального Секретаря з польських справ, а при інших секретарствах референтів-поляків; 3) призначити на ці місця кандидатів, обраних польськими організаціями¹².

На сьогодні поки не виявлено документів, які б свідчили про реакцію Центральної Ради на ці вимоги, скоріш за все вона не дала конкретної відповіді. Питання чисельного представництва поляків вирішено було на Шостій сесії Центральної Ради. Їм було виділено 20 мандатів, у тому числі для Демократичного Централу – 5, польським соціал-демократам – 4, ППС – 4, ППС-лівиці – 7. При цьому Центральна Рада не брала на себе відповідальності щодо вирішення проблеми персонального представництва, віддавши право розподілу місць Польському демократичному централу.

Загалом надання права визначати персональне представництво від поляків саме цьому органу відповідало інтересам Центральної Ради, бо більшість його представників поділяли ліві та соціалістичні погляди. Йдучи на такий крок, керівництво Центральної Ради вважало, що таким чином можна буде запобігти проникненню до її складу консервативних польських елементів. Саме тому, що цей орган виражав практично інтереси та настрої лівих елементів, він не задовольняв потреб правого крила польського національного руху.

З огляду на це, рішення Центральної Ради викликало обурення з боку ПВК. 7 липня 1917 р. він видав постанову, де зазначалося, що «польський народ немає тепер в Українській Центральній Раді і в її Виконавчому комітетові репрезентації, яка б виражала волю загалу польського народу» й до тих пір, поки ситуація не зміниться, усі свої сили поляки будуть спрямовувати виключно на досягнення власних цілей і реалізації власних потреб¹³. ПВК також надіслав до Петрограду телеграму, де зазначалося, що член делегації Центральної Ради на переговорах із Тимчасовим урядом щодо автономії України, заступник з польських питань Генерального секретаря з національних справ М. Міцкевич не є представником усіх поляків¹⁴. Такі заяви представників національних меншин звичайно підривали авторитет Центральної Ради перед загальноросійським урядом.

Польські представники й надалі намагалися вплинути на Центральну Раду й змусити її змінити своє рішення. 1 серпня 1917 р. на засіданні Малої Ради Представник від ППС(революційна фракція) – В. Рудницький – заявив, що ППС-лівиця та Польський демократичний централ забрали собі всі 20 мандатів і не хочуть з ними ділитися. В. Рудницький звернувся з проханням до Комітету Центральної Ради, щоб він розглянув цю проблему й надав їм відповідне число місць. Представник від ППС(революційна фракція) також порушив питання щодо можливого допущення до Центральної Ради представників більш правіших організацій. Ці вимоги обґрунтовувалися тим, що число місць, яке отримала ППС-лівиця, не відповідало рівню її впливу серед польського населення України. На його переконання більшість поляків стояла на поміркованіших позиціях і не поділяла радикалізм ППС-лівиці.

Однак лідери Центральної Ради не хотіли втручатися в процес розподілу місць, щоб уникнути будь-яких звинувачень на свій бік у необ'єктивності чи упередженості щодо конкретних осіб. Тому, відповідаючи на вимоги поляків, М. Грушевський наголосив, що Центральна Рада вирішила справу поділу національних мандатів доручити самим національностям¹⁵.

Але ця проблема не вирішувалася легко. Розуміючи, що сама Центральна Рада поділяє ліві переконання й складається з представників українських партій, які в тій чи іншій мірі пропагують соціалістичну орієнтацію подальшого розвитку України, осередки представницьких національних комітетів і організацій почали надавати перевагу лівим національним партіям.

Факт невизнання з боку Центральної Ради прав представляти інтереси польського населення за польськими консервативними колами, зумовило їхнє негативне ставлення не тільки до Центральної Ради, а й до Генерального секретаріату з польських справ.

Особливе обурення викликав III Універсал Центральної Ради. Якщо, наприклад, загальноросійські політичні партії й частина єврейських, були проти проголошення Української Народної Республіки, вбачаючи в цьому загрозу єдиній російській державі, то поляків не влаштовувала перспектива соціально-економічних перетворень на селі. Загалом більшість польського населення українських губерній різко негативно поставилася до земельної реформи Центральної Ради, особливо в частині скасування приватної власності на землю. 22 листопада у газеті «Дзєннік Кїйовскї» з'явився протест проти III Універсалу, підписаний великою кількістю польських організацій¹⁶.

Подальшому загостренню стосунків між польськими колами та Центральною Радою певною мірою зашкодив конфлікт останньої з Раднаркомом, що переріс у збройне протистояння. Польські військові частини, які знаходилися на терені українських земель приймали або бік Центральної Ради, або займали нейтральну позицію. Наприклад, польські збройні загопи, що базувалися на Правобережжі та Білорусі, допомагали збройними силами Центральної Ради у боротьбі з більшовиками. У січні 1918 р. під час оборони Києва відзначився польський збройний загін.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що після повалення самодержавства польські політичні кола позитивно поставилися до нового Тимчасового уряду й сприймали його як структуру, здатну провести демократичні реформи в країні. На противагу загальноросійським і єврейським політичним партіям польські партії з розумінням сприйняли й гасла національного відродження українців, вітали створення Центральної Ради як репрезентанта їхніх інтересів. З моменту створення Центральної Ради поляки прагнули увійти до її складу й впливати на прийняття доленосних для країни рішень. Однак політика Центральної Ради надання переваги соціалістичним польським елементам (які не представляли більшості польського населення українських губерній) поставила консервативні кола в опозицію щодо неї. Найбільш виразні суперечності полягали в питанні засад аграрної реформи. Прийняття III Універсалу, який скасовував приватну власність на землю, відштовхнуло значну частину польського населення від Центральної Ради.

¹ Див.: Потапенко М. В. Громадсько-політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2011. – С. 10.

² Новое время. – 1917. – 8 березня.

³ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007. – С. 119.

⁴ Там само. – С. 120.

⁵ Киевская мысль. – 1917. – 8 березня.

⁶ Калакура О. Я. Вказ. праця. – С. 120.

⁷ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 544.

⁸ Там само. – С. 545.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7.

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – В 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 62.

¹¹ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. – Warszawa, 1948. – С. 38.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10зв.

¹³ Старух О. В. Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – С. 169.

¹⁴ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 125.

¹⁵ Нова Рада. – 1917. – 3 серпня.

¹⁶ Jabłoński H. Вказ. праця. – С. 69.

В статтє проанализировано отношение польских политических партий и объединений к требованиям украинского национального движения после Февральской революции 1917 г.; показана их деятельность в составе Центральной Рады в 1917 г.

Ключевые слова: Центральная Рада, Малая Рада, Временное правительство, польские политические партии.

In the article the attitude of the Polish political parties and associations to the demands of Ukrainian national movement after the February Revolution 1917 is analyzed; their activity in the composition of the Centralna Rada in 1917 was studied.

Keywords: Centralna Rada, Mala Rada, Tymchasovyi Uryad, the Polish political parties.

СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВАСИЛЯ КУКА У 1913–1929 рр.

Стаття досліджує життя та діяльність останнього Головного Командира Української повстанської армії – Василя Кука впродовж періоду формування його особистості. Основна увага зосереджена на початкових етапах життя: дитинстві, юності, навчанні в Золочівській класичній гімназії і університеті в Люблені. Автор розглядає історіографічну та джерельну базу з даної тематики. Досліджує сімейну історію Куків. Аналізує, через призму соціального походження, витоки формування ідеологічних й політичних поглядів В. Кука.

Ключові слова: Василь Кук, сім'я Куків, українська класична гімназія в Золочеві, ОУН, УПА, Пласт.

В світлі останніх політичних подій в нашій державі, ми вкотре приходимо до висновку, що однією з найголовніших рушійних сил в світовій історії й нашого сьогодення є особистість. Саме окрема постать, наділена відповідними людськими рисами, здатна творити історію й вести за собою маси, а не навпаки. Оскільки історію, багато в чому, творять постаті, то без вивчення окремих персоналій з такого феномену української історії, як Українська повстанська армія, ми не зможемо повноцінно осягнути й дослідити історію повстанського війська. А без повного розуміння явища ОУН і УПА нам годі зрозуміти історичні процеси, що відбувалися в нашій історії в один із найтрагічніших і складних періодів – 1930-х – першої половини 1950-х рр. Однією з таких яскравих постатей є особа Василя Кука – останнього головнокомандувача УПА, який став наступником й замінив на цій посаді не менш відомого Романа Шухевича. Особиста й родинна історія Василя, сина Степана, надзвичайно непроста. Він ріс в типовій, як на той час, українській родині, отримав гімназійну освіту, міг повністю реалізувати себе в цивільних, мирних сферах життя, ба навіть, як народжений в Австро-Угорській імперії й маючи польське громадянство, з легкістю уникнути, шляхом еміграції до демократичного Заходу, бід і страждань по Другій світовій війні. Але він, як і тисячі його ровесників, долучається до підпільної боротьби проти польської влади, вступає на початку 1930-х рр. в ОУН і бере участь в нерівній боротьбі за незалежну Україну аж до середини 1950-х років. Унікальність долі Василя Кука ще й в тому, що він один з небагатьох із вищого керівництва ОУН і командування УПА, з території воюючої України, хто вижив в тій боротьбі і зустрів довгоочікувану незалежність України в 1991 році.

Актуальність даної статті полягає в тому, що загрози часткової або повної втрати незалежності нашої держави, які особливо загострилися в останні кілька років, створили суспільний запит на пошук нових особистостей, лідерів, котрі могли б побороти виклики, що нависли над нашим народом. Тому наразі, як ніколи знову, стають актуальними біографії яскравих постатей з далекої, але, особливо, новітньої історії, що є символами збройної боротьби із старим-новим загарбником. Людей, що боролися з окупантами в набагато складніших умовах і обставинах, не зламалися, не йшли на згубні поступки й до кінця чинили успішний, як на свої сили і можливості, опір ворогу. Їхній персональні історії показують нам приклад боротьби й стійкості, жертовності за свій народ і державу.

Метою роботи є дослідити процес становлення особистості Василя Кука в його юнацьких роках.

Дослідженнями які стосуються життя і діяльності Василя Кука займалась низка науковців, це зокрема праці В. В'ятровича¹, В. Гінди², О. Іщука, В. Мазуренка³, Д. Веденєєва⁴ та інших. Проте багато робіт, присвячених постаті В. Кука, були створені в публіцистичному, епістолярному стилі, подібно до книги Г. Саннікова⁵, або присвячувались окремими аспектам його життя. Доволі часто дослідники звертають свою увагу не на особистісні аспекти постаті В. Кука, а на загальновійськові і політичні здобутки, разом з тим, не зосереджуючись на самій особі, яка в загальному контексті відіграла визначальну роль в українському русі опору. Наразі, комплексної праці на рівні наукової дисертації, яка б була присвячена особі останнього командира УПА не існує, хоча джерельна база з даної проблематики достатня.

Джерела з нашої теми репрезентовані різними видами й типами. Зокрема тема представлена в опублікованих й неопублікованих джерелах. Опубліковані джерела з фрагментами біографії Василя Кука є в Літописі УПА та інших збірниках документів, що присвячені українському національно-визвольному руху ОУН і УПА. Проте головний масив документів відноситься до неопублікованих джерел, які були успадковані від органів вищої влади та державної безпеки СРСР. Так, до прикладу, в Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається радянська кримінальна справа на Василя Кука з протоколами його допитів та великою масою суміжних документів.

Окрему роль відіграють джерела, що є спогадами учасників визвольного руху і мемуари осіб, які особисто знали Василя Кука або товаришували з ним. Зокрема це персональні свідчення Ленкавського С., Осьмака К., Козака М та інших. Унікальність постаті В. Кука полягає ще й в тому, що він чи не єдиний з вищого командування УПА, хто залишився в живих, дожив до незалежної України й зберіг в своїй пам'яті пережите під час боротьби. Але окрім цього факту, В. Кук був приязною й відкритою людиною, радо приймав в себе дома науковців і журналістів, дав великий масив журналістських та наукових інтерв'ю і лишив по собі автобіографію, а також величезний особистий архів, адже ще й сам впродовж тривалого часу писав власні наукові праці про своїх загиблих в боротьбі побратимів та близьких.

Одинадцятого січня 1913 р. в Австро-Угорській імперії, за сорок кілометрів на схід від Львова, в селі Красне Золочівського повіту на Тернопільщині (нині Бузький район Львівської області) у бідній багатодітній українській традиційній селянській сім'ї Степана (1879–1959) та Парасковії (1888–1975) Куків народився син, який при хрещенні 16 січня цього ж року отримав ім'я Василь⁶.

Радянська пропаганда завжди змальовувала учасників українського національного збройного підпілля, а особливо лідерів, як представників буржуазних прошарків суспільства, прагнучи підкреслити антисоціалістичну й антинародну, опозиційну до комуністичного способу життя силу в особі ОУН і УПА. Даний підхід добре вписувався в загальні ідеологічні постулати класової боротьби. Однак Куки, як і більшість родин лідерів й учасників руху опору, були бідною селянською сім'єю. Бідність була настільки великою, що сім'я Василя Кука не мала на початку власного повноцінного житла. Не було й своєї худоби і господарства.

Ще до свого весілля (у 1908 р.), батько Василя Кука, Степан Матвійович, придбав половину хати в Тацьки Дубеняк, яка емігрувала до Бразилії. В іншій половині будинку мешкала бездітна сім'я рибалки Валентина та Ксеньки Когутів. Після смерті Валентина, Степан взяв під опіку самотню літню жінку – власницю другої половини хати Ксенію, за якою він доглядав і отримав від неї її частину в спадок⁷.

Зі слів самого Василя Кука, це була звичайна селянська хата, крита соломомою, яка ділилася на дві половини: з одного боку кімната, по середині – сени і з іншого боку ще одна кімната (комора). В типовій для українських селян початку ХХ ст. житловій кімнаті була піч, одне ліжко, стіл, припічок коло печі і лавиці під стінами. На печі спала літня жінка, на ліжку спали дорослі, а в ногах – малі діти, які, з часом дорослішання, тулилися на припічку, лавицях і підлозі. В таких скромних умовах в часи дитинства та юності Василя мешкала вся багатодітна сім'я Куків. Сам господарський двір обмежувався лише коморою, не було ні стайні, ні хліву. Лише коли з'явилася корова, то прибудували для неї хлівець⁸.

Батько Кука – Степан Матвійович, походив з бідної селянської родини. У спадок від свого батька Матвія він отримав лише ½ морги землі (1 морг – 0,6 га), а від матері Ксеньки – 1 морг. Весною 1888 р., коли Степану було дев'ять років, – помер батько, а восени цього ж року пожежа повністю знищила все їхнє господарство включно з хатою. Коли хлопець підріс, то одразу пішов на роботу на залізничну станцію в селі Красне, де його взяли звичайним робітником на некваліфіковану фізичну роботу, потім його направили в бригаду робітників, які ремонтували залізничну колію на відрізку Золочів – Красне. Паралельно він постійно працює на сінокосах та на інших підробітках. Згодом, на залізниці, Степан отримує нову посаду – бегляйтера (*begleiter* (нім) – конвоїр, керівник дрезини). Посада вже вимагала знання німецької мови й відповідного навчання, яке він перед тим пройшов і здав необхідні екзамени у м. Броди. Черговим його підвищенням стало призначення на візера (*vizier* – з нім. – диспетчер) Краснянської залізничної станції, для цього Степан Матвійович знову проходить навчання і захищає диплом візера австрійської залізниці⁹.

Мати, яка була на 10 років молодшою за свого чоловіка і на плечах якої було домашнє господарство та виховання дітей, походила з дому Федора Постолюка (1846–1909) і Софії Ласки – Постолюк (1857–1941), що здавана мешкали в с. Красне. У Постолюків було одинад-

цятеро дітей – п'ятеро дівчат і шість хлопців. Два брати Парасковії – Василь і Степан служили в айстро-угорській армії й загинули на фронтах Першої світової війни, а її наймолодший брат – Оксентій (1895–1943) входив до українського товариства «Сокіл», грав на кларнеті в краснянському сокільському оркестрі, служив в УСС та УГА, а з 1930–1940-х рр. стає учасником ОУН¹⁰.

Сім'я Куків теж стала багатодітною, але із восьми народжених дітей, до свого повноліття дожили шестеро: Василь (1913–2007), Ілярій (1915–1938), донька Єва (1917–1946), Ілько (1919–1939), Филिमон (1920–2003¹¹) та наймолодший Іван (1924–1984). Перший син Филिमон (1909 р. н.) помер ще немовлям, проживши менше трьох місяців, а донька Ганя народилася 1911 р. (1910 р.) і прожила всього вісім років¹².

Коли, після початку Великої війни, австрійська влада евакуювала на захід, до Австрії, в м. Грац¹³, Степана Матвійовича, як кадрового працівника залізниці, то відповідальність за всю сім'ю Куків лягла на матір Парасковію, яка була вимушена з усіма дітьми покинути домівку і господарство й пішки тікати від бойових дій в дальні, незацеплені війною села. Оскільки через с. Красне проходила залізнична колія і була станція залізничного руху, то тут постійно були запеклі бої під час воєн, через село неодноразово проходили то на захід, то на схід лінії фронтів: спочатку російсько-австро-угорський, потім польсько-український, і більшовицький.

Згодом, вочевидь після того, як лінія фронту минула село, Парасковія Кук з дітьми повертається до своєї хати¹⁴. Із особистих записів Василя Кука, дізнаємось, що в 1915–1916 році в с. Красне стояли частини російської царської армії. Солдати зі сходу, зі слів В. Кука, ставились до місцевих добре, оскільки, вони «говорили по нашому», тобто були мобілізованими українцями. В своїх мемуарах В. Кук зберіг спогад, як солдати-українці з російської армії пригощали його цукром і чаєм. У 1916 році відступаючі російські війська спалюють в селі багато хат, гуральню та панський маєток¹⁵.

З дитячих спогадів Василя перед нами постає картина війни й розрухи. У 1918 р., вже під час польсько-української війни, в с. Красне неодноразово пробиваються польські війська, які встановлюють «кінну повинність» для селян, та проводять реквізицію худоби.

Польсько-українське протистояння після Першої світової війни не обмежувалось лише бойовими діями на фронті. Василь Кук в персональних рукописах зазначає, що одного разу, під час подій 1918 р., один польський жовнір хотів його, п'ятирічного хлопця, кинути в колодязь, а 1920-го року, польські жовніри побили їхнього наймита нагайками. В інтерв'ю Василь Кук зазначає: «Ми тільки знали, що треба ховатись. Ховались в льоху, в підвалі, ну, війна була. То наступ був на Броди, туди, в напрямі на Львів. [...] Тут були великі окопи, великі бої австрійсько-російські. Ну, потому армія посунулась, потому армія вертала. [...] Ну, вже після війни, коли війна закінчилася, знову почалася зараз друга війна в дев'ятнадцятому році польсько-українська. Приходили поляки, приходили січові стрільці, то пересувалися фронти [...], потому була ще війна большевицько-польська, знову марширували большевицькі відділи туди на Львів, потому втікали назад [...], то ми те все бачили і чули, як вже співають і «Канарейку» і як там забирають коні, і як по тому в нашій хаті був якийсь шпиталь, то всі ті перипетії лишили тільки одно: війна, війна... і все...»¹⁶. Під час важких років війни, у 1919 р., Куки втрачають свою найстаршу доньку Ганю, яка вмирає від запалення легень.

Після Першої світової війни й поразки українських визвольних змагань (1917–1921), родина Куків продовжила мирне життя в рідному селі, але вже під владою новоутвореної Польщі.

Стосунки між поляками та українцями в міжвоєнній польській державі після чергового трагічного збройного конфлікту між двома народами по Першій світовій війні залишалися складними. Проте на окремому локальному, місцевому рівні, до певного часу, зберігалися деякі особливості у відносинах між українцями та поляками. Зі слів Василя Кука, які були записані дослідником визвольного руху Григорієм Дем'яном, ми дізнаємося, що етнічні поляки та українці, на початку 1920-х рр., не ворогували в їхньому селі: «Всі поляки говорили українською мовою. Такі поляки, що вважали себе, що вони таки поляки, в тому полягало, що вони ходили до костелу, а українці ходили до церкви. Як було свято польське Святвечір, батько ходив до сусіда поляка, а як було наше свято то той поляк приходив до нас і якоїсь ворожнечі зразу не було. Всі ті поляки, всі ходили до тої читальні «Просвіта», дружили, співали. [...] Але вже як повстала Польська Держава, щораз більше українців почали обмежувати, відмовляти їм в праві на роботу [...]. Якщо ти хочеш, щоб ти дістав роботу – запишися до костела [...], вся та польськість заключалась в тому, щоб перенести метрику до костела [...] змінив релігію і, ну ясно, ти вже ставав відступником, ставав вже поляком»¹⁷. Надалі ситуація протистояння між поляками та українцями загострювалась. Перші, користуючись фактом існування власної національної держави й відчуючи в себе за спиною урядову владу та підтримку, прагнули якнайшвидше

полонізувати своїх сусідів українців шляхом релігійної та національно-мовної асиміляції через церкву та систему освіти, а українці, попри все, пручалися брутальному втручання польської влади та польської католицької церкви до їхнього національно-культурного простору.

Надалі громада села чітко розділилася за національною ознакою на українців християн східного обряду та поляків-католиків. З першої половини 1920-х років починається зростання та загострення обопільної антипатії між українцями та поляками, що на місцевому, сільському рівні с. Красне, виливається в систематичні факти масових сутичок, бійок, особливо у публічному просторі.

В такому національному конфліктному середовищі пройшли роки дитинства та юності Василя Кука. Він на власні очі бачив нерозуміння і ворожнечу, яка панувала поміж націями і цей факт, безумовно, прямо вплинув на його світобачення. Та до нових прямих зіткнень було ще далеко, адже лише закінчились війни й треба було відновлювати свій зруйнований край.

У 1921 р., після настання миру, батько Василя Кука перебрав стару хату, і, за звичаєм, толокою, разом із сусідами звів, зі старих будівельних матеріалів, нове житло, за конструкцією подібну до старої господи, але дах покрили вже не соломною, як було раніше, а «дахівкою» (черепицею). На початках великий сім'ї Куків не вистачало коштів. Щоб відновити після війни зруйноване господарство, Степану Матвійовичу довелося брати позику в кредитній касі. За кредитні гроші він добудував хату, почав розвивати сімейне аграрне господарство, скуповувати сільськогосподарську землю¹⁸. Завдяки батьківській наполегливій роботі на залізниці та важкій праці на землі, приблизно, з 1920-х років матеріальний стан родини Куків став покращуватись. До кінця 1930-х рр. господарство Куків збільшилося до восьми моргів (майже п'ять гектарів). Куки звели нову стодолу, хлів, посадили сад і завели в ньому пасіку¹⁹.

Батько в родині Куків завжди приділяв особливу увагу освіті для своїх дітей. В 1921 р. батьки направили найстаршого сина В. Кука до сільської чотирьохлітньої школи. І хоча, як згадує сам Василь Кук, його родина жила бідно, настільки, що діти ходили до школи, а згодом і до гімназії босоніж. Рідний дядько дорікав батьку Василя, що той забагато витрачає на освіту для своїх сільських дітей. Однак, попри матеріальну скруту, та нерозуміння близьких, Степан Матвійович постійно намагався забезпечити власних дітей якісною і високою освітою, наголошуючи їм: «Ну що я вам дам, діти? Ніякого поля нема, треба якісь знання добути і десь щось... чи знання діставати якимсь там рахівником, хоч писарем, навчися добре писати, щоб десь якусь роботу дістав»²⁰.

Краснянська сільська чотирьохлітня школа, до якої пішов Василь Кук, була заснована ще в часи Австро-Угорщини й першопочатково була українською, але, після встановлення нової польської влади, керувати школою в селі був поставлений директор, поляк за національністю, який почав впроваджувати польськомовну систему шкільництва. Але діти не розуміли польської, тому навіть вчительці, польці, довелося викладати для селянських дітей українською мовою. Дана школа надавала базові знання з арифметики, письма і читання. Окремо вивчався катехізис, який викладався священиком. В школі діяла типова в ті часи палочна дисципліна. Але, попри все, народна сільська школа не могла підготувати школяра для вступу до гуманітарної гімназії. Тому батько найняв для Василя вчителя для факультативної підготовки, його звали, за спогадами В. Кука, Іван Лада, колишній ветеран УСС, з вищою освітою австрійських часів, односельчанин²¹. Саме найнятий вчитель навчав Василя Кука необхідної для вступу до класичної гімназії латини²².

Наше дослідження було б не повним, якби ми в контексті освіти й розвитку особистості майбутнього підпільника ОУН і командира УПА В. Кука, не згадали про діяльність українського культурно-просвітницького товариства «Просвіта». Адже саме ця організація стала одним із основних фундаментів українського національного відродження в Східній Галичині з останньої чверті XIX ст. і залишалася важливим джерелом розвитку української культури й мистецького життя у XX ст. Окремо варто наголосити, що «Просвіта» була важливою структурою в розвитку і поширенні української національної ідеї серед українців західних земель України. Її філіали й представництва не обмежувались лише містами й містечками, а спрямовувались до селянина. Саме через близькість подібних організацій, відбувався прямий контакт української національно свідомої інтелігенції з широкими українськими селянськими масами. Зі спогадів Василя Кука, в його селі також діяло представництво «Просвіти», при ньому функціонувала бібліотека, куди В. Кук, ще дитиною приходив за книжками та літературою: «[...] значить була ще читальня «Просвіти», і там вже через читальню «Просвіти» перші книжки, перші казки, то вже звідти брав, звідти читав, вже такий інтерес до книжки»²³.

На початку 1920-х рр. в Золочеві була відкрита Золочівська приватна класична гімназія Українського Педагогічного Товариства «Рідна школа», куди у 1923 р., після двох років навчан-

ня в чотирирічній сільській школі, вступив на навчання Василь Кук. Через ранній вік, перший рік навчання в гімназії став підготовчим, фактичне ж навчання розпочалося з 1924 р. і тривало до 1932 р. Освіта в гімназії давалась Василю складно, оскільки він не мав власного житла безпосередньо у Золочеві і мусив щодня добиратися за 20 км. до гімназії залізницею із с. Красне і назад. Згодом до нього в гімназію долучився молодший брат Ілярій. Сестра Єва пішла навчатись у професійну школу у Львові, Филімон здобував освіту у львівській Малій гімназії, наймолодший Іван вступив до Львівської торгівельної гімназії і лише сину Ільку батьки планували передати своє господарство в селі²⁴.

Навчання в Золочівській гімназії справило великий вплив на формування особистості Василя Кука. Саме в таких установах, окрім здобуття класичної європейської освіти, відбувалось становлення молодих людей й прививались на все життя основні ідейно-моральні принципи. Ректором Золочівської української приватної класичної гімназії був священник о. Микола Хмільовський, колишній капелан УГА, який у 1940-х роках очолив підпільну греко-католицьку церкву на Галичині, а у 1948 р. став членом Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Серед викладачів гімназії була велика кількість старшин УСС, УГА, Армії УНР. Як зазначає В. Кук в своїй короткій автобіографії, що особливо великий вплив на виховання національно-патріотичної свідомості учнів мали такі вчителі як викладач історії Микола Величко, вчитель латинської мови і староста класу Іван Винар, вчитель німецької мови й літератури Дмитро Бурко, історик Михайло Гева, викладач української мови та літератури Михайло Логінський, вчитель катехізису отець Федір Побігушка та ряд інших²⁵. Саме в такому українському патріотичному й інтелектуальному середовищі ветеранів перших визвольних змагань проходило навчання та формування особистості Василя Кука.

Зовсім не дивним є й те, що при гімназії діяла українська патріотична скаутська організація «Пласт», в яку Василь Кук вступає у 1927 р., (22 полк ім. Івана Богуна). Саме «Пласт», за спогадами В. Кука, став тим важливим перехідним етапом між дитинством і юністю, помітним кроком до дорослого життя: «І тоді я записався до «Пласту». Тоді той «Пласт» зачав мене вчити уму-розуму, що треба, якщо ти хочеш щось здобути, ти мусиш мати сильну волю. [...] А по тому ще прийшло – то пізнати свою країну. І тоді пішло вивчати топографічні карти, всякі, і військові карти і в зв'язку[...]»²⁶.

Варто окремо наголосити на важливу роль української пластової організації у виховання молодих українських пасіонаріїв, які згодом стануть лідерами і провідниками українського руху опору середини ХХ ст. Насамперед, «Пласт», за своєю природою та спрямуванням, міг навчити того, чого не давала школа за партою, чи класична освіта в гімназіях, наприклад, практичним навичкам орієнтування за компасом, по зірках, на пересіченій місцевості, в теренознавстві, базових знань прикладних професій (ковалю, шевцю, тесляру), організації піших та велосипедних маршів на десятки кілометрів до Карпат та інших країв, облаштування табору, або місця для сну посеред лісу з підручних матеріалів тощо. Особливе місце посідав спорт: біг, плавання, футбол, атлетика та багато іншого необхідного для фізичного розвитку молодих людей та приживання їм духу здорового спортивного змагання.

Для багатьох активних і пасіонарних молодих людей участь у «Пласті» стала першим вишколом, досвідом командної й організаційної роботи, який дуже приготився й став у нагоді в майбутній підпільній і військовій діяльності. Як пише В. Кук у своїй праці присвяченій Головному Командиру УПА Роману Шухевичу, що життя у «Пласті» дало юному Шухевичу прекрасне знання картознавства, а це у військових операціях має першочергове значення. «Та найголовніше, що дав «Пласт» своїм членам, – це виховання високої моралі, сильної волі, а передусім – формування активного патріота української нації»²⁷.

Окрім патріотичного вишколу та навчання скаутським навичкам український «Пласт» надавав ще й первинну бойову підготовку: «Уже в «Пласті» юнак був так добре підготований до бойових дій, що Крайова начальна команда УВО доручила йому виконати атентат (замах) на польського шкільного куратора у Львові Станіслава Собінського, який проводив жорстоку шовіністичну антиукраїнську політику в галузі шкільництва [...]. 19 жовтня 1926 р. дев'ятнадцятирічний Роман (Шухевич – авт.) – «Дзвін» разом із добрим своїм другом бойовиком Богданом Підгайним блискуче виконали доручене їм завдання»²⁸.

Тому цілком закономірно, що саме через пластову організацію в Золочівській класичній гімназії Василь Кук дізнається про діяльність забороненої в міжвоєнній Польщі Української військової організації (УВО) полковника Євгена Коновальця. Сталося це, з його спогадів, коли: «Син одного Січового Стрільця дав мені «Сурму», я пішов на стрих, сів там, де було сіно, щоб ніхто не бачив, що я читаю, прочитав, і з того я довідався, що є така УВО. І коли від друзів

«Пласту» я довідався, що є така ОУН, то сказав тоді – «я не хочу до ОУН, я хочу до УВО»²⁹. Сина усуса, що дав йому газету, як свідчить сам Василь Кук на своєму допиті в КГБ через 27 років, був його гімназійний товариш Ярослав Лех, а газета «Сурма» була друкованим органом забороненої у міжвоєнній Польщі УВО, що видавалась спочатку з 1927 в Берліні, а з 1928 по 1934 р. – в Каунасі (тодішній столиці незалежної Литви, з якою УВО і ОУН на початку 1930-х рр. налагодили союзні стосунки)³⁰. За зберігання та розповсюдження газети «Сурма», чи інших інформаційно-пропагандистських матеріалів УВО в тодішній Польщі передбачалась кримінальна відповідальність.

У 1928/29 гімназійному навчальному році Василь Кук став членом юнацтва ОУН – молодіжного крила українських націоналістів (оскільки він був ще неповнолітнім). Вже у 1930 році він стає членом Золочівської повітової Екзекутиви (Проводу) ОУН. Так, у 17 років, починається новий етап життя Василя Степановича Кука. Син простого бідного селянина, батько якого власною важкою працею вирвався із злиднів й відкрив дорогу для своїх дітей, стане майбутнім українським революціонером, підпільником і лідером ОУН на українських землях й останнім Головним Командиром УПА, якому доля судила дожити до наших днів і стати живим зв'язком між нашою сучасністю та поколінням борців українського національно-визвольного руху ХХ ст.

Історія Василя Кука та його родини є багато в чому показовою, адже згодом його брати і сестра долучаються до українського визвольного руху. Загалом, всі діти Степана Матвійовича і Парасковії Федорівни Куків були членами або симпатиками ОУН: молодший брат Василя Кука – Ілярія за приналежність і діяльність в ОУН був страчений польською владою ще у 1938 р., Ілька, члена і підпільника ОУН, розстріляли поляки у вересні 1939 р. на Волині в околиці м. Дубно, Филімон та Іван належали до юнацтва ОУН, обоє були заарештовані новим радянським режимом у 1940 р. й засуджені до 8 років тюремних таборів. У 1943 р. Іван був мобілізований до Червоної армії в артилерію й дійшов до Берліну, після війни вернувся в рідне село й жив дружиною і трьома дітьми, був знову заарештований у 1949 р. за переховування сина Василя – Юрія і був засуджений радянським судом на 10 років таборів. Сестра Єва вийшла заміж за члена ОУН Медведя, який загинув у 1945 р. на Стрийщині, сама Єва, довголітній член ОУН, вмерла на серце у 1946 р., а 1954 р. потрапив до окупантів і сам Василь. Оксентій Постолук, молодший брат матері Василя Кука, разом зі своїм 20-річним сином Ярославом був замордований польськими партизанами у 1943 р. за активну українську громадянську позицію та співпрацю з ОУН. Загалом, польський, німецький та радянський режими репресували всю велику родину Куків та Постолуків не шкодуючи навіть старих батьків.

Саме тому доля В. Кука і його прихід в ОУН є логічною закономірністю, виходячи з обставин і умов того часу. Адже В. Кук, як освічена молода людина з достатньо типової української селянської родини, не зміг змиритися із ситуацією та позицією та місця розділеної української нації в міжвоєнній Польщі та СРСР і разом зі своїми ровесниками став фундаментом подальшої української самостійницької діяльності ОУН.

На жаль, трагедія родини Куків не була поодиноким. Якщо згадати сімейні історії інших діячів ОУН і УПА. Наприклад, історію сім'ї Степана Бандери, брати якого Богдан, Олександр і Василь були замордовані окупантами, а рідні сестри вислані в Сибір. Навіть батько Степана Бандери, греко-католицький священник о. Андрій, був розстріляний репресивними органами СРСР. Всі вони, як і Куки, стали жертвами політичних переслідувань різноманітних тоталітарних режимів саме за свою позицію стосовно права українців на власну незалежну державу. Яскраво негативним прикладом масштабів цієї трагедії можуть слугувати списки вбитих та репресованих осіб лише одним радянським режимом з 1939 по 1950 р., тільки в одному селі Красне: Ласка Левко син Степана, Ласка Богдан син Степана, Ласка Василь син Павла, Ласка Іван син Прокопа, Ласка Михайло син Петра, Ласка Петро, Ласка Павло син Андрія, Ласка Корнелія, Ласка Пилипина, Постолук Тимко, Постолук Марія, Сусол Григорій, Сусол Михайло, Сусол Федір...³¹. Як ми бачимо, за справу змагання і боротьби за свою незалежну Україну гинули й були репресовані цілі українські сім'ї, родини і коліна, що є непоправною втратою для українського народу.

Таким чином, формування майбутнього лідера ОУН і Головнокомандуючого УПА Василя Кука відбувалось під впливом різних факторів. Серед цих факторів варто виокремити його сім'ю, яка була типово українською національно й культурно, бідною селянською (на початку, згодом стала середняцькою) за соціальним статусом, релігійною та традиційно патріархальною за укладом. На чолі сім'ї стояв батько Василя – Степан Кук, який мав великий моральний вплив на своїх дітей і сам вирізнявся вольовими якостями, розумом і мудрістю, яку передав своїм дітям, насамперед через прививання їм необхідності вчитися і здобувати вищу освіту.

Примітно, що другим важливим фактором, який впливав на молодого Кука були події Першої світової війни, визвольних змагань та наростання українсько-польської конфронтації протягом 1920-х рр., свідком яких він був безпосередньо.

Наступним важливим фактором було утверджене середовище із числа української інтелігенції, політичного класу ЗУНР, УНР, ветеранів, УСС, УГА, Армії УНР, що було насичене надзвичайно високими очікуваннями і зраджених надій на створення і становлення власної незалежної держави, подібно польській, чехословацькій, угорській та інших модерних національних держав «малих народів» колишньої Австро-Угорської імперії, частиною суспільного середовища яких колись була українська спільнота Східної Галичини. Тому, попри перемогу польського державницького проекту, панівна польська більшість не змогла шляхом колонізації остаточно інтегрувати до власного середовища великий національний український організм, який вже перед Першою світовою війною, а надто після, був остаточно сформований. Властиво, подібна атмосфера й ситуація протиставлення створила умови для діяльності самостійницьких організацій в особі УВО і ОУН, до яких, закономірно, і приходять молоді пасіонарії, такі як Василь Кук.

¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Піймати «Борсука». Арешт Василя Кука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifomsekretno-piymati-borsuka-aresht-vasilya-kuka.html>.

² Гінда В. Такого рівня лідер ОУН ще не потрапляв до чекістів живим. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_takogo-rivnya-lider-oun-schepotraplyav-do-chekistivzhivim/475910?mobile=true.

³ Мазуренко В., Іщук О. Василь Кук Головний командир УПА. – Рівне, 2008.

⁴ Веденєєв Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К., 2007.

⁵ Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002.

⁶ Електронний архів Центру дослідження визвольного руху – Ф. 1 Свідectво про народження та хрещення Василя Кука від 17.02.1931 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11119/>.

⁷ Архів Центру дослідження визвольного руху (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: 09150.

⁸ Там само. Код в цифровому каталозі: 03331.

⁹ Там само. Код в цифровому каталозі: 09150.

¹⁰ Кук В., Шухевич, С. Українська скорбна мати. Спогади. – Львів, 2009 – С. 31.

¹¹ Архів Центру дослідження визвольного руху (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: 09147.

¹² Там само. Код в цифровому каталозі: 09146.

¹³ Там само. Код в цифровому каталозі: 09146.

¹⁴ Там само. Код в цифровому каталозі: 09146.

¹⁵ Там само. Код в цифровому каталозі: 03331.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само: 03331.

¹⁹ Кук В., Шухевич, С. Українська скорбна мати. Спогади. – Львів, 2009 – С. 20.

²⁰ Архів Центру дослідження визвольного руху (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: 03331.

²¹ Там само. Код в цифровому каталозі: 09154.

²² Там само. Код в цифровому каталозі: 03331.

²³ Кук В., Шухевич, С. Українська скорбна мати. Спогади. – Львів, 2009 – С. 25.

²⁴ Архів Центру дослідження визвольного руху (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: 09154.

²⁵ Там само: 09154.

²⁶ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира – Львів, 2007. – С. 11–12.

²⁷ Там само – С. 11.

²⁸ Дашкевич Я., Кук В. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича) – Львів, 2006 – С. 15–16.

²⁹ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира – Львів, 2007. – С. 12.

³⁰ Крячок М. Василь Кук у рідкісних виданнях, документах, спогадах // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2001. – С. 196.

³¹ Архів Центру дослідження визвольного руху (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: 14640.

Статья исследует жизнь и деятельность последнего главного командира Украинской повстанческой армии – Василия Кука в течение периода формирования его личности. Основное внимание сосредоточено на начальных этапах жизни: детстве, юности, учебе в Золочевский классической гимназии и университете в Люблине. Автор рассматривает историографию и источники исследуемой тематики. Рассматривает семейную историю Куков. Анализирует, через призму социального происхождения, истоки формирования идеологических и политических взглядов В. Кука.

Ключевые слова: Василий Кук, семья Куков, украинская классическая гимназия в Золочеве, ОУН, УПА, Пласт.

The article investigates the life and activity of the last Ukrainian Insurgent Army Chief – Vasyl Kuk during the formation of his personality. The main attention is focused on the study of the first stages of his life: childhood, youth and education in Zolochiv high school and university in Lublin, his joining to the Ukrainian liberation movement and its participation in the first action against the Polish authorities on Ukrainian territory. The article analyzes the historiography of the subject and the state of the source base. Separately study focuses on Vasyl Kuk's family. The author analyzes the formation of his views, personal ideological and political visions in specific historical circumstances and periods. In general, the article studied the major milestones and aspects of the formation and development of personality Vasyl Kuk in his teenage years.

Keywords: Vasyl Kuk, family, the Kuk's, the high school in Zolochiv, the OUN (Organization of Ukrainian nationalists), and the UIA (Ukrainian Insurgent army), Chief of UIA, the Ukrainian scout organization «Plast».

ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ТУРИЗМУ (1921–1939 рр.)

У статті аналізуються умови існування білоруського народу в складі Польської держави в міжвоєнний період, які визначали серед іншого і характер туристичної активності в регіоні. Білоруське сільське населення не мало ні вільного часу, ні коштів для організації відпочинку. Інтелігенція, молодь, робітники, жителі міст шукали можливості для відпочинку у своєму регіоні, який не вимагав би значних витрат. Основним імперативом політики польської влади була полонізація населення, включення його в систему польських національно-культурних цінностей. У досягненні цих цілей туризм грав важливу роль бо володів значним пропагандистським потенціалом, був елементом «м'якої сили», здатної поступово, але надійно прив'язати білоруські землі до Польщі.

Ключові слова: Білорусь, Польща, Західна Білорусь, туризм, історія туризму, економічний розвиток, полонізація, міжвоєнний період.

В результаті військових протистоянь у першій чверті XX ст. Ризький мирний договір розділив білоруські землі на східну частину, де в 1920-ті рр. були створені певні умови для білоруського національного розвитку, і західну, що стала частиною польської держави. На цій західній частині проживало близько 2 млн. білорусів, в основному, на території Поліського, Новогрудського, Віленського та Білостоцького воєводств, велика частина території яких в радянській історіографії отримала назву «Західна Білорусь», а в польській називалася північно-східними воєводствами або східними кресами.

Західна Білорусь історично була регіоном з досить різноманітним національним складом населення, частка в якому білоруського компонента в різних регіонах і за різними даними істотно різнилася. Для дослідження національної структури окремих соціальних або професійних груп населення Західної Білорусі найчастіше застосовуються статистичні дані про конфесійну приналежність. Згідно з даними перепису 1931 р. в Білостоцькому воєводстві 91,1% православних жили в сільській місцевості, Віленському – 93,1%, в Новогрудському – 96,5%, Поліському – 95,0%¹. У двох останніх православні становили більшість населення, що багатьом дослідникам дозволяє говорити про переважно білоруський склад їх населення. Однак, у містах частка білорусів була у багато разів меншою, ніж у сільській місцевості.

Ще одним способом визначення кількості білорусів серед населення Західної Білорусі є мовний критерій. Однак, при його використанні як методу розрахунку чисельності білорусів число осіб, що вказували білоруську мову в якості рідної, було значно меншим, ніж число православних. Враховуючи рівень національної самосвідомості жителів регіону, наявність на цих землях незначного відсотку російського православного населення, а також зловживання влади при проведенні перепису, чисельність носіїв білоруської мови не можна розглядати в якості достовірного джерела при визначенні чисельності білоруського населення в регіоні.

Однак у будь-якому випадку залишається очевидним той факт, що переважна більшість етнічних білорусів проживало в сільській місцевості. Білорусів-городян було на порядок менше сільських. Якщо ж враховувати відмінності в рівні життя міського та сільського населення, їх купівельної спроможності, наявності вільного часу, а також особливості в сприйнятті подорожей і туризму, можна з упевненістю стверджувати, що туристична активність білоруського населення Західної Білорусі здебільшого зводилася до прийому на своїй території відпочиваючих з великих міст та інших регіонів країни.

Майже 9 з 10 білорусів було зайнято в сфері сільськогосподарського виробництва та у сфері переробки сировини, і менш ніж 1 з 10 заробляли найманою працею. Білоруси займали посади, які не вимагали високої кваліфікації: у сфері аграрного виробництва, переробної та харчової промисловості, у сфері обслуговування і т.д. Винятком було Білостоцьке воєводство,

де близько 15% усіх робітників складали білоруси, професійний склад яких був наближений до польських робітників, всього трохи більше 35% працювали у сільському господарстві, третина – в промисловості, близько 20% – у сфері обслуговування, 5% – в сфері комунікації та на транспорті². Керівні посади, які передбачали кращу оплату праці і більш високі кваліфікаційні вимоги, білоруси, як правило, не займали. Особлива дискримінація робітників непольського походження спостерігалася в тих сферах, які безпосередньо контролювалися державою. В першу чергу це державне управління, транспорт і зв'язок. Білорусам польська влада не довіряла, побоюючись диверсій і саботажу. Це призводило до того, що серед соціальних верств західнобілоруського населення, які хоча б потенційно могли б стати споживачами туристичних послуг, білоруси практично представлені не були.

Сировинна база Західної Білорусі визначала те, що виробництво в регіоні було тісно пов'язане з аграрним сектором. У воєводствах, де проживало білоруське населення, функціонувало близько 150 підприємств, де вироблялися спиртні напої і пиво, крохмаль, цегла, а також підприємства з переробки молока, зерна тощо³. Це були найчастіше невеликі підприємства, де соціальне законодавство діяло символічно або зовсім ігнорувалося. Форми працевлаштування та оплати праці працівників цілком визначалися їхніми власниками. Найбільше білоруських працівників було зайнято у великих поміщицьких господарствах. Землевласник в якості винагороди за працю надавав проживання, земельну ділянку для ведення підсобного господарства, а заробітну плату видавав у натуральному вигляді. Через неможливість знайти іншу роботу працівники були повністю залежні від роботодавця. Ремісники і дрібні торговці білоруського походження жили, в основному, в містечках та інших населених пунктах. В кожному селі Західної Білорусі існували люди, які, крім основної роботи в полі, займалися різними ремеслами. Часто їх послуги оплачувалися натуральним чином. Білоруське село з його фактично натуральним господарством було практично самодостатнім. Це не створювало необхідних умов формування у значної частини західнобілоруського населення вільного часу у формі оплачуваних відпусток, що є базовою умовою формування масового туризму в регіоні, і вільних грошових коштів, які могли б бути витрачені на організацію відпочинку.

В середовищі інтелігенції в Західній Білорусі гостро стояло питання пошуку джерел коштів до існування. Світська православна інтелігенція, яку представляли головним чином вчителі і колишні царські чиновники нижчого рангу, в результаті кадрової політики нової польської адміністрації втратила роботу. Частина інтелігенції знаходила роботу в торгівлі, дрібнотоварному виробництві або виконувала самі неprestижні для своєї соціальної групи функції. Їх рівень життя був наближений до рівня життя не самих заможних селян. Положення цієї соціальної групи ускладнювалося слабким розвитком білоруської освіти, а також ускладненим доступом до польських шкіл. В силу слабких матеріальних можливостей білоруська інтелігенція була обмежена в організації національно-культурного життя. Однак, до білоруського народу повернулася та частина інтелігенції, яка за часів Російської імперії піддалася русифікації. Основними перешкодами для розвитку національно-культурного руху була малограмотність сільського населення, його нечисленність, бідність та ідеологічні суперечності в середовищі самої інтелігенції. Таким чином, з туристичного руху практично виключалися ті верстви білоруського населення, які могли б стати каталізаторами розвитку внутрішнього культурно-пізнавального туризму та екскурсій на території Західної Білорусі.

Найбільшим містом Західної Білорусі, економічним і суспільно-політичним центром було місто Вільно, де проживала значна частина білоруської інтелігенції. Це місто стає центром білоруського політичного, культурного, науково-освітнього життя регіону. У Віленському університеті ім. короля Стефана Баторія вивчалася білоруська мова і культура. В місті діяли білоруські середні школи. Крім того, Вільно було місцем знаходження центральних органів кількох товариств і організацій наукового, економічного, видавничого та культурного характеру. У той же час у Білостоці не було жодної білоруської школи, що сприяло активній колонізації місцевого молодого білоруського населення. Це і визначило той факт, що саме Вільно і Віленське воєводство до 1930-х рр. стає центром білоруського туристсько-екскурсійного та краєзнавчого руху в регіоні. Саме на Віленщині першим відроджується білоруський краєзнавчий рух, видається найбільше літератури туристичного та краєзнавчого характеру, в т.ч. білоруською мовою, з'являються перші в Західній Білорусі шкільні табори та молодіжні бази відпочинку, проводиться найбільше краєзнавчих екскурсій, в тому числі для білорусів і білоруською мовою.

В цілому білоруси серед заможних верств суспільства представлені практично не були. Білоруські поміщики зустрічалися рідко. У структурі земельної власності Західної Білорусі значну частину займала власність великих землевласників⁴. На території Західної Білорусі 84,4% всіх

маєтків належало полякам або спольщеним білоруським католикам. Серед власників господарств площею понад 50 га білоруси в Білостоцькому воєводстві становили 3%, Віленському – 10%, Новогрудському – 12%, Поліському – 18%. Більшість з них мали не більше 100 га землі⁵. Це не дозволяло їм сформувати капітал, який дав би їм змогу здійснювати закордонні поїздки. Тому основна частина туристів, які виїжджали з Західної Білорусі на відпочинок за кордон, була представлена великими польськими землевласниками.

Білоруське походження мала також частина застінкової шляхти, яка проживала в Новогрудському та Поліському воєводствах. У більшості випадків це були православні, які, однак, не ідентифікували себе з білоруською нацією (як, втім, і з жодною іншою). Ця група ототожнювала білорусів з селянами, до яких ставилася зневажливо, хоча за рівнем і способом життя практично від них не відрізнялася. Через специфічну ідентичність ця шляхта стала об'єктом інтересу з боку державних органів. Влада припускала, що при відповідному пропагандистському впливі її можна буде легко асимілювати і зробити опорою польської державності в регіоні, оскільки ця група віддавала перевагу польській мові та культури. Саме на цю соціальну групу в першу чергу були спрямовані пропагандистські зусилля влади, що проявилися у формі пільгових або безкоштовних екскурсій в столицю та найбільш промислово та економічно розвинені регіони Польщі. Такими діями влада прагнула продемонструвати їм політичну, економічну і культурну міць польської держави і переваги лояльного відношення до неї.

Білорусів місцева адміністрація вважала відсталим і примітивним елементом, який потрібно швидше полонізувати. Цьому серед іншого повинна була сприяти і земельна реформа. Так як маєтки належали в основному польським власникам, їх парцеляція знизила б відсоток польських власників. Для недопущення цього в Західну Білорусь були направлені осадники з центральних регіонів Польщі – відставні військові, яким виділялися земельні ділянки та кредити на організацію господарства. Вони мали сприяти асиміляції білоруського населення та надавати підтримку місцевій адміністрації. Осадники виконували і важливі суспільні функції, займаючи нижчі посади в місцевій адміністрації. Деякі осадники асимілювалися серед місцевого білоруського населення, приймаючи згодом мову і традиції білоруських селян. Політичні та економічні підсумки осадництва в Західній Білорусі виявилися незначними. Кількість нових господарств не змінила ні економічного, ні національного характеру регіону.

Характер польського управління західнобілоруськими землями з самого початку не сприяв налагодженню конструктивних стосунків з місцевим населенням. Разом зі становленням нової влади відбувалася ліквідація білоруської освіти, конфіскація храмів, репресії з боку силових відомств.

В умовах парламентського періоду 1921–1926 рр. не було розроблено цілісної програми політики щодо національних меншин. Національні питання входили в компетенцію наступних міністерств: внутрішніх справ, військових справ, закордонних справ, релігійних культів і народної освіти. Уряд за цей період змінювався 10 разів, а керівники зазначених вище міністерств – ще частіше. Тому політика в північно-східних воєводствах була справою переважно місцевої воєводської адміністрації.

До однієї з найбільш важливих проблем, пов'язаних з існуванням білоруського народу в складі польської держави, крім аграрного питання, відносилася проблема шкільної освіти. Ліквідація системи шкільної освіти, створеної в період німецької окупації та Білоруської Народної Республіки, практично позбавила білоруський народ шкіл з рідною мовою навчання. У 1925–1926 навчальному році у всій державі було 3 школи з білоруською мовою навчання, які налічували 425 учнів, та 19 двомовні, які відвідували 1683 учня. На 1000 білоруських школярів доводилося тільки 3,5, які відвідували білоруську школу, 13,5 – двомовну та 983 – польську⁶.

Політика польської влади протягом 1921–1939 рр. не створювала умов для формування надійного партнерського співіснування між більшістю польського населення і національними меншинами бо завжди спиралася на поширений стереотип, що Білорусь – це етнографічно перехідна польська (Західна Білорусь) і російська (Східна Білорусь) територія. Таке ставлення правлячих кіл до місцевого населення, в свою чергу, викликало негативну реакцію білоруської громадськості і напружене ставлення до польського населення цих територій. Весь міжвоєнний період польська держава не вважала білорусів народом, здатним досягати політичних цілей, пов'язаних з її власними національними інтересами, тому під гнітом подій початку XX ст. польська політична думка почала розробляти концепції приєднання Західної Білорусі та ліквідації тут впливу “російського елементу”.

Разом з підписанням Ризького мирного договору 1921 р. у внутрішній політиці Польщі почала закріплюватися лінія польських національних демократів (ендеків) на реалізацію програми

національної асиміляції, а саме політичну та культурну інтеграцію білорусів до складу польської держави. Ідеалом ендеків була сильна Польща, яка в змозі шляхом полонізації використовувати на свою користь потенціал непольських народів, що населяють її територію⁷. Відповідно білоруський національний рух в рамках цієї концепції розглядався як антидержавний і підлягав переслідуванню.

Правлячі коли Польщі пов'язували корективи своєї національної політики виключно зі ступенем лояльності білоруського суспільства. Прихильники прометеїзма Т. Голувка, Л. Василевський, К. Млодяновський пропонували, щоб «обмеження прав меншин відбувалося індивідуально, а не автоматично, що неполяки повинні розуміти – Польща також і їх батьківщина»⁸. У свою чергу створення незалежної Білорусі польська патріотична думка розглядала як програму на майбутнє, яка в сучасних умовах не мала жодних шансів на реалізацію.

Керівництво Польської держави, надаючи ряд поступок національним меншинам, прагнуло досягти, в першу чергу, пропагандистських цілей і дбала про свою репутацію на міжнародній арені. Насправді ж, виявляючи зацікавленість у збереженні єдності і цілісності держави, правлячі кола на законодавчому рівні обмежували повноправний культурний і духовний розвиток національних меншин, оскільки боялися, що реалізація освітніх і культурних прагнень білоруського населення може викликати зростання його політичної самосвідомості. Тому уряд А. Падеревського почав здійснення обережної по інтенсивності і засобам політики денационалізації щодо західнобілоруського регіону, але вже з часів уряду В. Грабського (1924 р.) стало помітним збільшення тенденцій спольщення щодо білорусів⁹. Практичною реалізацією цієї діяльності стало розширення сфери впливу загальнопольських громадських організацій та об'єднань туристичного профілю в житті Західної Білорусі¹⁰.

Після перевороту Ю. Пілсудський під гаслом боротьби з партійною системою в якості бази свого політичного руху обрав загальнопольські громадські організації, підсумком чого стала підтримка тих туристичних об'єднань і організацій, розвиток яких вкладався в ідеологічні рамки правлячих кіл. Стратегічними напрямками у національній політиці уряду санаційного режиму стала заміна системи національної асиміляції новою державною асиміляцією меншин через програму громадянського виховання, спрямовану на формування з білорусів відданих громадян польської держави, здійснення якої покладалося на загальнопольські туристичні організації. Першим кроком у реалізації державної програми громадянського виховання стала промова міністра Я. Єнджеєвича, який поставив питання про зближення білоруської молоді з досягненнями місцевої культури, розглядаючи історико-культурну спадщину окремих регіонів і меншин як складову нової культури Польщі¹¹. Одночасно як один з компонентів програми державної асиміляції здійснювалася підтримка загальнопольського туристичного та екскурсійного руху на території західнобілоруських воєводств. Розраховувалося, що під час реалізації цих напрямків державної асиміляції розшириться духовний вплив представників польської національності на західнобілоруське населення, поляки зможуть очолити найбільш активну частину суспільства і направити її інтереси на запозичення польських культурних цінностей. Крім того, важливим завданням загальнопольських туристсько-екскурсійних організацій на території Західної Білорусі стала селекція людських ресурсів, яку здійснювали різні регіональні товариства під керівництвом польської інтелігенції, оцінюючи здатність білорусів до сприйняття польської історико-культурної спадщини.

Незважаючи на те, що центрами громадянського виховання населення Західної Білорусі стали різні пропольські об'єднання туристичного профілю, клуби і школи, досягти поставлених цілей через екскурсії, походи і поїздки та іншу культурну діяльність польські влади не змогли, оскільки жодна програма не мала достатніх стимулів, здатних активізувати серед місцевого населення самостійну ініціативу. Навпаки, серед білоруської меншини переважали аж до 1939 р. прагнення до вивчення та культивування національної культури та традицій.

У 1930-ті рр. ідея моноетнічної польської держави стала переважати в політичних колах і суспільстві Польщі. Її політична думка визнавала білорусів виключно як регіональну етнічну групу польської нації, в результаті чого поширився регіоналізм і зникли толерантні відносини до відродження білоруської культури. Почався процес переслідування і закриття білоруських екскурсійно-краєзнавчих організацій, спроби ліквідації громадських і студентських туристсько-рекреаційних об'єднань, які, згідно з твердим переконанням влади, перебували під комуністичним впливом. Дії влади викликали серед білоруського населення тенденцію до протистояння, а його громадська активність почала переходити у сферу нелегальних форм діяльності.

У свою чергу, з метою припинення процесу поглиблення національного протистояння між білорусами та поляками на території Західної Білорусі, представники санаційного режиму Ф. Скла-

довський і поліський воєвода В. Костек-Бернацький висловилися за посилення асиміляційної політики на східних територіях. Поліський воєвода навіть пропонував у квітні 1933 р. ввести надзвичайний стан «для очищення території від шпигунів і шкідників, діяльність яких заважала асиміляції». Проте практичне виконання одержав у 1933 р. план, запропонований новогрудським воєводою С. Свідерським, який передбачав поступове обмеження діяльності численних білоруських культурних і просвітницьких закладів та недопущення появи нових¹².

Необхідно відзначити, що керівництво польської держави досить негативно сприймало екскурсійно-краєзнавчий та туристсько-рекреаційний рух білоруського населення, прагнучи законодавчо обмежити його організаційну присутність в Західній Білорусі та забезпечити домінування пропольських державних і громадських організацій екскурсійно-краєзнавчого та туристично-рекреаційного профілю, таких як місцеві відділи Товариства розвитку східних земель, Польського туристичного клубу, Польського краєзнавчого товариства та ін. Саме це обмежувальне спрямування державної політики щодо білоруського туристичного руху простежується в польському законодавстві.

Розвиток внутрішнього туризму повинен був сприяти вирішенню наступних завдань: подолання суперечностей між різними регіонами, в тому числі населеними національними меншинами, інтеграції національних окраїн до загальнодержавного життя; патріотичне виховання з елементами початкової військової підготовки в умовах наростання військово-політичної напруженості в Європі. Безумовно, всі заходи з розвитку туризму здійснювалися в інтересах єдиної польської держави, але багато з них об'єктивно сприяло поліпшенню якості життя в конкретних регіонах «східних кресів», в т.ч. збереженню елементів місцевої самобутності – ремесел, звичаїв, кухні, костюма та ін. Обмежене культивування регіональних особливостей, якщо воно і мало місце, не було покликане підтримувати національні рухи етнічних меншин. Швидше навпаки – туризм як інструмент регіональної політики повинен був переманити місцевих активістів на бік уряду і його інтеграційних прагнень.

Для цих цілей державними органами організовувалися екскурсії жителів Західної Білорусі у центральні та західні регіони Польщі. Такі екскурсії носили яскраво виражений пропагандистський характер, були покликані показати жителям національних окраїн економічну і культурну міць Польської держави, і, в кінцевому рахунку, сформуванню лояльну польській державі громадську думку в Західній Білорусі.

Наприклад, у 1935 р. для жителів Брестського повіту була організована екскурсія в Сілезію з відвідуванням Варшави і Кракова. У ній взяли участь 47 жителів Брестського повіту, в тому числі 8 поляків та 39 «тутешніх». 15 осіб було членами Союзу резервістів, 9 – пожежної охорони, 5 – Союзу сільської молоді, 4 були осадниками. За віковим складом 3 не мали і 20 років, решта мали вік від 30 до 50 років¹³. Таким чином, до екскурсії залучалися в основному люди середнього віку, які беруть активну участь у суспільному житті регіону, які володіють певним статусом і авторитетом, здатні впливати на громадську думку.

Такі поїздки повністю або частково фінансувалися з державного бюджету і спеціалізованих фондів. Так, з учасників екскурсійної поїздки з Брестського повіту в Сілезію в 1935 р. 40% туристів сплатили всю вартість поїздки, 20% – половину вартості, 10% – компенсували лише 1/3 вартості, решта 30% туристів брали участь у поїздки безкоштовно. В ході поїздки туристи з Брестського повіту відвідували як основні історичні та релігійні пам'ятки Варшави, Кракова та Ченстохови, так і здійснювали візити на великі підприємства, заводи, шахти та промислові об'єкти, які демонстрували економічну міць Польщі¹⁴.

Величезну ідеологічну та пропагандистську важливість таких екскурсійних поїздок, яку їм надавали польські правлячі кола, підкреслює той факт, що учасники поїздки 1935 р. з Брестського повіту були удостоєні аудієнції президента Польщі І. Мостицького в його резиденції в Бельведерському палаці.

Таким чином, соціально-економічні та суспільно-політичні умови, які склалися на території Західної Білорусі в 1920–1930-х рр. не сприяли розвитку масового туристичного руху серед білорусів. Абсолютна більшість білорусів проживала в сільській місцевості і була зайнята в сфері аграрного виробництва, що визначало їх низьку купівельну спроможність і не дозволяло їм здійснювати вибір форм туристичної активності. Потенційну можливість здійснювати туристичні поїздки у вільний від роботи час мала лише нечисленна білоруська інтелігенція і робітники, які, однак, були вкрай обмежені скромними фінансовими можливостями. Білоруське населення постійно обмежувалося в його правах щодо національно-культурного розвитку. В цих умовах туризм стає одним з елементів політики колонізації, в першу чергу в сфері організації відпочинку молоді. Щодо населення Західної Білорусі правлячими колами Польщі у

1920–1930-ті рр. проводилася політика, що одержала назву “політика східних кресів”, кінцевою метою якої було остаточне поглинання Польщею і західнобілоруських, і західноукраїнських територій шляхом поступової полонізації місцевого непольського населення. Зростання польського впливу на території Західної Білорусі здійснювалося в результаті політики влади, яка знайшла своє відображення у боротьбі з будь якою пропагандою національних і культурних відмінностей білоруського народу, систематичному переконанні місцевого населення в тому, що воно є складовою частиною польського суспільства, а також у пропаганді ідеї польської державності, її історичних коренів в даному регіоні. Особлива роль у здійсненні цих ідей належала туристичній політики, яка була зорієнтована на включення білоруського суспільства в ареал польських національно-культурних цінностей. Передбачалося, що завдяки туризму і діяльності польських громадських організацій і об’єднань у сфері туризму білоруська меншість відмовиться від боротьби за національне визволення, що розглядалося польською владою як гарантія державної безпеки і громадського порядку.

¹ Zaborski W. Liczba i rozmieszczenie mieszkańców Polski według języków i wyznań // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – № 1–2. – С. 77.

² Мірановіч Я. Беларусы ў Польшчы ў 1918–1949 гг. – Вільня, 2010. – С. 28.

³ Вайцешчык Г. С. Матэрыяльны дабрабыт насельніцтва мястэчак Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 1. – 2013. – № 1(144). – С. 32–44.

⁴ Несцяровіч Н. Б. Характар заходнебеларускай эканомікі ў 1921–1939 гг. // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белязаровіч і інш. – Гродна, 2008. – С. 228–232.

⁵ Грэсь С. М. Аграныя пераўтварэнні на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. – Гродна, 2012. – С. 53.

⁶ Мірановіч Я. Беларусы ў Польшчы ў 1918–1949 гг. – Вільня, 2010. – С. 36.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zesp. 3. – Sygn. 101.

⁸ Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.): дис. ... доктора. іст. наук. – Львів, 2015. – С. 62–69.

⁹ Гецэвіч А. К. Дзейнасць польскіх палітычных партый і арганізацый у Заходняй Беларусі (1918–1926 гг.). – Гродна, 2010. – С. 27–35.

¹⁰ Крывучэ В. І. Пад шыльдай «Дзяржаўнага выхавання»: рэалізацыя ўрадавых выхаваўчых канцэпцый на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1926–1939). – Баранавічы, 2010. – С. 62–69.

¹¹ Цітовіч І. У. Краязнаўства як фактар умацавання патрыятычных пачуццяў беларускай моладзі // Праблемы кіравання. – 2005. – № 1. – С. 128–132.

¹² Державний архів Гродненської області. – Ф. 551. – Оп. 1. – Спр. 1240. – Арк. 2–5.

¹³ Державний архів Брестської області. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 158. – Арк. 2, 3, 5.

¹⁴ Там само. – Спр. 158. – Арк. 7.

В статье анализируются условия существования белорусского народа в составе Польского государства в межвоенный период, определявшие среди прочего и характер туристической активности в регионе. Белорусское сельское население не имело ни свободного времени, ни средств для организации отдыха. Интеллигенция, молодежь, рабочие, жители городов искали возможности для отдыха в своем регионе, не требующего значительных затрат. Основным императивом политики польских властей была полонизация населения, включение его в систему польских национально-культурных ценностей. В достижении этих целей туризм играл важную роль т.к. обладал значительным пропагандистским потенциалом, являлся элементом «мягкой силы», способной постепенно, но надежно привязать белорусские земли к Польше.

Ключевые слова: Беларусь, Польша, Западная Беларусь, туризм, история туризма, экономическое развитие, полонизация, межвоенный период.

The article analyzes the conditions of existence of the Belarusian people in the part of the Polish state in interwar period, which determined among other things the nature of tourist activity in the

region. Belarusian peasants had neither free time nor money for recreation. Intellectuals, youth, workers, urban residents sought to repose in their region that does not require significant costs. The primary policy imperative of the Polish authorities was the polonization of the population, its inclusion in the system of Polish national and cultural values. In achieving these objectives the tourism played an important role since had considerable propaganda potential, is an element of «soft power», can gradually but securely bind Belarusian lands to Poland.

Keywords: Belarus, Poland, West Belarus, tourism, history of tourism, economic development, polonization, interwar period.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ ПРОТЯГОМ 1920-х – 1930-х рр.

У статті проаналізовано особливості розвитку етнічних громад Донбасу протягом масштабних трансформаційних процесів 1920-х – 1930-х рр. На основі переписів 1926 р. та 1939 р. проаналізовано етноструктуру міст регіону, її трансформацію та вплив на неї міграційних та урбаністичних процесів, охарактеризовано становище найчисельніших етнічних спільнот регіону. На основі цього зроблено спробу проаналізувати основні зміни, що відбулись протягом досліджуваного періоду у міжетнічних відносинах регіону. Встановлено, що на кінець 1930-х років їх контекст та напрямки були кардинальним чином скориговані.

Ключові слова: Донбас, національні меншини, міські етнічні громади.

Із завершенням військово-політичних протистоянь 1917–1921 рр. на Донбас чекали зміни. До влади прийшли радикали – більшовики, які декларували прагнення до загальної і всеохоплюючої руйнації «старого» способу життя та подальшого державного будівництва на комуністичних принципах. Проте нова влада перебувала в складній ситуації. З одного боку, то тут, то там спалахували антибільшовицькі повстання, з іншого – масштабною була руйнація управлінських структур, соціально-економічних та етнокультурних відносин. Радянські керманічі усвідомлювали, що рівень суспільної підтримки був низьким, а ресурси для забезпечення виконання власних планів вже вичерпались. Вони були змушені шукати вихід із цієї ситуації або ж бути усуненими від політичного життя.

Під тиском обставин було прийнято компромісне рішення – частково поступитись ідеологічними переконаннями заради нормалізації загальної ситуації в державі. Цей компроміс був запроваджений в економічній сфері у вигляді непу, а в національно-культурній – у вигляді коренізації. Проте в планах радянського керівництва ці заходи, з огляду на їх компромісний характер, мали бути тимчасовими. При перших же позитивних їх наслідках відразу поставало питання про необхідність їх перегляду або ж фактичного скасування.

В кінці 1920-х років становищу радянської влади вже нічого не загрожувало і вище партійне керівництво в особі Й. Сталіна взяло курс на централізацію влади і на запровадження в життя колективізації, індустріалізації й завершення так званої культурної революції. Всі ці процеси активно впливали на життя пересічних мешканців, етнічних спільнот та суспільства донбаського регіону загалом. Тому на думку автора, цей аспект етнічної історії регіону заслуговує на детальне дослідження.

Радянські чиновники, партійні керманічі та вчені протягом 1920-х – 1930-х років намагались теоретично обґрунтувати доцільність комуністичного шляху розвитку загалом та державної політики в сфері міжетнічних взаємовідносин, зокрема. В їх працях найперше приділялась увага загальним проблемам «національно-культурного будівництва», коренізації, частково становищу національних меншин. Проте основним лейтмотивом була спроба наукового обґрунтування неминучості побудови культурно й етнічно однорідного радянського суспільства з одночасним засудженням прагнення етнічних громад задовольнити власні національні інтереси. Вони вважались такими, що суперечать партійному курсу та історичному розвитку. Яскравим прикладом цього можуть слугувати праці А. Глинського¹, М. Демченка², Е. Кантора³ та ін. З другої половини 30-х рр. в СРСР дослідження проблем розвитку етнічних спільнот втрачає свою ідеологічну актуальність і центр таких дослідження переміщається за кордон. Іноземні дослідники перебували переважно на антирадянських позиціях, а їх праці, зазвичай, мали тенденційний характер.

Із здобуттям Україною незалежності зазначена проблематика знову набула своєї актуальності. В цей час побачили світ праці О. Кокорської⁴, О. Обидьонової⁵, О. Сучкової⁶, Н. Малярчук⁷, Л. Гуцало⁸, Г. Єфіменко і Л. Якубової⁹, С. Кульчицького¹⁰ та ін. Вітчизняні дослідники проаналізували вплив політики радянської влади на становище місцевих етнічних спільнот та на особливості взаємовідносин між ними протягом міжвоєнного періоду. Водночас розвиток саме

міських етнічних спільнот регіону розглядався лише епізодично, що й зумовило вибір теми для даної статті.

Метою статті є аналіз регіональних особливостей розвитку взаємовідносин між етнічними громадами Донбасу протягом 1920-х – 1930-х рр.

На початку 1920-х років на теренах Донбасу продовжували існувати моноетнічні села українців, росіян, німців, греків, болгар тощо, взаємозв'язки між якими переважно обумовлювались лише господарськими потребами. Громади етнічних меншин й надалі продовжували виконувати етнозберігаючу функцію. Поряд з цим у середовищі єврейської та маріупольської грецької спільнот вже були помітними ознаки сегментованості: частина громади виступала за асиміляцію російською культурою, частина – прагнула етнокультурної консервації, а решта – шукала нових шляхів етнокультурного відтворення громади під гаслами демократизації та емансипації. Підхопивши ідеї, які генерувала остання група політично свідомої національної еліти, більшовики розпочали тотальний наступ на традиційну етнічну громаду, що була осередком збереження національної специфіки¹¹.

У середовищі місцевих етнічних громад традиційний світогляд продовжував обумовлювати основні принципи організації життя на особистісному, родинному та громадському рівнях. Водночас виникла тенденція до поширення міжкультурних взаємовпливів. Цьому опиралась найбільш консервативна та традиційно налаштована частина етнічних громад – духівництво. Воно зазвичай відстоювало позицію етнозбереження, вірності традиціям та протидії асиміляційним впливам, що було не сумісним із радянською антирелігійною політикою та запровадженням світської освіти замість релігійної. Тому «клерикали» поряд із «куркулями» стали першими жертвами більшовицької пропаганди та каральних органів¹². До того ж, внаслідок запровадження класової боротьби радянська влада зруйнувала фінансово-господарську основу існування замкнених етнічних громад, репресувала й до того не чисельну національну інтелігенцію. Фактично етнічні громади втратили власну національну еліту, зокрема, меценатів та громадських діячів. Тому їхнє політичне, суспільне та культурно-освітнє життя опинилось в стані стагнації. Такий розвиток подій був сприятливим для виконання радянською владою основоположного завдання – залучення нацменшин до соціалістичного будівництва, радянського управління та промислового виробництва. Проте попри втілення основних заходів у цій сфері, збільшення кількості робітників в середовищі нацменшин відбувалось повільно. Складні умови праці та життя стримували цей процес. Більшість робітників залишалися сезонними працівниками і не розривали зв'язку із селом.

В міру стабілізації економіки та перших проявів економічного зростання, активізувалися міграційні та урбаністичні процеси. В порівнянні із іншими українськими регіонами, вони тут мали одні з найвищих показників [Таблиця № 1]. Відповідно до матеріалів перепису 1897 р., в містах регіону проживало близько 354, 1 тис. осіб, а вже в 1926 р. – 852, 5 тис. осіб. Зростання скла-ло 240, 8 %, в цей же час показники по УСРР загалом були значно скромнішими і становили у 1897 р. 3 423,4 тис. осіб, а у 1926 році – 5 173,1 тис. осіб (тобто, зростання становило 151,1%)¹³. Помітною є відмінність в показниках чисельності міського населення регіону за 1926 рік, що були наведені А. Хоменком (852, 5 тис. осіб) та в офіційних матеріалах перепису (960 395 осіб). Пояснення цьому дав сам А. Хоменко, зауваживши, що використовував не повні дані¹⁴. Все ж, за офіційними даними перепису 1926 року найчисельнішими етнічними спільнотами в містах регіону були росіяни (460 319 осіб), українці (389 231), та євреї (48 733), що разом складали 93,5%. На решту етносів припадало 6,5% [Таблиця № 1].

Таблиця №1

Етнічний склад міського населення Донбасу у 1926 році¹⁵

Етноси	1926 р.	
	абс.	%
Росіяни	460 319	47,93
Українці	389 231	40,53
Євреї	48 733	5,07
Білоруси	12 605	1,31

Татари	11 230	1,17
Поляки	8 565	0,90
Німці	7 617	0,79
Греки	7 407	0,77
Інші	14 688	1,53
Разом	960 395	100,00

Особливістю Донбасу на початку 20-х рр. було значне представництво росіян у лавах КП(б)У, чиновників та керівництва усіх рівнів. Крім цього, росіяни кількісно переважали по двох соціальних категоріях: робітників та безробітних. Росіяни складали більшість у спілках текстильників, гірників, металургів, будівельників, медсанпрацівників та працівників надрозв'язку. З часом ситуація почала змінюватись. Внаслідок кадрової політики, спрямованої на українізацію партійного і господарського апаратів, а також міграції у міста та подальшій пролетаризації українців, вже на початку 30-х рр. їхнє представництво у багатьох сферах почало зростати. Проте росіяни все ще продовжували переважати серед керівних кадрів промислових підприємств¹⁶.

Протягом досліджуваного періоду серед міського населення регіону найвищий показник політичної активності демонструвало єврейство. Частка євреїв, поляків, греків та німців була значною серед членів профспілок, особливо невиробничих. Однак, деяка радянська активність міської частини населення етнічних меншин внаслідок її відносної нечисленності якісного впливу на загальну картину не справляла¹⁷.

Протягом 1920-х років серед німців, болгар, чехів та греків частка робітників у соціальній структурі їх громад була практично відсутньою, а поляків – незначною. Також характерними були прояви національної єдності в середовищі поляків, німців та болгар¹⁸. Поряд з цим в громадах німців, поляків та чехів надзвичайно вагомим був вплив клерикальних кіл, чого не фіксувалось в громадах українців. На загал освіченішим було польське та німецьке духовенство. Воно користувалось серед віруючих більшою довірою та авторитетом ніж православне, а «секстанський рух», що був визнаний радянською владою ворожим, став найбільш популярним у середовищі німців¹⁹. Поряд з цим, за словами А. Глинського, духовенство намагалось поширити вплив саме на жінок, оскільки у них сформувався значно більшою мірою консервативніший світогляд, ніж у чоловіків та молодшого покоління²⁰. Це суперечило відведеній новою владою ролі жіноцтва у майбутньому суспільстві, тому сприяло поглибленню конфліктності взаємовідносин етнічних спільнот та влади.

В часи непу становище пересічного єврейства стало критичним. До того ж, радянське керівництво запровадило радикальну соціальну політику із непідсильним податковим тиском. Тим часом, євреї продовжували виконувати роль торгівельних посередників між містом й селом, між промисловістю і сільським господарством. Проте серед них значною була і частка «декласованої бідноти», позбавленої виборчих прав через, те що раніше займалась торгівлею²¹. Природньо, що така ситуація стала підґрунтям опозиційності значного числа євреїв до радянської влади й сприяла зростанню сіоністського підпілля. Політичні настрої єврейства обумовлювалися національною ізоляваністю, залежністю у фінансах та в матеріальній допомозі від Джойнт, ЄКО та інших організацій. Внаслідок цього, сіоністські партії та організації протягом передвиборчої кампанії 1924/25 року згуртовано виступили під гаслом «Ради без комуністів». Все це спонукало ЦК КП(б)У звернути увагу на єврейську проблему в УСРР²². Чиновниками та науковцями почали розроблятися та запроваджуватись в життя різного роду заходи по усуненню цієї проблеми. Найчисельніші єврейські громади в цей час мешкали в Сталіно, Артемівську, Маріуполі та Луганську²³.

А. Глинський доповідаючи на третьому засіданні Другої всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин 28 листопада 1930 року, серед іншого зазначав, що русифікована частина єврейської інтелігенції виступала проти нововведень радянської влади в соціально-економічному та культурному житті громад. Вона виступала проти створення «пролетарської культури» на єврейській мові, проти переселення євреїв «на землю» та іншого²⁴. Тому відбувалась масова культурна асиміляція євреїв. Єврейська культура дедалі більше набувала проросійської орієнтації, що супроводжувалось витісненням ідишу російською мовою. В 1926 році 48% євреїв Донбасу своєю рідною мовою вважали ідиш, а 51% – російську. В 1939 році єврейську своєю

рідною мовою вважало лише 25% місцевих євреїв²⁵. Тож асиміляційні впливи були об'єктивним фактором руйнації етнічної цілісності цієї громади.

Активне залучення до сільськогосподарського та промислового виробництва, вагоме представництво у партійному і господарському радянському апараті та бурхлива економічна діяльність євреїв в роки нової економічної політики спровокували наприкінці 1920-х років різке зростання антисемітських настроїв в суспільстві. Найширшого розгулу вони набули у 1928 році. З огляду на це протягом 1927–1931 років радянська влада проводила значну роз'яснювальну роботу по боротьбі з антисемітизмом, який розглядався як «пережиток буржуазного минулого». Проте під час Голодомору 1932–1933 років антисемітські настрої населення знову посилились. Критикуючи партію за голод, робітники звинувачували євреїв у тому, що вони «займають відповідальні посади і особливо міцно засіли в ДПУ». Вже на середину 1930-х років частота спалахів цього явища почала знижуватись і кампанія боротьби з антисемітизмом припинилась.

Досить чисельною в містах регіону була громада білорусів. В 1926 році чисельність міської громади білорусів регіону становила 12 605 осіб, що складало 1,31% в загальному складі міського населення Донбасу [Таблиця № 2]. На загал вони були нащадками переселенців, які почали оселятись тут починаючи з XVIII ст. На початку 1920-х років в їхньому середовищі були поширеними асиміляційні впливи та тісні міжетнічні відносини із росіянами та українцями. Тому в політичному, соціально-економічному та культурно-освітньому житті регіону вони були мало помітними²⁶.

Відповідно до матеріалів перепису 1926 року в містах регіону громада поляків нараховувала 8 565 осіб, а німців – 7 617, що відповідно складало 0,90% та 0,79% міського населення регіону [Таблиця № 2]. На момент приходу до влади більшовиків німецька громада перебувала у значно сприятливіших умовах, ніж решта етнічних складових республіки, проте вже через кілька років її становище надзвичайно ускладнилось. Цьому сприяли нововведення влади, внаслідок яких німці (переважно селяни) втратили значну частину земельних володінь. Вони не лише не відчували державної підтримки у відбудові господарств, але зазвичай були об'єктами різного роду утисків та зловживань з її боку. Це об'єктивно сприяло зростанню в їх середовищі опозиційних настроїв²⁷.

Лідери спільнот німців та поляків займали досить активну громадську позицію та пильно слідкували за розвитком етнонаціональної політики більшовиків. Проте радянська влада всіляко утискала і скорочувала поле діяльності громадських організацій нацменшин, їх клерикальних кіл та уцілілих решток національної інтелігенції. Вже на кінець 20-х років менонітська та інші етнічні спільноти виявилася дезорганізованими перед обличчям масованого натиску більшовизму, що спровокувало активізацію еміграційних рухів. Протягом лише 1924 року з країни виїхало близько 1/7 менонітів, та значна частина євреїв та греків. Лише штучне стримування зашкодило їх масовій еміграції²⁸. Проблем додавало також загострення радянсько-польських та радянсько-німецьких відносин. В 1934 р. було викрито «фашистські осередки» в багатьох німецьких поселеннях Донбасу. Їх звинуватили у проведенні «контрреволюційної агітації, спрямованої на знищення колгоспної системи і підлив органів радянської влади»²⁹.

Спільнота греків у цей час була розділена межею Сталінського та Маріупольського округів. Її чисельність становила близько 100 000 осіб. Переважна більшість з них були селянами. В межах Маріуполя проживало лише 4 000 греків. В рамках підготовки утворення грецьких національних адміністративно-територіальних одиниць розпочалось обстеження грецьких поселень у вересні–жовтні 1925 р. Греки, незважаючи на відносно задовільний економічний стан їх громад та на прошарок місцевої інтелігенції, на загал демонстрували низький рівень етнокультурного розвитку, що негативно впливало на їх участь (особливо жінок) у суспільному та державному житті. Вони вважали російську мову прогресивнішою в порівнянні із національною. Греки зберігали свій традиційний побут та звичаї. На ґрунті виявлення «земельних надлишків» у них виникали складні суперечки з оточуючим їх населенням³⁰.

Татарське населення працювало на копальнях та промислових підприємствах регіону. Внаслідок економічної кризи та безробіття на початку 20-х років вони перебували в нужденному становищі. Проживаючи в невеликих робітничих селищах і пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя через мовні, культурні та конфесійні відмінності. На початок 20-х років вони практично були неписьменними і не спілкувалися з іншомовним населенням. Міжнаціональні шлюби в цій спільноті були рідкісним явищем, тому вона була практично неінтегрована в суспільно-політичне життя регіону³¹. У 1926 році міська спільнота татар Донбасу нараховувала 11 230 осіб, що складало 1,17 % міського населення регіону [Таблиця №2].

Відхід від непу та коренізації, брутальне запровадження в життя основних ідей «Великого стрибка» у формі індустріалізації та колективізації кардинальним чином змінило як підвалини,

так і контекст та напрямки не лише соціально-економічного, культурно-освітнього, а й етнологічного розвитку регіону. Швидко зросла чисельність його міського населення. В умовах місцевого поліетнічного середовища новоприбулим мешканцям зберігати етнічну замкненість, дотримуватись традиційного способу життя стало практично неможливо³².

Протягом наступних років тенденція до зростання кількості мешканців міст регіону, не лише продовжилась, але й посилилась. Відповідно до матеріалів перепису 1939 року чисельність міського населення регіону зросла до 3 630 824 осіб, зростання в порівнянні із показниками 1926 року (960 395) становить 378%. Проаналізувавши таблицю № 2, можна зробити висновок, що лівова частка цього зростання належить саме українському компоненту. Станом на 1939 рік найчисельнішими були українці (2 033 931), росіяни (1 349 688) та євреї (83 209). Частка цих етносів разом дорівнювала 95,5%, а інших – 4,5% у загальній чисельності міського населення регіону [Таблиця №2].

Таблиця № 2

Етнічний склад міського населення Донбасу у 1939 році³³

Етноси	1939 р.	
	абс.	%
Росіяни	1 349 688	37,17
Українці	2 033 931	56,02
Євреї	83 209	2,29
Білоруси	35 969	0,99
Татари	22 429	0,62
Поляки	10 673	0,29
Німці	22 472	0,62
Греки	39 071	1,08
Інші	33 382	0,92
Разом	3 630 824	100,0

Поступово звичним явищем ставали змішані шлюби. Пріоритет у визначенні етнічної приналежності наступного покоління у змішаних шлюбах, де один із батьків був російського походження, надавався переважно російській. Найчастіше такі випадки траплялись у єврейсько-російських змішаних шлюбах, наслідком чого став високий рівень асиміляції місцевих євреїв. Цю ситуацію можна трактувати, як один із способів пристосування до нових умов життя, коли в середині 1930-х років асиміляція та русифікація стали основними методами національної політики більшовицького режиму. Поряд з цим відбувалось активне залучення жінок до виробничих процесів, культивування в суспільстві жіночого образу, як рівноправного та рівноцінного чоловічому, а стандартизація освітньо-виховних процесів та «радянська соціалізація» наступних поколінь на засадах інтернаціональності, єдності радянського народу, атеїстичності, нової обрядовості та ін., руйнувала освітньо-культурні підвалини відтворення етнічної різноманітності мешканців регіону³⁴.

На початку 30-х років більшовицький уряд уміло призупинив зростання національних рухів, а з 1932 року – практично заборонив культурні контакти етнічних меншин з країнами виходу. Будь-який супротив такому розвитку подій долався масовими репресіями, що стали вирішальним фактором політичної деморалізації етнічних меншин. Відтепер в повсякденному житті регіону різноманітність етнічного складу населення ставала дедалі менше помітною³⁵.

Радянізація Донбасу кардинальним чином змінила контекст та напрямки подальшого розвитку не лише політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, а й етнологічних процесів у регіоні. Звичний для місцевих етнічних спільнот спосіб життя зазнавав докорінних змін. Задля цього на початку 1920-х років владою здійснювались переважно підготовчі, а в кінці 1920-х – на початку 1930-х років – найвагоміші заходи. Саме індустріалізація та колективізація

посилили перебіг місцевих міграційних, урбанізаційних та асиміляційних процесів, що сприяло трансформації міської етноструктури та міжетнічних взаємовідносин.

Етнічні спільноти намагалися пристосуватися до нових умов життя. Вони зазнавали впливу русифікації та асиміляції, що були основними методами радянської національно-культурної політики. Спочатку вони намагались відстоювати власні етнічні та культурні інтереси, однак будь-який супротив урядовій політиці з часом був подоланий. Це стало вирішальним фактором політичної деморалізації етнічних меншин. Таким чином, зростання національних рухів на початку 30-х років було зупинене і в повсякденному житті регіону різноманітність етнічного складу населення ставала дедалі менш помітною. Радянськими чиновниками робилось все можливе, аби етнічні спільноти пройшовши ефемерну стадію «злиття», об'єдналися в рамках нового наднаціонального суспільства – «радянського народу».

¹ Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харків, 1931. – 78 с.

² Демченко М. Національне питання та пролетаріят. – Харків-Київ, 1930. – 108 с.

³ Кантор Е. Д. Кому нужна национальная рознь. – М., 1923. – 53 с.

⁴ Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 21 с.

⁵ Обидьєнова О. В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 21 с.

⁶ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 21 с.

⁷ Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – 21 с.

⁸ Гуцало Л. В. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30-х років ХХ століття. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Збірник. – К., 2006. – С. 110–124.

⁹ Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К., 2012. – С. 196–263.

¹⁰ Кульчицький С. В., Якубова Л. Д. Донеччина і Луганщина у ХVІІ–ХХІ ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. – К., 2015. – 813 с.

¹¹ Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу – К., 2011. – С. 82.

¹² Там само. – С. 83;

¹³ Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.12.1926 р. – Харків, 1927. – С. 28.

¹⁴ Там само. – С. 23–25;

¹⁵ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. ХІІІ: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной район. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1929. – С. 336–353.

¹⁶ Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 11.

¹⁷ Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К., 2012. – С. 244.

¹⁸ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стеногр. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск, 1931. – С. 46–47.

¹⁹ Там само. – С. 45.

²⁰ Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харків, 1931. – С. 24.

²¹ Там само.

²² Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С. 55–58.

²³ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 12–13.

- ²⁴ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стеногр. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск, 1931. – С. 43.
- ²⁵ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 13.
- ²⁶ Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К., 2012. – С. 239.
- ²⁷ Там само. – С. 236–237.
- ²⁸ Там само. – С. 237–238.
- ²⁹ Куромія Г. Свобода та терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. пер. з англ. / Г. Куромія; Г. Кьорян, В. Агеєв; (ред. пер.). – К., 2002. – С. 256.
- ³⁰ Гуцало Л. В. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30-х років XX століття // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Збірник – К., 2006. – С. 72–74.
- ³¹ Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К., 2012. – С. 240.
- ³² Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С. 170.
- ³³ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова – М., 1992. – С. 68–70.
- ³⁴ Кульчицький С. В., Якубова Л. Д. Донецщина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. – К., 2015. – С. 445.
- ³⁵ Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С. 112; Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К., 2012. – С. 263.

В статье проанализированы особенности развития этнических общин Донбасса в течении масштабных трансформационных процессов 1920-х–1930-х гг. На основе переписей 1926 и 1939 годов, проанализирована этноструктура городов региона, её трансформация и влияние на неё миграционных и урбанистических процессов. Охарактеризовано положение наиболее весомых этнических сообществ в городах региона. На основе этого предпринята попытка проанализировать основные изменения, произошедшие в течение исследуемого периода в межэтнических отношениях региона и было установлено, что к концу 1930-х годов их контекст и направления были кардинальным образом скорректированы.

Ключевые слова: Донбасс, национальные меньшинства, городские этнические общины.

In the article features of development of Ukrainian Donbass ethnic communities during large-scale transformation processes of the 1920s–1930s are analyzed. On basis of the censuses of 1926 and 1939 the ethnic structure of the Donbass cities, its transformation and the influence on it of migration and urban processes were analyzed. Also were described the most numerous local ethnic communities, and made an attempt to analyze the main changes that took place during the investigated period in the interethnic relations of this region. Author made conclusion that at the end of the 1930s their context and directions were radically corrected.

Keywords: Donbas, national minorities, urban ethnic communities.

КУЛЬТУРА ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ У 1920–1930-х рр.: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗМІНИ

У даній статті здійснюється спроба окреслити загальні тенденції економічного, політичного, соціального розвитку та їх впливу на культуру харчування українців у 1920–1930-х роках. Ставиться за мету виявлення ролі держави у формуванні нових кулінарних звичок у повсякденні та святковій культурі. Указується про суспільні зміни, індустріалізацію, перехід до модерну та нові ознаки харчової поведінки, пов'язані з цими змінами.

Ключові слова: культура харчування, гастрономічна культура, повсякдення 1920–1930-ті рр., заклади громадського харчування.

Сучасні українські дослідники присвятили чимало розвідок вивченню та висвітленню «білих плям» української історії. Через те, що наукові праці вчених радянського періоду проходили цензуру, а інколи і взагалі заборонялися, перед сьогодинішнім поколінням науковців постає багато не з'ясованих питань. Одним з таких є вивчення культури харчування, оскільки дослідження у цьому напрямку є добрим доповненням до уявлень про минуле. Наукові розвідки з історії української кулінарії торкаються актуальних питань повсякдення, етнології, економіки, гендерної історії тощо. Тож логічно, що питання пов'язані з кулінарією, культурою вирощування, приготування та споживання їжі, цікавить багатьох дослідників. Проте цілісних міждисциплінарних досліджень з цього напрямку українська гуманітаристика наразі немає. Адже, якщо дотримуватися правильної оптики дослідження об'єкту дослідження – їжі, можна дізнатися про економічний розвиток країни, інтенсивність торгівлі та інфраструктури, обрядову культуру, магічні вірування, моделі поведінки у родині та громаді, елементи з історії повсякдення та політичні впливи на побут.

Дослідження розподілу гендерних ролей під час приготування, споживання їжі стане доповненням до гендерної історії. Напрацювання у цій сфері відображатимуть зміни у сім'ї (родинне харчування) та суспільних відносинах (професійна кулінарія, заклади громадського харчування).

У даній статті здійснюється спроба загально окреслити основні віхи історії, які суттєво вплинули на культуру харчування українців 20–30-х рр. ХХ ст. Головне завдання, яке ставить перед собою автор, – розкрити вплив економічного, соціального, політичних чинників на розвиток культури споживання їжі у вказаний період. Здійснюється спроба окреслити головні чинники, що вплинули на трансформування української історії кулінарії, гастрономічних вподобань, умов розвитку української кухні в 1920–1930-х рр.

Хронологічні межі охоплюють період з 20-х років ХХ ст. до 1939 року. Нижня хронологічна межа визначається періодом встановлення радянської влади та політики «воєнного комунізму». Це роки кардинальних змін у суспільстві на всіх рівнях. Умовним завершенням цього етапу є дві події. У 1939 році розпочалася Друга світова війна, котра вплинула на внутрішнє життя країни і стала визначальним чинником у подальшому розвитку світової історії, а відповідно, вплинула і на міжнародну торгівлю, взаємозв'язки. Того ж самого року світ побачила фактично хрестоматія радянської кулінарії – «Книга о вкусной и здоровой пище» (Москва, 1939)

На сьогодні праці, у яких так чи інакше відображається історія кулінарії, культури харчування, знаходяться у площинах етнології, історії, економіки, соціології.

І хоча на перший погляд може здатися, що тема історії кулінарії нова, це не зовсім так. Багатьох дослідників, мандрівників цікавила тема національної кухні різних народів. Споживання їжі є транслятором культури, способів комунікацій.

Традиційні страви, їх походження та роль у святковій культурі добре досліджені Лідією Артюх¹. Дослідниця вивчає нові соціально-економічні умови, які вплинули на харчування. Це дані про об'єми посівів та тенденції у розвитку колгоспного сільського господарства другої половини ХХ ст., але 1920–1930-ті рр., оминаються авторкою. А саме ці роки багато у чому були переломними, це і період безгрошових відносин, руйнації старих торгівельних зв'язків, і поява

перших кооперативних крамниць, робота за трудовні, повне позбавлення селян продуктів харчування і т. д. Обрядові страви, їх призначення та вживання відповідно до свят чи урочистостей знаходимо у статтях Валентини Борисенко². Становленню закладів громадського харчування у розрізі історії повсякдення присвячені статті О. Овсіюк, І. Вронської, І. Сохань, О. Мовчан. Традиції харчування міського населення, трансформації святкових страв висвітлено у роботах М. Борисенка³, А. Макарова⁴.

Потрібно зазначити, що науковці, вивчаючи повсякдення та культуру українців у складні часи війни, голоду, не оминали питання харчування, продовольчого забезпечення. Окремо стоять дослідження, присвячені практиці виживання українців у роки Голодомору. Проблеми виживання, вживання харчових заміників та фізичний і психологічний вплив голоду на людину висвітлені у статтях О. Стасюк⁵, Г. Медведчук⁶.

Для дослідження вказаного у статті періоду важливими стали праці О. Мовчан⁷, Ю. Барабаш⁸, Т. Козацької⁹, присвячені становленню громадського харчування робітників в Україні.

Таким чином, нині можна знайти праці, які фрагментарно висвітлюють українську історію харчування, умови формування культури харчування у XX ст. Проте досліджень, які б стосувалися системи харчування українців та цілісно відображали загальні тенденції розвитку гастрономічної культури, поки немає. Як бачимо з перерахованих вище праць, переважна частина публікацій на цю тему вміщені у розділах історії повсякдення, етнології.

Сучасні наукові пошуки у напрямку історичних, антропологічних, культурологічних досліджень мають ознаки міждисциплінарності, комплексного дослідження окремих феноменів, коли певне явище досліджується у розрізі світової історії, історії філософської думки. Як приклад можна навести цікаві науково-популярні книжки – Вольфганга Шивельбуша¹⁰, Марка Курланські¹¹, Керолін Стіл¹², Ірини Глущенко¹³ та інші. Ці праці демонструють непритаманний українській науці підхід, дослідження у розрізі загальної історії, світової історії, комплексне бачення взаємовпливів. Викликали зацікавлення серед великої кількості читачів, про що свідчать відгуки у мережі та продані накладу книг, як мовою оригіналу, так і перекладені різними мовами світу. У своїй праці Вольфганг Шивельбуш вивчає історію прянощів, кави, чаю у Європі, але не зупиняється лише на кількісних показниках обсягів їх торгівлі, він розглядає як позначилося масове вживання кави, шоколаду, суміші прянощів на торгівлі, накопиченні капіталу, соціальних взаєминах, розбудові міст, моді, дозвіллі. Аналізує як вказані речовини сприймалися суспільством, були показниками заможності, ознакою влади чи вказували на приналежність до певного прошарку населення.

Марк Курланські зосередивши увагу читача на історії солі оповідає не лише про історію виробництва, але здійснює історичний екскурс про її роль в економіці окремих держав, їх політичної ваги яку вони здобули завдяки торгівлі сіллю. Не оминає і особливості національних культур та смаків. Кероліна Стіл у своїй об'ємній праці розглядаючи харчові звички як у минулому, так і в сучасності, порушує багато питань. Від харчової поведінки у супермаркеті до залежності урбанізації від постачання продуктами. Вивчаючи громадське харчування у радянський час, Ірина Глущенко розглядає такі питання як політична ситуація впливала на формування смаків мільйонів людей. Виявляє ключову роль А. Мікояна у формуванні та розбудови системи їдальень, появи та поширенню стереотипних уявлень про правильне харчування серед населення. Оповідуючи про міждержавні зносини СРСР та США в 1930-х роках, детально зупиняється на запозиченнях нових харчових технологій та впровадження їх у Радянському Союзі.

Такі напрацювання важливі, бо вони дають змогу зануритися у такі невидимі процеси минулого, як гастрономічна поведінка, культура харчування, кулінарна мода, тощо.

Поняття «культура харчування» у цій статті включає в себе гастрономічну культуру, гігієну, пріоритети у виборі продуктів харчування, їх обробку та способи вживання, традиції харчування, розуміння корисності/шкідливості тих чи інших продуктів, те як і де харчувалися. Тобто культура харчування розглядається як комплекс духовного та матеріального.

На культуру харчування як святкову так і повсякденну суттєво вплинула економічна ситуація. Після Першої світової війни українські землі і знаходилися у складі різних держав. У повоєнний час розруха, людські жертви позначилися на продовольчому забезпеченні великої кількості людей. Для багатьох у післявоєнні роки харчовий раціон складався з борошна та хліба. Найбідніші використовували борошно для приготування перших страв, розводивши його в окропі, додаючи ще якісь доступні овочі. Найбільше скоротилися споживання м'яса та молока. Негаразди спричинені Першою світовою були поглиблені революцією, громадянською війною 1917–1921 рр., нищенням торговельних шляхів, сполучення, знеціненням коштів. Злидні, нестача продуктів, паливних матеріалів для більшості стали буденністю.

Але окрім війни, розрухи які, безумовно, позначилися на кількості, якості, асортименті продуктів харчування, суттєвим чинником, що вплинув на культуру харчування, була державна політика. Одним з визначальних чинників який мав пряме відношення до зміни у культурі харчування був політичний. Саме у ці роки держава безпрецедентно та неодноразово встановлювала харчові обмеження, норми. Фактично диктувала скільки і коли та кому їсти. Зосередивши свою увагу у першу чергу на забезпеченні війська, політика у галузі легкої промисловості, торгівлі була дуже жорстокою і згодом отримала назву «Воєнного комунізму». Для років «воєнного комунізму»¹⁴ (1918–1921 рр.) повсякденними явищами стало відсутність коштів та товарів. Працівники сіл, меншою мірою робітники міст не отримували коштів, право на працю було замінено обов'язком. А з вирощених продуктів селянам лишали лише прожитковий мінімум, решта вилучалися. Фактично держава запровадила монополію на продукти сільського господарства. Приватна торгівля, підприємництво опинилися поза законом. Безумовно це позначилося на щоденному раціоні, асортименту страв. Про соціальні виплати, допомоги мова не йшла. З точки зору розвитку кулінарії ці роки можна сміливо назвати «роками кулінарії виживання».

Довоєнного рівня харчування робітників вдалося досягнути лише у 1924 р.¹⁵

Наступні роки, періоду нової економічної політики (коли було скасовано заборону на приватну діяльність, проведено грошову реформу, введення продподатку) позначилося на покращенні харчування, багато товарів з'явилось у продажу. У містах були відкриті приватні чайні, кафе, крамниці. Товаропостачання між містом та селом мало ознаки вільного ринку. Зможні верстви суспільства у ці роки могли дістати ті продукти які зникли після революції. Селяни мали змогу продавати залишки своєї сільськогосподарської продукції. Навіть у невеликих селах відкривалися переважно кооперативні крамниці, і хоча асортимент у них був не великим, та такі товари як оселедець, цукор пісок білий, цукор рафінад колотий, масло, яйця, олія соняшникова, хліб були у продажу¹⁶.

Щодо міста, то суттєвим чинником який позначився на культурі повсякденного вживання їжі були нові побутові умови. Відомо, що з встановленням радянської влади розпочинається процес виселення заможних містян, панів з їх маєтків¹⁷. Все колишнє приватне житло розподілялося між новими власниками для житла. Родини котрі перебиралися жити до таких помешкань опинялися без приміщень для зберігання чи приготування їжі, палива та домашніх предметів¹⁸.

Побутові умови змінили акценти та пріоритети у домашній кулінарії. Відсутність окремого приміщення, устаткування для приготування їжі призвело до поширення страв які готуються нашвидкуруч та не вимагають довгої термічної обробки. Зокрема культовою річчю цього часу стає примус.

Соціально–політичні зміни позначилися на гастрономічній культурі селян. Хоча, як і раніше, лишалися незмінними способи приготування їжі, обробка та зберігання продуктів (практично до другої половини 1970-х років ХХ ст., коли виробництво дрібної побутової техніки стало масовим та доступним для багатьох родин), суттєво збіднів асортимент продуктів.

Одним з аспектів політичної діяльності радянської влади була боротьба з релігійністю. Внаслідок такої діяльності було зруйновано багато церковних споруд, а їх майно (ікони, дзвони, чаші, хрести, книги) пограбовано. Наслідки боротьби з релігією проявилися у повсякденній культурі, святковій. Спосіб життя віруючих висміювався, а ритуали та обряди, що витворилися у народі внаслідок взаємопроникнення народної культури та християнства вважалися несучасними та навіть шкідливим. Такі зміни у суспільстві позначилися і на історії кулінарії. До революції більша частина населення (як селян так і містян), харчувалися відповідно циклу християнських свят та традиції тримати піст. Асортимент, кількість страв залежали не лише від статків чи гастрономічних уподобань, але й періоду.

У 1920-ті роки зміни у харчуванні пов'язані з антирелігійною компанією були відчутні у місті, меншою мірою в селі. Наймасштабніший зміни, що порушили принципи харчових заборон, культуру пригощання та святкування в українському селі відбулися в роки Голодомору 1932–1933 рр. Цьому питанню присвятили багато уваги різних дослідників¹⁹. Адже дійсно, фізичне винищення більш ніж 7 млн. людей деформувало сприйняття та розуміння їжі на кілька поколінь. Для того аби відчувати час, ситуацію певного періоду варто розглянути які сенси мало те чи інше слово. До прикладу сенси слова їжа сьогодні та у роки Голодомору будуть дуже різними. В 1932–1933 рр. їжею стали – висівки, макуха, молоде листя липи, слимаки, їжаки, горобці, а стравами почали називати – маторженики, колзяники, плесканчики, товченики, затируха, ліпеники, ліп'янки, щавляники²⁰.

Тридцять років стали трагічною сторінкою в історії українського селянства. Ті селяни, які вижили після голодомору, лишилися без власного господарства, худоби. Вони зазнали відчутних психологічних травм, пов'язаних з голодом, жорстокою втратою близьких та неможливістю зарадити пережитому жаху. Таким чином, так, як і робітники, селяни потрапили у залежність

від роботи у колгоспі, пайків та норм. Тільки, на відміну від робітників, селяни взагалі не отримували коштів за свою роботу. Замість заробітної плати отримували паличку у графі (тобто вказувалося, що день відпрацьовано), і все, на що могли розраховувати селяни у цей час, – в кінці місяця кілька мішків зерна або іншого збіжжя. Під час жнив та посадки у полі працювала польова кухня, яка забезпечувала селян гарячими обідами. Основною стравою була баланда. Баландою називали юшку з вареною крупою, товченим салом та картоплею. Після Голодомору було втрачено цілий пласт культури, зокрема народна техніка, рецептура приготування багатьох страв. У той час коли був брак основних продуктів, не було можливості навчати основам кулінарії наступні покоління. До того ж після жабів 1930-х років вимерло багато представників старшого покоління. Таким чином було втрачено природний зв'язок поколінь.

Звісно, розглядаючи тенденції у змінах культури харчування, варто враховувати, що різні прошарки суспільства мали різні можливості доступу до продуктів. Але в культурі харчування були такі елементи, що не залежали від статків і відображали загальне відношення до харчування. Складні побутові умови позначилися на загальному низькому рівні санітарної культури серед робітників. Дослідники зазначають, що були відсутні можливості регулярно мити руки, митися чи користуватися рушником, спати часто лягали, постеливши на долівку верхній одяг²¹. На такі дрібниці не звертали уваги. За таких умов годі говорити про культуру споживання їжі.

Що ж стосується наявності та асортименту продуктів для робітничого класу, то 1920-ті роки справили неабиякий вплив на формування кулінарних звичок цілого прошарку суспільства. Звичними словами для цих років стали «дефіцит», «карткова система», «обмеження», «черги», «тиснява». До крамниць чи кооперативів продукти постачалися нерегулярно, низькоякісні товари видавалися за першосортні. Так, робітники скаржилися на якість м'яса: «Коли прийдеш до дому на обід, гризеш його, гризеш та ніяк не перегризеш жили, вилаєшся, як слід, так голодний після роботи й залишишся»²². М'ясо було погано обробленим, санітарних умов перевезення, зберігання та обробки практично не дотримувалися. Не кращою була їжа і у робітничих їдальнях, де було не лише брудно, а й часто обважували. Назви страв не відповідали їх змісту. Частими були випадки потрапляння мух, черв'яків до страв, про що свідчать газети того часу²³. Супи та борщі, зварені без м'яса, але з салом, прирівнювалися до категорії м'ясних і часто відпускалися за високою ціною. Їдальні майже не готували овочевих страв, варили суп з оселедця, замість м'ясного шніцеля давали рибу, м'ясні страви часто замінювалися кашею з киселем, вермішелью, оладками²⁴.

Зрідка користувалися столовими приборами. «На Голубівці, Максимівці і в Кадіївці по їдальнях давали до супу ложку і до м'яса – теж ложку. Виделок і ножів не було. Гриби і капусту в зазначених їдальнях подавали з піском, через нестачу води»²⁵. Через тотальну бідність столові прибори дуже часто розкрадали, навіть якщо вони з'являлися. Варто вказати, що іноді ситуація з якістю страв, загальної чистоти залежала і від конкретних людей, що працювали в їдальнях, кафе. Часті обважування, неохайність, розкрадання не залежали від державної політики.

Серед ідейно-політичних чинників, що позначилися на історії розвитку культури харчування, була кампанія проти так званого «кухонного рабства», як рудименту минулого. У 1927 році було оголошено війну кухні. Прийом їжі мав стати організованим та переміщеним з дому до громадських закладів²⁶. На заводах ініціювалося створення столових, чайних, буфетів. А вже 30 березня 1930 року було створено Всеукраїнське об'єднання народного харчування «Укрнархарч» при народному комісаріаті торгівлі УСРР²⁷. У ці роки ще діяли приватні заклади – кафе, ресторани. Не можна сказати, що їдальні відразу набули популярності серед робітників. Більшість брали з собою сухі обіди.

Хоча поступово звичка харчуватися поза межами дома серед містян ставала популярною. Це зумовлено кількома факторами. По-перше, міський простір та спосіб життя сприятливий до більшої мобільності його мешканців. По-друге, складнощі з житлом та відсутність умов для приготування у сукупності з відсутністю водогону змушували багатьох шукати оптимальні рішення, аби забезпечити себе хоча б раз вдень гарячим харчуванням. І врешті суспільна думка, політичні гасла, мода та наявність їдальнь, кафе, приватних кухонь формували звичку харчуватися поза домом.

Сільське ж населення мало покладатися на власні можливості забезпечення себе продуктами, їх приготування та зберігання. Велике значення мали природні ресурси – ліс, ріки, озера, пасовиська. Збиральництво та риболовля допомагали у харчуванні. Як свідчать архівні документи, асортимент кооперативних крамниць у селах був невеликим: сіль, мило, хліб, господарчі товари, горілка, тютюн, оселедці. Найчастіше купували хліб, горілку, тютюн. Хліб, що надходив у продаж, був дуже низької якості. Відсутність у достатній кількості запасів власного зерна призвела до того, що більшість селян не мали змоги випікати хліб власноруч, а вимушені були

купувати. На ярмарках ще у 1920-х роках продавалися масло, яйця, мед, віск, цукор – рафінад колотий, цукор пісок, оселедці, олія соняшникова²⁸. Як приклад – у 1926 році 10 яєць коштували 50 коп., фунт цукру – 32 коп. Для порівняння — чоботи коштували 14 карбованців; розцінки для найму когось на поденну роботу були наступними: чоловік – 1 рубль доба, жінка – 50 коп.²⁹. З політикою згортання НЕПу можливості продавати/купувати на ярмарках товари вже не було. Ціни у кооперативних крамницях були нижчими, але якість товарів там була невисокою.

Соціальним чинником, що був визначальним у боротьбі за продукти харчування, можливості отримувати якісні та свіжі овочі, м'ясо, була приналежність до привілейованих категорій населення, зокрема номенклатури. До частково привілейованих належали і передовики виробництва, а також працівники окремих регіонів. Привілеї цієї категорії мали можливість отримувати більше продуктів, харчуватися в їдальнях за спецменю. Так, вищі норми споживання мали працівники Донбасу. Найкраще були забезпечені великі промислові міста – Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв³⁰. У найкращому становищі були партійні працівники, які працювали у великих містах.

Тотальна нестача продуктів та обмеження можливості їх придбати змушували людей шукати постійних підробітків, додаткових способів придбати необхідні товари. Попри нестачу товарів у кооперативних крамницях на ринках (несанкціонованих, чорних) можна було придбати або обміняти що завгодно та у великих кількостях. Тому крадіжки стали повсякденним та масовим явищем. Крадений крам можна було обміняти на товкучках.

З кінця 1920-х років (разом із згортанням політики НЕПу) спостерігається тенденція зникнення приватних закладів харчування, домашніх кухонь. Побіжно потрібно зауважити, що політика радянської влади щодо приватних ініціатив, у тому числі продажу продуктів, готових страв, приватних кафе чи закусокних, була неоднозначною. У періоди, коли економіка переживала час стагнації, влада послабляла тиск, закриваючи очі на приватну торгівлю. Це спостерігалося не лише у роки НЕПу, але й в перші повоєнні роки, поки не була налагоджена державна торговельна мережа. «Доведеться знайти людей, які торгували при німцях, і дозволити їм продовжити торгівлю... яка могла б хоч якимось чином зняти напругу, поки не буде налагоджено роботу державної торговельної мережі», – такі заклики лунали на нарадах ЦК КП(б)У³¹.

Вже з другої половини 20-х років ХХ ст. всі громадські їдальні розподілялися на робітничі, військові, студентські та районні. Їх забезпечення відбувалося за картковою системою³². Основними ідеями розбудов їдальнь були централізоване забезпечення комплексними обідами працівників промисловості, запровадження конвеєрного виробництва страв, втілення фабричних принципів виробництва на кухні.

Перші фабрики-кухні, які могли обслуговувати до тисячі відвідувачів на добу, було збудовано в Єнакієво та Горлівці. Це були сучасні, технічно забезпечені кухні, проте техніка використовувалася не на повну потужність через брак досвідчених спеціалістів³³. Були випадки умисного пошкодження обладнання працівниками кухні: ручна праця давала більше шансів щось вкрасти.

Ще одним заходом держави, безпосередньо пов'язаним з культурою харчування, була антиалкогольна боротьба. Аби зменшити серед робітників рівень алкоголізму, з 1929 року було заборонено в буфетах та їдальнях продавати алкогольні напої, а асортимент цих закладів поповнили свіжими газетами та журналами³⁴. Цим заходом планувалося викоринити звичку вживати алкоголь, часом і замість обіду чи вечері. А безалкогольні заклади харчування мали б стати місцями політичної пропаганди, читання агітматеріалів.

Щодо села, то забезпечення обідами працівників посилювалося на період польових робіт. З цією метою створювали пересувні їдальні (польова кухня). Часто під час польового обіду, запрошувалися лектори які виголошували палкі промови про успіхи комуністичної партії.

У 1930-х роках державна кампанія колективізації та індустріалізації позначилася на повсякденні кожної родини. Разом з політикою згортання НЕПу ліквідовувалися приватні крамниці, домашні кухні, зникали можливості купівлі/продажу продуктових надлишків. Ще однією характерною рисою цього часу стала відчутна різниця у продовольчому забезпеченні міста та села. І, хоча продуктовий добробут містян напряду залежить від роботи селян, у ці роки від нестачі харчів постраждали у першу чергу селяни.

Щодо змін у харчуванні увага держави була зосереджена на забезпеченні їдальнь робітників важкої промисловості, а також міст, де знаходилися потужні підприємства. З цією метою здійснювалася розбудова їдальнь, кафе, закусокних. Мета влади полягала не лише в забезпеченні повноцінного раціону робітників. Йшлося про те, аби тотально включити кожного робітника у виробничий процес, колектив. Часто в робітничих столових проводилися і зібрання.

Планувалося залучити більшу кількість жінок до виробництва, позбавивши їх хатньої роботи. Але тут необхідно зауважити, що наміри держави, озвучені на з'їздах, партійних зборах, опубліковані в брошурах й газетах, та реалії відрізнялися. Оскільки держава в 1930-х роках фактично взяла під свій контроль всі продовольчі ресурси, їх розподіл, продаж та постачання, більшість громадян опинилися у прямій залежності від діяльності держустанов, чиновників. Їсти чи не їсти тепер залежало від бюрократичного апарату. На підприємствах робітникам видавали продовольчі картки, за якими можна було отримувати, знову ж таки відповідно до встановленої норми, певний набір продуктів.

Продовольчих карток, заробітної плати не вистачало, щоб утримати всю родину, особливо якщо в ній були непрацюючі. Адже картки мали лише ті, хто працював на державних підприємствах. Тому насправді фізичне та емоційне виснаження у ці роки було дуже сильним. Доводилося не лише працювати, але й вистояти черги, аби отримати певні продукти, потім обміняти їх на інші і врешті–решт готувати, аби родина не лишалася голодною. Багато робітників були зайняті вирощуванням городини, попри свою працю на заводах. Отже, попри гучні гасла рівності, покращення життя ситуація з харчуванням була критичною. Головними критеріями замість «смачно» стала просто можливість наїстися.

Навіть привілейований робітничий клас, котрий міг харчуватися у заводських їдальнях, не відчував себе ні ситим, ні у комфортних умовах. Робітничі їдальні, буфети цього часу мали необладнані приміщення, асортимент страв був бідний, не вистачало столів, стільців та приборів. На деяких підприємствах лише ударники отримували картки на м'ясне меню³⁵.

Отже, очевидно, що м'ясні та молочні страви не були на щоденному столі ні селян, ні робітників. У гіршому становищі знаходилися жінки, оскільки їхня роль на кухні і далі була провідною. Тому у першу чергу найкраща їжа віддавалася чоловікам та дітям. В умовах гострої нестачі продуктів, вчені констатують, що тисячі українських жінок ішли на роботу не для власної реалізації, а можливості принести дітям тарілку супу, яку вони отримували в заводській їдальні³⁶.

Фактично за ці роки було чітко сформовано таку залежність: держава–продукти–людина. Роки обмеження та регулювання споживання їжі у повсякденності більшості громадян (зрозуміло, що для політичних керівників таких обмежень не було навіть у найскладніші роки) вплинули не лише на якість та кількість їжі, але і на ставлення до неї.

Напередодні війни закладаються підвалини так званої радянської кулінарії. Дослідник історії кулінарії В. Похльобкін визначає як початок формування розвитку радянської кухні 1934 рік, а завершує 1992-м. І дійсно, у 1939 році було видруковано книгу, що стала енциклопедією радянського кулінара, – «Книга о вкусной и здоровой пище». Саме в ній потреба у їжі поставала як необхідна умова для роботи організму (тобто жодним чином про експерименти у кулінарії, задоволення від споживання їжі там не йшлося). Мабуть, з цих років і почнеться етап формування міфу про збалансоване та сите життя радянської людини, про яку піклується влада³⁷.

Отже, культура харчування українців у першій половині XX ст. зазнала кардинальних змін. Ці зміни торкнулися всіх прошарків суспільства, незалежно ні від їхнього майнового та соціального статусу, ні від місця проживання. Необхідно зауважити, що у культурі харчування містян та селян відбувалися нерівнозначні зміни. Для селян звичними лишалися страви з давньою історією з особливим значенням хліба та молочних продуктів. Утримання в господарстві корови фактично забезпечувало родину від голоду. Основу раціону складали перші страви – юшки, борщ, густі каші. Незміною лишалася і технологія приготування, більшість страв готувалося у печі, в літню пору на відкритому вогнищі. Як і раніше, приготуванням страв у селянській родині займалися жінки. На зиму, щоб зберегти продукти, їх піддавали обробці – солінню, квашенню, бродінню. Зберігали продукти у льохах чи глибоких ямах, попередньо вклавши туди великі брили льоду. І якщо у містах вже відчинялися двері буфетів та їдальнь, на селах їх не було. У кращому випадку була кооперативна крамниця, куди раз на кілька днів привозили свіжий хліб. Також у ці роки спостерігається поступова втрата звичаю випікати домашній хліб. Причин тому було кілька: нестача борошна, дров, активне залучення жінок до праці в колгоспах.

Варто вказати на ключову роль влади у зміні принципів харчування. Йдеться не лише про регулювання державними органами асортименту та цін на продукти – було змінено самі принципи харчування та ритуали, пов'язані із вживанням їжі. Усе, що було пов'язано з дореволюційною аристократією, інтелігенцією, визнавалося ворожим та підлягало знищенню. І справа була не лише у майні. Висміювалися моделі поведінки цих прошарків суспільства, серед яких були й такі кулінарні звички, як чай, полуденок, інтелігентні бесіди за спільною вечерею, гостини, урочисті трапези до релігійних свят, ділові зустрічі у ресторанах, банкеті, тощо. Так само, висміювалися традиційні основи харчування селян, дотримання посту, урочисті святкування Різдва, Великодня.

У 20-х роках ХХ ст. були зруйновані дореволюційні торгівельно-економічні основи. У період НЕПу була можливість вільної торгівлі, діяли приватні заклади харчування у містах. У селах лишалися можливості продавати/купувати залишки власної продукції. Існування приватних закладів харчування, продаж/купівля продуктових товарів дозволяли мінімально забезпечити населення міст продуктами. Влада намагалася вирішити продовольчі проблеми, ввівши карткову систему, пайки для працюючого населення на виробництві, тим самим взявши під контроль харчування громадян. Рівень якості продуктів був дуже низьким, нестача продуктів позначилася на харчовій поведінці. Черги, тиснява, нестача, пліснявий хліб стали буденним явищем для великої кількості людей. До того ж саме у цей час політичні гасла дійшли до кухонь. Жінкам влада обіцяла позбавити їх від «кухонного рабства», даруючи альтернативу – заклади громадського харчування та опіка держави. Дійсно, у 1920-х роках розпочалася розбудова кафе, їдальнь у першу чергу на великих підприємствах. У селах працювали лише кооперативні лавки з невеликим асортиментом – хліб, оселедець, чай, крупи.

Наступне десятиріччя принесло ще більші зміни. Зі згортанням політики НЕПу всі приватні заклади було ліквідовано. Багато міських кафе/їдальнь націоналізувалися, майно, устаткування колишніх власників було конфісковано. У ці роки було втрачено рецептури страв міських кафе, кав'ярень, ресторанів.

Узагальнюючи, можна виокремити важливі зміни у 1920–1930-х роках, які безумовно вплинули на культуру харчування українців у вказаний період. По-перше, все продуктове забезпечення на всіх рівнях було зосереджене у руках держави; по-друге, всі кулінарні практики, що так чи інакше були пов'язані з минулим аристократії, інтелігенції дорадянського періоду, вважалися ворожими, не гідними наслідування; по-третє, на державному рівні лунали заклики до звільнення жінки від «кухонного рабства», планувалося, що у подальшому жінка буде позбавлена від кухонних турбот, а приготування їжі повністю перейде до рук фахівців громадських кухонь. Між гаслами і життєвими реаліями була прірва. А те, що більшість продуктів опинилася в руках держави, фактично означало пряму залежність кожного громадянина від держави.

¹ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 154.

² Борисенко В. К. Обрядове печиво в українській традиційній культурі // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 4. – С. 13–21.

³ Борисенко М. Формування традиції святкування Нового року в Україні (кінець ХІХ – середина ХХ століття) // Матеріали до української етнології. – 2015. – Вип. 14. – С. 14–24.

⁴ Макаров А. Рождество и Новый год в старом Киеве. Из истории святочных обычаев. – К., 2015. – 288 с.

⁵ Стасюк О. Харчування та заміники їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 21. – К., 2006. – С. 97–102.

⁶ Медведчук Г. К. Народна їжа подолян. – Хмельницький, 2011. – 131 с.

⁷ Мовчан О. Громадське харчування робітників УСРР у 1930-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 211–238.

⁸ Барабаш Ю. Система громадського харчування в Донбасі у 1927–1930 роках // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичні науки». – 2012. – Вип. 19. – С. 159–167.

⁹ Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. – Вип. 11. – К., 2004. – С. 293–302.

¹⁰ Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів [пер. з нім.] – К., 2016. – 256 с.

¹¹ Mark Kurlansky. Salt: A World History. – London, 2002. – P. 470.

¹² Carolyn Steel. How Food Shapes Our Lives. – London, 2013. – P. 400.

¹³ Глущенко И. Общепит. Микоян и советская кухня – М., 2010. – 240 с.

¹⁴ Див. дет. Гай-Нижник П. П. Податкова політика більшовиків в УСРР за часів воєнного комунізму // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – 2011., Вип. 2. – С. 96–106.; Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К., 2011.

¹⁵ Мовчан О. Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19 (1). – С. 34–58.

¹⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 124. Оп.3. – Спр.10. – Арк. 11.

¹⁷ Цей процес чудово ілюстровано у повісті Михайла Булгакова «Собаче серце».

¹⁸ Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20–30-х роках ХХ ст. – С. 188.

¹⁹ Див. детальніше: Мовчан О. Вживання сільського населення в умовах Голодомору // Матеріали Міжнародної наукової конференції істориків «Голодомор в Україні в 1932–1933 роках». Будапешт, грудень 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/008_ukran_8.htm; Стасюк О. Харчування та заміни їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: 36. наук.праць. – К., 2006. – № 21. – С. 97–102; Різників О. Їдло 33-го. Словник голодомору. – Одеса, 2003. – С. 164; Коцур Ю. Харчування населення роменщини на початку 30-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи. 36. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 34. – С. 55–64.

²⁰ Олеся Стасюк. Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках // Історична правда. – 24.11.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/24/5936/>

²¹ Мовчан О. Вказ. праця.

²³ Там само.

²³ Барабаш Ю. Вказ. праця. – С. 159–167.

²⁴ Козацька Т. Вказ. праця. – С. 293–302.

²⁵ Ліфшиць Я. Гірницький Донбас (нарис про санітарний побут) // Шлях до здоров'я. – 1931. – № 15. – С. 4–5.

²⁶ Мовчан О. Громадське харчування робітників УРСР у 1930-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. 36. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 211–238.

²⁷ Там само.

²⁸ ДАКО. – Ф. 124. – Опис 3. – Спр. 10. – Арк. 11.

²⁹ Там само. – Ф. 353. – Опис 1. – Спр. 3115. – Арк 1.

³⁰ Мовчан О. Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. 36. наук. пр. – 2010. – Вип. 19 (1). – С. 34–58.

³¹ Цебро О. (Овсіюк) З історії функціонування продовольчої торгівельної мережі Києва (1943–1945 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2012. – Вип. 113. – С. 57–59.

³² Мовчан О. Громадське харчування робітників УРСР у 1930-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. 36. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 211–238.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Козацька Т. Вказ. праця. – С. 293.

³⁶ Борисенко М. Вказ. праця. – С. 197.

³⁷ Сохань І. Вказ. праця. – С. 61–68.

В статтє автор описує общєє тенденції економического, политического, социального развития и их влияние на культуру питания украинцев в 1920–1930-х годах. Главная задача – показать роль государства в формировании новых кулинарных привычек в повседневности и праздничной культуре. Отражены изменения в обществе, индустриализация, переход к модерну и их влияние на новые практики гастрономического поведения.

Ключевые слова: культура питания, гастрономическая культура, повседневность 1920–1930-х гг., общественное питание.

The following article aims to defining the overall trends of economic, political, and social development and their impact on the culture of food consumption in Ukraine in the 1920s and 1930s. The article explores the role of the state in forming new dietary preferences within the everyday and festive culture of food consumption. It focuses on social change, industrialization, the rise of Art Nouveau and their impact on creation of the new food fashions.

Keywords: culture of food consumption, cuisine culture, daily life in the 1920s–1930s, public catering.

ФОРМУВАННЯ СТАРШИНСЬКОЇ ТА ПІДСТАРШИНСЬКОЇ ЛАНКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

В статті досліджено одну із ключових аспектів функціонування Української повстанської армії, а саме джерела її кадрового забезпечення спеціалістами у військовій справі на рівні офіцерів (старшин) і сержантів (підстаршин). Охарактеризовано джерельну й історіографічну базу проблематики. Автор через призму окремих біографій постатей українського визвольного руху XX ст. досліджує тему формування командного складу УПА.

Ключові слова: УПА, ОУН, старшини, підстаршини, вишкіл, старшинські школи УПА.

Враховавши помилки попередніх етапів змагання за державність України у 1917–1921 рр., національні політичні сили в особі Української військової організації (УВО), а згодом і Організації українських націоналістів (ОУН) спрямували значні зусилля на залучення, підготовку та вишкіл військових спеціалістів, які згодом стануть основою найбільшого воєнного формування українського визвольного руху в середині XX ст. – Української повстанської армії.

Наукова актуальність даної проблематики викликана значним суспільним запитом, що спричинений сучасними геополітичними процесами, які в своїй канві тісно переплітаються зі складними і трагічними подіями середини XX ст., що пов'язані з окремими аспектами інтерпретації історії Другої світової війни, зокрема репресіями тоталітарних режимів, збройного протистояння на українсько-польському пограниччі та з діяльністю українського визвольного руху. Наразі загрози нової повномасштабної війни у Європі, в яку втягується Україна політичним керівництвом Російської Федерації, зростає, що додатково, з історичної точки зору, актуалізує розгляд й вивчення даного питання.

Метою статті є висвітлення окремих аспектів витоків формування старшинської та підстаршинської ланки в структурі УПА.

Джерельна база озвученої теми володіє достатнім документальним забезпеченням. За способом кодування та відтворення інформації ці документи, в більшості, належать до письмового типу історичного джерела, які функціонально групуються на: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні, агентурні, обліково-контрольні, слідчі (кримінальні справи, протоколи допитів, оперативно-розшукові матеріали) документи судових процесів тощо.

В історіографії дана проблематика не знайшла свого окремого висвітлення, але стала важливим компонентом в розгорнутих наукових працях, монографіях, дисертаціях і статтях присвячених діяльності УПА і ОУН. Мова йде про наукові роботи низки українських та зарубіжних істориків, зокрема Л. Шанковського, П. Мірчука, Ю. Киричука І. Патриляка¹, Р. Забілого, В. В'ятровича², О. Іщука³, П. Содоля⁴, С. Ткаченка⁵, О. Гогуна⁶ та інших.

Загалом, джерельна та історіографічна база надає достатній об'єм документальної інформації та наукових напрацювань для розвитку самостійного напрямку в галузі дослідження діяльності УПА в контексті нашої теми.

Після створення ОУН власних збройних формувань (наприкінці 1942 р.), постала гостра необхідність їхнього кадрового наповнення особами, які б мали добрий військовий вишкіл та достатній бойовий досвід. Оскільки саме в цей період ОУН починає готуватися до відкритого повномасштабного військового виступу проти нацистського окупаційного режиму в Україні, то потреба у фахових військових була надзвичайно високою. Зважаючи на масштаби репресій німецьких спецслужб проти ОУН в попередні місяці війни, українські націоналісти потребували добре вишколених підпільників і офіцерів збройних сил з відповідною освітою для поповнення вакантних посад у Організації, насамперед в контексті створення власних бойових підрозділів, які могли б організовано протистояти нацистському окупаційному режиму⁷.

В намаганні взяти під контроль стихійний процес формування різноманітних антинацистських збройних загонів, революційна ОУН від осені 1942 р. перехоплює ініціативу в українському національному середовищі в напрямку створення організованих збройних формувань.

Проте остаточне утворення і становлення УПА на Поліссі і Волині відбудеться в наступному 1943 р. (з подальшим розгортанням й розширенням ареалу діяльності на західні землі України), коли під політичним керівництвом ОУН буде створена чітка програма й модель військового будівництва й узгоджені принципи і засади функціонування воєнної системи УПА. Вже 27 серпня 1943 р. був виданий наказ «Про встановлення ступенів і рангів у військах УПА» за підписом командира УПА Дмитра Клячківського – «Клима Савура» та шефа військового штабу полк. Леоніда Ступницького – «Гончаренка»⁸. За цим документом Головна Команда (ГК) УПА планувала розгорнути повноцінні збройні сили із ступенями і рангами рядового, молодшого офіцерського складу, старшими офіцерськими й вищими офіцерськими званнями. Армія мала ділитися на сухопутні і морські війська, за родами військ на: піхотні, артилерійські, кінноти, авіації, танкові та інженерні⁹.

Політичне керівництво ОУН у 1943–1944 рр. проектувало подальший розвиток і наслідки Другої світової війни на базі попереднього досвіду Першої великої війни 1914–1918 рр., за яким основні геополітичні гравці на сході Європи знесилили одне-одного війною, що призведе до скинення політичних режимів та створення вакууму влади в Росії та Німеччині як це вже сталося у 1917 і 1918 р. відповідно. Тому настільки грандіозне планування розбудови українських збройних сил із військово-морським флотом і танковими військами виглядає цілком логічним.

Та на відміну від 1917 р. український визвольний рух не міг опертися на велике число офіцерів та солдат колишньої царської, чи австро-угорської армій в яких служили мільйони мобілізованих українців, й які, власне, і формували основу Армії УНР і Української Галицької армії. Звичайно, українці складали левову частку у збройних силах воюючих держав і в Другій світовій війні, зокрема в Червоній армії, але комуністичні лідери, які свого часу пропагандою самі розвалювали російську царську армію в часи революції 1917 р., враховували всі зовнішні небезпеки в даному напрямку і створили потужні карально-репресивні механізми для утримання дисципліни й керованості у багатонаціональній РСЧА, особливо після катастрофічних поразок 1941 р.¹⁰.

Але, попри труднощі і кадровий голод, ОУН змогла забезпечити свої бойові підрозділи потрібними спеціалістами у військовій сфері. Аналізуючи біографії багатьох командирів УПА можна прослідкувати сім основних кадрових груп старшин та підстаршин УПА за ознакою їхньої первинної військової підготовки. Перша категорія – ветерани Перших визвольних змагань 1917–1921 рр.; 2-га – командири, що отримали військові знання і досвід під час служби в збройних силах міжвоєнної Польщі в 1920-х – 1930-х рр.; 3-тя – спеціалісти у військовій справі, які здобули необхідну підготовку на офіцерських курсах ОУН на початку 1940-х рр.; 4-та – військовий апарат, що був підготовлений українським визвольним рухом у власних старшинських та підстаршинських школах протягом 1943 – 1946 рр.; 5-та – це колишні бійці і командири Червоної армії та перебіжчики із загонів червоних партизан; 6 – та – кадри, що пройшли первинну військову підготовку в німецькій допоміжній поліції під час війни; 7 – вихідці із підрозділів ДУН (*Дружини українських націоналістів*) та інших військових формувань, що проходили диверсійно-бойову підготовку перед війною Німеччини з СРСР у вишкільних таборах німецьких спеціальних служб та військових частинах у Західній Європі. Таким чином, бачимо, що український визвольний рух, під час розбудови власних збройних сил, намагався застосовувати всі можливі джерела комплектації армії спеціалістами у військовій сфері. Проте, як згодом продемонструють історичні події, такий достатньо строкатий й неоднорідний ресурс формування УПА на базі осіб з різним бойовим та військовим досвідом, в більшості випадків, не матиме суттєвих недоліків, чи прорахунків у загальному військовому будівництві. Більше того, на практиці, вихідці з різних армій і мілітарних організацій, в своїй подальшій діяльності в УПА і ОУН, будуть взаємодоповнювати і підсилювати одне-одного.

З огляду на те, що дана тематика за обсягом виходить за рамки однієї наукової статті, зупинимось на розгляді перших чотирьох вище зазначених категорій командирської комплектації УПА.

Старшини і підстаршини-ветерани війни 1917–1921 р. на службі в УПА. Закономірно, що покоління людей які приймали участь у збройній боротьбі за українську незалежність в 1917–1921 рр. долучились до других визвольних змагань середини ХХ ст. Хоча за двадцять років, що минули від часів проголошень українських національних республік військове мистецтво й зазнало суттєвих змін: з'явилися нові і удосконалилися попередні види озброєння, зокрема в передових арміях світу відбулась механізація війська, були введені танки, бронетехніка, кардинальних змін від Першої світової війни зазнала воєнна авіація, удосконалювався радіозв'язок, масово починалась впроваджуватись легка стрілецька автоматична зброя, все

це, в комплексі, неминуче вплинуло на тактику і організацію як окремого бою, так і стратегії ведення війни. Та не дивлячись на це, офіцери Перших визвольних змагань мужньо виконували свій обов'язок і під час Других. А зважаючи, що їхній мінімальний вік доходив за сорок – під п'ятдесят і вище років й діяти потрібно було в маневреній війні у лісистих й гористих місцевостях, де зазвичай оперувала УПА, то військовий чин цих людей є беззаперечним фактом відданості своїй ідеї.

Властиво, ветерани Армії УНР, УГА й інших військових формувань попередньої війни, як носії військової традиції європейських армій, мали добрий воєнний гарт і військову виправку російської царської й австро-угорської армій і внесли свою вагому лепту в організацію та розбудову УПА, як професійної армії. Яскравими прикладами в даному контексті є постаті низки старшин УПА, які розпочали свій бойовий шлях ще з часів Першої світової війни. Мова йде про Леоніда Ступницького – «Гончаренка», «Шуманського» (1891–1944) – учасник війни 1917–1921 р., колишній штаб-ротмістр кавалерії царської армії, підполковник Армії УНР, від 1920 р. – командир полку Волинської дивізії, учасник Другого зимового походу Армії УНР, вступає разом з сином в УПА, стає начальником штабу Воєнної округи «Заграва», а згодом і оперативної групи УПА – «Північ»¹¹.

Другий характерний приклад – історія Івана Литвиненка – «Морозенко», «Солончак», «Євшан» (1891–1947), уродженець с. Хоружівка Недригайлівського району Сумської області. В 1915 р. закінчив школу прапорщиків, брав участь у Першій світовій війні. У 1917 р. розпочав службу в Армії УНР у складі 147-ї пішої Воронежської дружини. З 1917 р. – командир 1-го Українського артилерійського полку. У 1920 р. стає командиром 1-ї Запорозької дивізії. Брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР, під час якого захворів гострим ревматизмом та пухлиною ніг. Наприкінці літа 1920 р. за наказом Головного отамана С. Петлюри очолював українську делегацію на переговорах з генералом П. Врангелем. Після поразки Перших визвольних змагань був інтернований в таборах у Польщі. Із 1924 р. – по початок Другої світової війни працював на керівних посадах в контррозвідці Державного Центру УНР в екзилі, входив до десятки найавторитетніших діячів екзильного уряду УНР. На початку чергової світової війни І. Литвиненко працював при штабі Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця. У вересні 1943 р. перейшов на службу в УПА, де сформував і очолив відділ розвідки крайового Військового Штабу УПА оперативної групи «Північ». Згодом стає інструктором першої польової старшинської школи УПА «Дружинники», викладав шестигодинний курс під назвою «Бойова розвідка»¹².

На початку грудня 1943 р. разом з 14-ма хорунжими, що пройшли підготовку у вище зазначеній старшинській школі, Іван Литвиненко прибув до штабу «Енея» (Петра Олійника – командира ВО «Буг» опер. групи «Північ»). Проте стан здоров'я І. Литвиненка погіршувався, тому підпіллям ОУН було виготовлено фіктивні документи для його легалізації в цивільному житті. Після особистої зустрічі з одним із лідерів ОУН в Краю та командиром УПА «Лемешем» (Василь Кук) І Литвиненко був переведений у підпільну сітку ОУН. Нелегально мешкав у Львові, де продовжував співпрацювати з ОУН. У 1945 р. був арештований НКДБ СРСР, але невдовзі звільнений для оперативного спостереження. Однак досвідчений контррозвідник не дав змоги чекістам виявити свої зв'язки з ОУН. Радянські спецслужби намагались завербувати І. Литвиненка, як свого агента, але він відмовився від співпраці. Через це був знову арештований у 1946 р. Проходив по слідству у справі члена 1-го Проводу ОУН П. Кожевнікова, за результатами якого І. Литвиненко був засуджений радянським судом до страти. Розстріл відбувся у лютому 1947 р. в Лук'янівській в'язниці у Києві¹³.

Таким чином, ветерани війни 1917–1921 рр. в своїх силах та можливостях намагались допомогти новому поколінню українських революціонерів вибороти незалежність України. Однак їхніх сил та загальної чисельності було замало, щоб заповнити офіцерський кадровий вакуум, що утворився під час бездержавного міжвоєнного періоду в історії України.

Командири УПА, що попередньо пройшли службу в польській армії. Кількість етнічних українців, які після мобілізації напередодні початку Другої світової війни служили в польській армії, становила від 150 до 200 тисяч осіб. Враховуючи, що у збройних силах Другої Речі Посполитої на другу половину 1939 р. нараховувалось до одного мільйона солдат і офіцерів¹⁴, то етнічним українцем з них був майже кожен п'ятий. Але попри велику чисельну кількість українців у польському війську серед них, на 1938 р., було лише два підполковники, сімнадцять майорів, вісім капітанів та 11 поручників¹⁵. Такий дисбаланс у пропорції між рядовими і офіцерами українського походження пояснюється негласною польською політикою міжвоєнного періоду в національній сфері, за якою слідували систематичні обмеження національних меншин в їхніх культурних, освітніх та політичних правах. Ця політика не могла оминути й збройні сили

Польщі в яких більшість керівних посад займали етнічні поляки, так само як і підстаршинські й старшинські ранги носили, здебільшого, етнічні поляки. Мотив польського уряду і командування польських збройних сил полягав у тому, щоб унеможливити національним меншинам сформувати власні офіцерські кадри, які в подальшому могли б стати основою національних збройних рухів, загрожуючи державності та цілісності Польської республіки.

Проте були і свої виключення. Мова йде про Дмитра Грицяя, уродженця с. Дорожів, що на Самбірщині. У 1928 р. він закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив до Львівського університету, потім був мобілізований на службу в польську армію й продовжив кар'єру військового, закінчивши з відзнакою офіцерську школу. На початку 1930-х рр. вступає в ОУН, у 1933 р. стає керівником Військової референтури Крайової езекутиви Організації, але згодом був заарештований поліцією за свою підпільну діяльність. Через два роки вийшов на волю, намагався продовжити навчання в Львівському університеті, але був знову ув'язнений і відсидів в тюрмі до розгрому Польщі восени 1939 р. Після другого звільнення з ув'язнення стає одним із лідерів революційної ОУН, а в часи німецько-радянської війни завдяки своїм знанням у військовій сфері починає курувати створення Української повстанської армії за що був схоплений Гестапо, звідки згодом був звільнений підпільниками ОУН. У 1945 р. Дмитро Грицай – «Перебийніс» став начальником Головного Військового Штабу УПА і отримує нове військове звання генерал-хорунжого УПА¹⁶.

Загалом, навіть попри невелику кількість вишколених у польському війську українських підстаршин та старшин, командування УПА і керівництво ОУН намагалося максимально використати досвід і знання даних осіб, спрямовуючи їх на найбільш відповідальні ділянки роботи військового будівництва.

Випускники офіцерських курсів ОУН. Властиво, що сама ідея створення своїх збройних сил була тематикою політичного дискурсу в УВО і ОУН протягом всього міжвоєнного періоду і знайшла свою практичну реалізацію вже з початком великої континентальної війни¹⁷.

Після початку Другої світової війни, в 1940 р. Центральний провід ОУН організував в Кракові на вулиці С. Баторія, 14. Вищі старшинські військові курси ОУН ім. Євгена Коновальця¹⁸. Керував курсами поручник Йосиф Крачевський – «Свобода». Викладачами на курсах були члени і прихильники ОУН знайомі із військовою справою, зокрема Василь Брилевський – «Боровий» Олександр Гасин – «Лицар», (у 1929 р. закінчив польську школу підхорунжих зі званням чотового-підхорунжого, у 1937 р. пройшов скорочений курс Баварської воєнної академії), викладав на краківських курсах старшин ОУН протягом березня – травня 1941 р. На даних старшинських навчалось приблизно 20 чоловік, зокрема: Мирон – «Орлик» (Дмитро Мирон-Орлик – один із лідерів ОУН), Климишин Микола (псевда «Непоборний», «Отава»), «Медвідь» – «Леміш» (В. Кук, який сам згадував про своє навчання на даних курсах¹⁹), Арсенич – «Михайло» (Микола Арсенич – майбутній керівник СБ ОУН), Олександр Луцький²⁰ (організатор і керівник Української національною самообороною (УНС) в Карпатських горах, командувач опер. групи УПА – «Захід»), Ярослав Старух (провідник Закерзонського Краю ОУН)²¹. Військову підготовку на цих офіцерських курсах здобув також і Роман Шухевич, перед тим як на початку 1941 р. буде зарахований до куреня «Нахтігаль».

Таким чином, старшинські курси у Кракові мали підготувати вище військове командування майбутніх українських збройних сил, сформувати їхнє ядро. Тому слухачі курсів отримували навички як на оперативно-тактичному, так і на стратегічному воєнному рівні, поряд з освоєнням основ військового мистецтва.

Офіцерський та підстаршинський штат УПА, який пройшов підготовку в старшинських й підстаршинських школах Української повстанської армії. Якщо ОУН вдалося, на початковому етапі створення власних збройних сил, частково кадрово забезпечити вище військове керівництво і командування УПА на рівні оперативних груп, воєнних округів, тактичних відтинків та більших військових підрозділів (військових команд, куренів і сотень) із числа досвідчених перевірених лідерів і членів підпілля, які мали певну військову підготовку і досвід, то для подальшого укомплектування УПА, насамперед в середній тактичній ланці, гостро відчувався дефіцит спеціалістів у військовій сфері, особливо на посади ройових, чотових, заступників командирів сотні, ад'ютантів тощо. В намаганні практично на марші, в польових умовах, розбудувати повноцінну армію, командування УПА розгортає при кожній новоутвореній військовій частині вишкільні структури, які мали проводити підготовку як рядового, так і підстаршинського складу.

Однак для підготовки офіцерських кадрів вимагала іншої специфіки та підходів навчання. Постає потреба створення особливих старшинських шкіл із офіцерською програмою навчан-

ня та бойовою й командною підготовкою. Так, у першій половині 1943 р. було створено першу старшинську школу під криптонімом «Дружинники». Її керівником став Лев Крисько – «Горинь», «Кріс», який перед тим в ранзі поручника на посаді командира сотні пройшов підготовку в батальйоні «Роланд»²². Старшинська школа УПА «Дружинники» під командуванням «Гориня» була організована як бойова сотня²³ і одночасно виконувала охоронні функції внутрішнього кільця оборони Головного штабу УПА оперативного командування «Заграва»²⁴. Старшинська школа разом зі штабом територіально базувалася на хуторах Степанського району (Рівненська обл.), нині – Костопільський р-н.²⁵

Всього за серпень-грудень 1943 р. в старшинській школі УПА «Дружинники», проходили підготовку близько 60 курсантів²⁶, за іншими даними у школі «Дружинники» навчання пройшли від 210 до 250 курсантів²⁷. Після випускних іспитів і присвоєння військових звань курсантам дана старшинська школа припинила свою роботу, але зберегла викладацький склад та командно-адміністративну структуру й організацію для продовження вишколу офіцерів УПА²⁸.

Друга старшинська школа УПА під криптонімом «Лісові чорти» діяла від вересня 1943 р. по січень 1944 р. на Поліссі²⁹. Її очолили Федір Польовий – «Поль» та Василь Брилевський – «Боровий». Власне, це було продовження діяльності старшинської школи УПА «Дружинники», оскільки «Лісові чорти» проходили вишкіл за вже апробованою програмою і методикою «дружинників». Адже більшість викладачів першої школи продовжили роботу в другій старшинській школі УПА.

Структурно старшинські школи УПА «Дружинники» та «Лісові чорти» були підпорядковані III вишкільному відділу КВШ опер. групи УПА-«Північ», який очолював майор Василь Сидор – «Крегул», старшина куреня «Нахтігаль»³⁰.

Керівництво шкіл і командування УПА вже вело підготовку зі створення третьої старшинської школи, але через швидке наближення німецько-радянського фронту зимою 1944 р. до Волині, то ГВШ УПА був змушений шукати безпечнішого місця для розгортання вишкільного табору.³¹ Курс навчання, за таких обставин, був скорочений, а випуск «Лісових чортів» був завершений в січні 1944 р.³² Всього друга старшинська школа УПА встигла вишколити близько півтори сотні курсантів³³. А загалом, старшинські школи УПА на Волині закінчили близько 200–300 майбутніх старшин.

Третю старшинську школу УПА під криптонімом «Олені» було організовано в районі м. Долини на Станіславщині в гірській місцевості Карпатських гір у лютому 1944 р.³⁴ Вона оперативно підпорядковувалась 5-му управлінню КВШ оперативної групи УПА – «Захід», під керівництвом Василя Брилевського – «Борового», який був переведений до оперативного штабу групи «Захід» із посади шеф-інструктора старшинської школи «Олені».

Більшість курсантів походили з членів та Юнацтва ОУН, серед них також було п'ятдесят студентів зі Львова³⁵. Вже в березні 1944 р. школа розпочала свою роботу, керівництво школи очолив Степан Фрасуляк – «Хмель», який перед війною пройшов підготовку в армії міжвоєнної Польщі. Згодом старшинську школу «Хмеля» буде об'єднано з волинської офіцерської школою «Лісові чорти» у березні-квітні 1944 р. на чолі з Федором Польовим – «Поль» (колишній старшина польської армії), який і очолив офіцерську школу³⁶.

Об'єднаною старшинською школою УПА «Олені» керував штаб на чолі з поручником Федором Польовим та двома ад'ютантами командира школи поручиками Дмитром Вітовським – «Зміюкою» і Ткачуком – «?». До штабу входили командири вишкільних сотень: сотенний підпоручник «Чмелик», сотенний хорунжий «Коник»³⁷, сотенний вишкільної підстаршинської сотні, штат інструкторів на чолі з шеф-інструктором Володимиром Брилевським – «Боровим», начальником служби постачання – старшим бунчужним школи «Нанашко», якому були підпорядковані відділ постачання, кухня, кравецька та шевська майстерні, шпиталь. Членами штабу були старшина «Лев», та писар «Ярема». При штабі також діяла чота жандармерії та служба розвідки під керівництвом «Ждана».

В школі «Олені І ім. Г. Пипського» до ланки інструкторів входили старшини, що вже мали досвід роботи як в старшинських школах УПА на Волині, так і в навчальних структурах та службі у воєнних частинах інших армій: це вже вище зазначені осавули «Степовий» (вчився в інститут у Ленінграді, в старшинській школі «Олені» викладав топографію та зв'язок)³⁸, поручник Караєв – «Кацо» (викладав зброезнавство.), сотник Микола Симоненко – «Берега» (виходець з центральних українських земель, колишній викладач офіцерського училища РСЧА, інструктор школи «Лісові чорти», автор підручника «Основи партизанської війни»), інженер «Крутий» (також з центральних областей України, колишній офіцер технічних частин Червоної Армії); сотник «Ярема» (Остап Линда – старшина легіону ДУН); Володимир Кузь – «Руслан» – стар-

шина школи з ідеологічного вишколу, інструктор підпоручник «Щит», одночасно чотовий першої чоти, другої сотні «Коника», родом з села Переволочна, Олеського району. Інструкторами були: капітан «Гамалія», поручник «Дон», «Клим» та інші³⁹.

Навчальна програма старшинської школи УПА включала в себе наступні дисципліни: польова служба (тактика а) предмет із основ ведення бойових дій поодинокого бійця у наступі, обороні; засідка, розвідка, взаємодія групи бійців в засідці; поведінка на марші; б) командування роєм, чотою, сотнею, куренем у наступі, обороні, засідці, стежі, похідній охороні, на чатах (на варті), в самостійних бойових та пропагандативних рейдах); зброезнавство; впоряд (стройова підготовка); стрілецький вишкіл (предмет з балістики та способів ведення вогню); піонерка і мінерка (дисципліна, що вивчає облаштування вогневих позицій, окопів та основи піротехніки; мінування та розмінування); внутрішня служба (предмет, що визначає загальні права та обов'язки повстанця і обов'язки основних посадових осіб підрозділу, його взаємодії з іншими військовими частинами, правила внутрішнього порядку в частинах та підрозділах УПА.); теренознавство/картознавство (топографія); інструктаж (подання команд); організація війська; інтендатура (військова логістика, забезпечення); розвідка; зв'язок; військове книговодство, кореспонденція, звітування; санітарна служба (особиста гігієна стрільця, перша допомога і порятунок поранених з поля бою); політичне виховання⁴⁰.

У відсотковому відношенні близько 70% всього часу в старшинській школі витрачалось на освоєння предметів воєнних наук (тактика, інструктаж, військова топографія, організація війська тощо) і 5–7% – на ідеологічні дисципліни.

На початку серпня 1944 р. розпочалась курс підготовки другого набору в старшинській школі УПА «Олені». Добір для кандидатів на вишкіл проходив через Школу кадрів ОУН ім. С. Бандери під командою «Шума» в селі Розтоки, яка приблизно за кілька тижнів сформувала знову дві сотні для Старшинської школи «Олені» – сотня під командою хор. «Коника», сотня під командою хор. «Щита» (невідомий), на базі сотні «Чмелика» (невідомий); та сотню для підстаршинської школи – сотня під командою хор. «Колчака» (невідомий).

Штаб на чолі з поручником Федором Польовим та більшістю викладачів-інструкторів старшинсько-підстаршинської школи УПА під доповненням криптонімом «Олені II» залишились на своїх посадах. Школа продовжувала вишкіл за вже апробованою програмою та розпорядком до осені 1944 р., до того часу, коли, внаслідок зради інструктора «Кацо», 15 жовтня 1944 р на СШ УПА «Олені» був здійснений раптовий напад радянських сил безпеки, внаслідок якого загинули командир школи Федір Польовий – «Поль», його ад'ютант «Ткачук», капелан отець «Рафаїл», бунчужний «Ждан», секретар-машиністка «Дзвінка», старший булавний «Хміль» та 12 курсантів, а п'ятеро потрапили в полон⁴¹.

Але, попри втрати і загибель штабу, СШ «Олені» продовжувала функціонувати у форматі мандрівної вишкільної школи під командою хор. «Щита», яка, здебільшого, проводила короткі курси старшинської та підстаршинської підготовки чи перевишколи командного складу у різних бойових частинах ком. ВО – IV «Говерля» опер. групи УПА – «Захід» до травня 1945 р.⁴²

Загалом, старшинська школа УПА в Карпатах підготувала два випуски курсантів: «Олені-I» (квітень—липень 1944 р.) та «Олені-II» (липень—жовтень 1944 р.). Школу почали 700–800 курсантів, а успішно закінчили старшинський вишкіл 404⁴³. Загальна кількість підготовлених старшин у трьох старшинських школах УПА доходить до числа 600–700 добре навчених підстаршин та офіцерів УПА. Саме ці кадри заповнили і доповнили всі командні ланки в системі Української повстанської армії.

Формування Української повстанської армії – складний і достатньо довготривалий процес який розтягнувся від кінця 1942 – до початку 1943 р. Створення великої української національної армії було б не можливе без єдиного і рішучого політичного керівництва, яке не зважаючи на катастрофічні втрати внаслідок нацистських репресій у 1941–1942 р., все ж таки зуміло створити як розгалужену підпільну мережу по всій Україні, так і власні військові з'єднання в лісах на північних і західних українських землях, які протягом майже цілого десятиліття успішно протистояли різним окупантам.

Без сумніву, реалізувати настільки складні завдання із побудови війська в умовах окупації, війни й постійної загрози з боку червоних партизан і польського національного руху було б не можливим без попередньої підготовки ОУН в напрямку організації збройних сил. Та на відміну від своїх ворогів, ОУН не могла розраховувати на підтримку жодного державного центру, тому, попри ситуативні домовленості з Берліном на початку війни, могла спиратися в розбудові армії лише на власні сили. Другим, не менш важливим фактором було те, що на відміну від інших національних рухів в Європі, зокрема польського, латиського, литовського, естонського, укра-

їнські національні сили не могли спертися на достатню кількість підготовлених офіцерських кадрів в міжвоєнний період внаслідок відсутності власної держави після поразки у війні за незалежність 1917–1921 рр.

Таким чином, попри труднощі в розбудові збройних сил та загрозової нестачі необхідних старшинських та підстаршинських кадрів, ОУН змогла використати більшість моментів для залучення, підготовки й врешті – решт створила міцний офіцерський стан в Українській повстанській армії.

¹ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – Львів, 2012.

² В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. – К., 2011.

³ Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боєслава». – Торонто-Львів, 2010.

⁴ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник 2. – Нью-Йорк, 1995.

⁵ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Мінськ-Москва, 2000.

⁶ Гогун О. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – СПб., 2005.

⁷ Детально про формування перших бойових підрозділів ОУН (Б) та про початок антинімецької боротьби див: Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) 1940–1942 роках. – К., 2004.

⁸ Архів центру дослідження визвольного руху. Наказ «Військам УПА» про встановлення ступенів і рангів у військах УПА виданий командиром УПА Климом Савуром та шефом військового штабу полк. Гончаренком. – 27 серпня 1943 р. – Ф. 9. Т. 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua>

⁹ Там само.

¹⁰ Детальніше про нормативно-правові акти СРСР стосовно зміцнення дисципліни в РСЧА див.: Roberts, Geoffrey. Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953. New Haven, CT; London: Yale University Press, 2006. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–2). Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М., 1997.

¹¹ Добко О. Коли диявол зійшов на землю... – Луцьк, 2009. – С. 150; Ступницький Ю. Спогади про пережите. Літопис УПА Бібліотека – Т. 1. – Львів-Торонто – 2004 р. – 123 с.

¹² Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 123.

¹³ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. – Нью-Йорк, 1995. – С. 53; Літопис УПА. Т. 27: Петренко Р. За Україну, за її волю; спогади. – Торонто-Львів, 1997. – С. 34; Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля (1944–1946). Документи і матеріали / Упоряд.: О. Вовк, С. Кокин. – Київ-Торонто, 2006.

¹⁴ Пилипович Т. Українці у складі Війська польського під час радянсько-польської війни 1939 р. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 16 (275), 2013.

¹⁵ Руккас А. Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 92.

¹⁶ Стасюк О. Грицай Дмитро // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – Т. 2 – С. 204.

¹⁷ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина – Торонто, 1957.

¹⁸ Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) 1940–1942 роках – К., 2004. – С. 106.

¹⁹ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. – Львів., 2007 – С. 17.

²⁰ Літопис УПА. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки ОУН і УПА 1944–1945 рр – С. 326–327.

²¹ Там само. – С. 326–327.

²² Музичук С., Марчук І. Батальйон «Roland» // Однострій, Форменная одежда. – 2002. – № 7. – С. 38; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Львівський національний університет ім. І. Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – С. 63.

²³ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених ЦДВР. Упоряд В. В'ятрович. – Львів, 2007. – С. 116.

²⁴ Патриляк І. Вказ. праця – С. 237.

²⁵ Киричук Ю. Історія УПА. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-upa.org.ua/kyryczuk/>

²⁶ Музичук С. Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 13.

²⁷ Фіров П. Історія ОУН-УПА: Події, факти, документи, коментарі. (Лекції). – Севастополь, 2002. – С. 73.

²⁸ Патриляк І. – Вказ. праця. – С. 237.

²⁹ Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 243

³⁰ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених ЦДВР. Упорядник В. В'ятрович. – Львів, 2007. – С. 116–118.

³¹ Там само. – С. 118.

³² Содоль П. Вказ. праця – С. 243.

³³ Патриляк І. Вказ. праця – С. 237.

³⁴ Содоль П. Вказ. праця – С. 243.

³⁵ Там само.

³⁶ Патриляк І. Вказ. праця – С. 237.

³⁷ Р. Загоруйко-«Лапайдух». – Вид. 2-е, допов. – Новий Розділ (Львів. обл.), 2004. – 603 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe // <http://www.ukrcenter.com>

³⁸ Киричук Ю. Вказ. праця – С. 141.

³⁹ Р. Загоруйко-«Лапайдух». – Вид. 2-е, допов. – Новий Розділ (Львів. обл.), 2004. – 603 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe // <http://www.ukrcenter.com>

⁴⁰ Фрасуляк С. «Українська Партизанка». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-upa.org.ua/khmel/index.html>

⁴¹ Мороз В. Майор УПА Остап «Линда-Ярема». Націоналістичний портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.com/history/778-maior-upa-ostap-lynda-yarema/778-maior-upa-ostap-lynda-yarema.html>

⁴² Там само.

⁴³ Содоль П. Вказ. праця. – С. 243.

В статье исследован один из ключевых аспектов функционирования Украинской повстанческой армии, а именно источники её кадрового обеспечения специалистами в военном деле на уровне офицеров (старшин) и сержантов (подстаршин). Дана характеристика исторических источников и историографической наполненности озвученной проблематики. Автор, через призму отдельных биографий личностей украинского освободительного движения XX в., исследует тему формирования командного состава УПА.

Ключевые слова: УПА, ОУН, старшины, подстаршины, обучение, старшинские школы УПА.

The article explores one of the key aspects of the functioning of the Ukrainian Insurgent Army, namely the sources of its personnel supply by experts in military affairs at the level of officers and sergeants. The characteristic of historical sources and historiographical fullness of the problem is given. The author, through the prism of individual biographies of the personalities of the Ukrainian liberation movement of the twentieth century, explores the topic of the formation of command staff of the UPA.

Keywords: UPA, OUN, officers, UPA training officers' schools.

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ТА ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ОРГАНІВ МДБ-КДБ УРСР ЩОДО ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ (друга половина XX ст.)

Стаття присвячена агентурно-оперативній та профілактичній роботі органів держбезпеки МДБ-КДБ при РМ УРСР щодо громад Євангельських Християн-Баптистів в другій половині XX ст. Доведено, що спецслужби ретельно обговорювали, планували та проводили агентурно-оперативну роботу щодо громад Євангельських Християн-Баптистів з метою їх дискредитації, а потім повного закриття їхніх молитовних осередків.

Ключові слова: Євангельські Християн-Баптисти, тоталітарний режим, агентурно-оперативна та профілактична робота, спецслужби МДБ-КДБ.

Аналіз, систематизація та оприлюднення документів ГДА СБУ про агентурно-оперативну та профілактичну роботу Міністерства державної безпеки, а з 1954 р. Комітет державної безпеки при Раді міністрів УРСР (далі –МДБ-КДБ при РМ УРСР) щодо громад Євангельських Християн-Баптистів в II половині XX ст. є актуальною і необхідною щодо вивчення проблемою сучасної історичної науки. Адже важливість виявлення та аналіз даних про діяльність спеціальних підрозділів МДБ-КДБ, які займалися справами релігійних конфесій, полягає у не лише в оприлюдненні та поширенні секретної інформації про методи, масштаби, характер та наслідки оперативно-слідчих дій карально-репресивних та правоохоронних органів щодо провідних Протестантських конфесій УРСР, й сприяє запобіганню втручання відповідних органів в роботу Церкви на сучасному етапі. Оприлюднення інформації про злочинну політику радянського режиму проти Християнської церкви, по-новому актуалізують проблему доведення до суспільства, урядів та конфесій в Україні та в світі неможливості співіснування сучасної цивілізації в умовах безкарності злочинів проти людства та людяності, які не мають терміну давнини, але через відсутність покарання та приховування інформації породжують іще більші злочини.

Аналіз модерної історіографії переконує, що вивчення діяльності органів МДБ-КДБ УРСР, які займалися агентурно-оперативною та профілактичною роботою щодо громад ЄХБ в період II половини XX ст. лише розпочалося. Окремі аспекти цієї актуальної проблеми були висвітлені в низці узагальнюючих праць з історії громади ЄХБ доби радянського тоталітаризму¹, а також в розвідках про репресії щодо її керівників та активних членів². Водночас, дослідження, яке б комплексно висвітлювало так звану «кухню спецслужб МДБ-КДБ УРСР», які планували, розробляли механізми та їх реалізовували в агентурно-оперативній роботі проти «сектантів» до цього часу немає. Тому ми намагатимемося заповнити цю актуальну лакуну з позицій сучасного бачення, і таким чином досягти мету та дослідницькі завдання.

Метою дослідження є аналіз документів СБУ щодо роботи спецслужб МДБ-КДБ УРСР, які проливають світло на їхню агентурно-оперативну та профілактичну роботу щодо громад баптистського спрямування у період II половини XX ст. Згідно мети ставимо такі завдання: висвітлити агентурно-оперативні завдання та профілактичні заходи, які реалізовувалися співробітниками спецслужб щодо протестантських громад УРСР в II половини XX ст.; показати планування та масштаби здійснення агентурно-оперативних, репресивно-каральних та підривних заходів щодо керівників та активних членів ЄХБ, які проводилися в другій половині XX ст.; проаналізувати результати роботи органів держбезпеки щодо розкладу та ліквідації громад ЄХБ.

У період радянського тоталітаризму спецслужби МДБ-КДБ УРСР розробили низку агентурно-оперативних та профілактичних заходів у боротьбі проти протестантських громад, які успішно реалізовували його співробітники та агенти. Планування та реалізація оперативної роботи щодо «агентурно-оперативної розробки сектантів» спиралася на низку карально-репресивних та профілактичних заходів, які ретельно обговорювалися на спеціальних нарадах, звіти та протоколи з яких були засекречені, і лише нещодавно з них було знято гриф «цілком таємно». Завдяки аналізу такого роду документів можна чітко уявити масштаби роботи слідчих

та карально-репресивних заходів, які проводилися в період II половини ХХ ст. органами МДБ-КДБ щодо активних керівників і членів релігійних конфесій баптистського спрямування.

Очільники тоталітарної держави вважали і переконували своїх громадян, що Протестантська церква – це розсадник і розповсюдник реакційної ідеології, а її члени ведуть антирадянський спосіб життя, тому місія спецслужб і полягала у упокоренні, а далі знищенні її релігійних осередків³.

Ще у період Другої світової війни вождь СРСР Й. Сталін розраховуючи на підтримку віруючих у кровопролитній бійні змінив політику щодо них. Він усвідомив, що лише одним терором та насильством не викоринити Віру людей у Бога, тому вдався до їх «хитрого упокорення» за допомогою розгалуженої системи спеціально підготовлених оперативників та їхньої агентури. Так, у звітах спецслужб вказувалося: «Репресивні заходи щодо керівників і активних учасників сектантських формувань не призводять до повної ліквідації антирадянських підпільних сект і відриву від них віруючих, оскільки після арешту керівників сект, замість них у керівництво стають інші особи, спеціально підготовлені для цієї мети. У зв'язку з цим, поряд з арештами організаторів і керівників сектантських формувань, необхідно посилити антирелігійну пропаганду щодо розкриття реакційної сутності сектантської ідеології»⁴.

У 1946 р. в системі новоутвореного МДБ СРСР та його республіканських відділах були створені 5-ті (оперативні) управління, у складі функціональних підрозділів сформовано і відділ «О» МДБ УРСР, який займався наглядом за релігійними організаціями, сектами, групами тощо⁵.

Аналіз звітів та протоколів нарад спецвідділу «О» свідчить, що головне завдання, яке виконували його штатні працівники полягало не лише в нагляді за діяльністю релігійних організацій та їхній облік, а насамперед у планування та здійсненні агентурно-оперативних, репресивно-каральних та підривних заходів щодо їхніх керівників та активних членів. Тому передбачалося, що спецслужби, за допомогою своїх агентів серед керівництва «сектантських формувань» візьмуть під контроль діяльність «сектантів», та поступово і планомірно будуть розкладати Громаду зсередини, руками агентури, аж до повної ліквідації всіх осередків.

За даними архіву СБУ, на 1959 р. агентурний апарат по лінії церков і сект нараховував близько 2 тисячі агентів, значна частина яких займала в релігійних організаціях керівні посади. Як вказувалося в спецповідомленні, «наявність агентів із числа єпископів, благочинних і інших авторитетів православної церкви, пресвітерів і керівників сектантських організацій АСД-ЄХБ тощо є чудовим підґрунтям для розкладницьких і профілактичних заходів щодо обмеження місіонерської діяльності релігійних об'єднань і їх впливу на відсталу частину населення, зменшенню кількості церковно-сектантських ланок, зупинення їх зросту, і по можливості повної заборони поширення нелегальної сектантської літератури»⁶. Також агентура повинна була збирати необхідні матеріали щодо розколу релігійних громад і відриву від них віруючих.

Авторитетну і сумлінну агентуру з кіл керівництва з так званих сектантських формувань спецслужби націлювали на проведення низки заходів, які б стримували «реакційну» місіонерську діяльність церков і сект та забезпечували зниження авторитету серед населення впливових релігійних організацій УРСР⁷.

З метою відриву віруючих від релігії в середніх ланках релігійних організацій агенти-керівники повинні були посилити розкольніцькі і профілактичні заходи та відкрито проводити роботу у напрямку схиляння членів громад до повної зупинки їхньої діяльності. Інша частина агентів націлювалася на роботу з оперативних розрахунків та готувалася для висунення на керівні посади в «церковно-сектантських формуваннях з перспективою їх розколу»⁸.

Велике значення спецслужби КДБ приділяли підготовці агентів, які практикувалися на вмінні вносити розбіжності і конфронтацію в релігійне середовище, що призводило до втрати довіри між рядовими членами і керівниками церкви, «відриву від віруючих ватажків та подальшого розколу із середини»⁹. Керівництво спецслужб вважало доцільним практикувати підготовку зарубіжним «сектантським центрам» перевірених і політично грамотних агентів з завданням заперечення провокаційних думок про радянську дійсність і корисного впливу на еміграцію¹⁰.

Важливим напрямком агентурно-оперативної роботи, яку виконувала агентура спецслужб була атеїстична пропаганда. Найбільш авторитетним агентам органи держбезпеки доручали підготовку брошур і статей на атеїстичні теми для публікації в пресі під псевдонімом. Також передбачалося, за допомогою агентів, які керують «сектантськими формуваннями» вносити розбіжності і чвари серед релігійних організацій. Зокрема, використовувати з цією метою ЄХБ проти п'ятидесятників, «вільних» православних проти уніатів, католиків і сектантів...»¹¹.

Компартійні лідери навіть на з'їздах піднімали питання щодо посилення атеїстичних заходів серед населення. Так, у рішеннях XXI з'їзду КПРС, який проходив у Москві з 27 січня по 5 люто-

го 1959 р., вказувалося, що органи КДБ мають посилити профілактичні заходи щодо громадян, які стали на шлях несумісний з комуністичним світоглядом. Усі профілактичні заходи щодо віруючих органи держбезпеки схематично поділяли на такі типи: а) таємне відстеження об'єкта профілактики, з наступною бесідою з ним у відділі КДБ; б) виклик в органи КДБ через офіційні канали; в) профілактика об'єктів при участі громадськості, а саме керівництва партійних, комсомольських і профспілкових органів по місцю роботи чи навчання; г) профілактика зі взяттям на поруки громадськістю; д) профілактика з допомогою товариських судів; е) профілактика через пресу; є) робота з об'єктом профілактики через виступ в пресі з його каяттям¹².

Водночас, аналітики спецслужб, вбачали, що цей перелік заходів щодо об'єктів профілактики є недостатнім, у зв'язку з тим, що вони потрапили під вплив буржуазної ідеології, яка навіюється в республіку із-за кордону. Найбільш дієвими методами спецслужби вважали поєднання профілактики з репресіями. У звіті замісника голови комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР Тихонова вказано, що репресії щодо віруючих виправдані, оскільки вони не визнають радянських законів, відмовляються від захисту Батьківщини, від роботи в колгоспах і оборонній промисловості та відривають молодь від громадського впливу з метою виховання з них релігійних фанатиків¹³.

У доповідній записці спецслужб під «грифом цілком таємно» було запропоновано низку методів щодо ліквідації нелегальних релігійних формувань та проводити їх наступним чином: притягувати до кримінальної відповідальності та активно працювати з рядовими «сектантами». Взірцем успішного поєднання профілактичних та репресивних заходів стала робота КДБ Кримської області щодо ліквідації нелегального формування «сектантів п'ятидесятників». Керівництво цього формування в кількості 5 людей було арештовано, а з рядовими членами була проведена профілактична робота партійно-радянського активу. Осіб, які надавали помешкання для молитовних зібрань було оштрафовано та попереджено про виселення з будинку, якщо вони не припинять свою діяльність¹⁴.

Успішним методом боротьби з Християнською церквою спецслужби вважали «компрометацію церковно-сектантських авторитетів». Прикладом дієвості цього методу було проведення в Гайворонському і Ульяновському районах Кіровоградської області операції щодо керівника п'ятидесятників Семенова. Використовуючи агентурні дані про співмешкання Семенова з жінкою, яка спеціально була введена в громаду, спецслужби почали розповсюджувати інформацію серед віруючих про порушення ним релігійної моралі. Після цього Семенов втік у іншу область, керовані ним групи віруючих розпалися, а частина приєдналася до легальної громади ЄХБ¹⁵.

Органи КДБ у боротьбі проти Церкви успішно використовували вплив громадськості. Вважалося, що цей метод є найбільш вдалим для розколу релігійних організацій. Задля профілактики та розкладу релігійних формувань спецслужби спеціально влаштовували зібрання робітників, вечори атеїста, вечори питань і відповіді тощо, які спеціально присвячувалися діяльності визначених релігійних груп і конкретних учасників. Ці заходи готувалися на базі матеріалів, які надавали органи КДБ, і проводилися при згоді і активною участю партійних і радянських органів¹⁶.

Показове розвінчування «реакційної діяльності сектантів» в пресі, радіо, телебаченню і кіно тощо також проводилося з подачі спецслужб КДБ. Зокрема, у доповідній записці повідомлялося, що «останнім часом в обласних і районних газетах систематично публікуються статті і заяви колишніх членів церковно-сектантських організацій, які відійшли від релігії. Це позитивно впливає на розклад релігійних громад, відриває віруючих від церковно-сектантської діяльності»¹⁷.

У доповідній записці за грифом «цілком таємно» від 17 жовтня 1959 р. Начальнику 4 управління КДБ при РМ СРСР генерал-лейтенанту Пітовранову Е. П. знаходиться звіт про результати агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки України у «боротьбі з ворожими елементами із числа церковників і сектантів за період 1944 по 1959 рр.». Так, згідно даних звіту за вказаний період органам безпеки за допомогою агентури та оперативних працівників вдалося об'єднати більше 12 тисяч п'ятидесятників з громадами ЄХБ. Таким чином, завдяки арештам та профілактичній роботі, діяльність релігійних організацій в Україні в 1954–1955 рр. була паралізована¹⁸.

Особливо активні міри щодо посилення агентурно-оперативної роботи серед віруючих були застосовані після амністії 1955–1956 рр., оскільки в республіку повернулося із місць позбавлення волі біля 3000 тисяч активних керівників різних церков, які розпочали місіонерську діяльність з метою організації підпільних громад¹⁹.

Щоби запобігти формуванню нелегальних «церковно-сектантських формувань» в 1954–1959 рр. 66 агентів були висунені в їхнє керівництво, що давало можливість повністю контролювати діяльність цих груп і проводити заходи щодо їх розробки або розкладу²⁰. Це дало для

спецслужб позитивні результати, зокрема за протягом п'яти років роботи агентурно-слідчих заходів у поєднанні з громадським впливом «припинили підпільну діяльність більше 8 тисяч учасників нелегальних церковно-сектантських груп, біля 2 тисяч відійшли взагалі від релігії»²¹.

Прикладом зразкових дій спецслужб та їхніх агентів була компрометація ними авторитетних релігійних діячів так званих чистих баптистів Литвиненка і Зюбанова, які повернулися з місць позбавлення волі, і швидко зуміли отримати підтримку з боку 2 000 віруючих та організувати нелегальні молитовні зібрання. Через введену агентуру спецслужбам швидко вдалося очорнити керівництво громади, тому частина їхніх прихильників взагалі відійшла від релігії, а інша частина приєдналася до ЄХБ²².

Агентурно-оперативна робота щодо «сектантів» завжди планувалася заздалегідь. Головні завдання, які ставилися оперативниками щодо громад ЄХБ на наступні роки були такими: повна ліквідація підпільних нелегальних сект або приєднання їх до легальних громад ЄХБ; створення умов для зменшення кількості проповідників і їх місіонерської діяльності з метою залучення в громади нових осіб, особливо з молоді, кількісне зменшення релігійних громад; посилення профілактичної і розкладницької роботи серед «церковників і сектантів у напрямку паралізації їх реакційного ворожого впливу на відсталу частину населення і відриву віруючих від релігії»; перехоплення каналів зв'язку релігійних організацій із закордонними «сектантськими центрами і використання цих каналів в оперативних цілях»²³.

Виконання цих завдань покладалося на агентуру, «особливо з кола сектантських авторитетів, а в необхідних випадках і проведення репресивних заходів щодо керівництва релігійних організацій, які продовжують антирадянську діяльність»²⁴. Крім того, було постановлено, що у цьому напрямку, зі згоди партійних і радянських органів і за їх активною участю, будуть широко використовуватися друковані органи, кіно, радіо, театри, лекції на науково-атеїстичні теми, а також зібрання трударів і особисті бесіди з віруючими партійно-радянського активу і оперативних працівників²⁵.

Загалом, за участю співробітників та їх агентів держбезпеки протягом 1943 по 1961 рр. було арештовано 120 осіб з керівництва та активних членів громади ЄХБ²⁶.

У секретній довідці за підписом Начальника 4 відділу КДБ при РМ УРСР полковника Сухоїна від 13 січня 1960 р. про результати роботи по лінії церковників і сектантів в республіці за 1956-1960 рр. подана така статистика:

«а) Припинили підпільну діяльність нелегальні секти, у тому числі і баптистські: 1956 р. – 4 групи, всього 11 груп, 1957 р. – 81 група, всього 91 група, з них через репресії 21, 1958 р. – 84 групи, всього 156 груп, 1959 р. – 110 груп, всього 156 груп, 1960 р. – 204 груп, всього 205 груп; б) Припинили нелегальну діяльність – 1957 р. – 5000 осіб, 1958 р. – 4000 осіб, 1959 р. – 1100 осіб, 1960 р. – 2290 осіб; в) Відійшли від релігії: 1958 р. – 180 осіб, 1959 р. – 350 осіб, 1960 р. – 855 осіб; г) Закрито легальних громад ЄХБ і АСД – 1957 р. – 4, 1958 р. – 18, 1959 р. – 63, 1960 р. – 129; д) Відійшли від релігії: 1958 р. – даних немає, 1959 р. – 195, 1960 р. – 350. Арештовано за антирадянську діяльність віруючих Християнських громад: 1956 р. – 45 осіб, 1957 р. – 148 осіб, 1958 р. – 142 осіб, 1959 р. – 42 особи, 1960 р. – 21 особа»²⁷.

Отже, на початку 1960-х років були зачинені тисячі церков і молитовних будинків. Розпочалася масована антирелігійна пропаганда, яка поєднувалася з наклепами на адресу віруючих. У свою чергу, гостро посилювався тиск з боку Ради у справах релігій і КДБ на керівників релігійних об'єднань, в тому числі і на керівництво Союзу євангельських християн-баптистів. Саме під його впливом Всесоюзна Рада ЄХБ (ВРЄХБ) у 1960 р. прийняла документи, які пізніше стали причиною утворення руху «ініціативників», а саме положення про ВРЄХБ і «Інструкційний лист старшим пресвітерам». Ці документи за своїм змістом суперечили основним баптистським принципам. Зокрема, в них від імені ВРЄХБ вимагалось не залучати дітей на молитовні зібрання, довести до мінімуму хрещення молоді до 30 років, при цьому новонаверненим встановлювався випробувальний термін не менше 2-3 років, а учнів, студентів і військовослужбовців взагалі охрещуватися заборонялося. Не дозволялося допускати на проповіді членів інших громад тощо²⁸. Ось що писали очевидці й учасники тих подій: «1961 рік. Братство було піддано тяжким випробуванням. Грубо подавлялася свобода віри. Повна заборона діяльності незареєстрованих громад. По всій країні – масовані арешти, конфіскація будинків, які надали віруючі для зборів. Сотнями закриваються і зареєстровані громади. За першу половину 1961 року було ліквідовано 300 таких громад. ВРЄХБ вважає, що при таких темпах навішування замків всі громади будуть зачинені за 2,5–3 роки»²⁹.

Якщо найвищі ієрархи ВРЄХБ скорилися і підтримали ці документи, то найстійкіші й найпослідовніші члени конфесії т. зв. «ініціативники», організували супротив злочинній

владі. У цілому Ініціативна група налічувала 11 осіб. Її очолювали, згідно з офіційною версією, Г. Крючков і О. Прокоф'єв. Зокрема, О. Прокоф'єв допоміг Ініціативній групі налагодити зв'язки з українськими віруючими³⁰. «Ініціативники» висунули свою програму діяльності церкви, головними пунктами якої були: проповідь Євангелія, яка не обмежувалася би стінами молитовних будинків; посилення уваги до релігійного виховання дітей; покаяння й освячення віруючих; безумовне впровадження життя принципу відділення церкви від держави. В 1962 р. «ініціативна група» була перетворена в Оргкомітет, побачили світ надруковані на гектографі самовидавний духовний журнал «Вісник спасіння» (з другої половини 70-х років XX ст. – «Вісник істини»), інформаційний «Братський листок» тощо.

У свою чергу з боку органів КДБ посилювалися репресії щодо віруючих, зокрема ними декларувалася повна заборона діяльності незареєстрованих громад. На перше півріччя 1962 р. у секретному плані роботи 5 відділу 2 Управління КДБ УРСР, який був затверджений Замісником начальника 2 відділення КДБ при РМ УРСР – підполковником Каллашом, чітко зазначалося: проаналізувати дані отримані КДБ щодо місіонерської діяльності окремих авторитетів, опозиційно налаштованих євангельських християн-баптистів, підготувати і провести з оперативниками УКДБ Харківської, Донецької, Сумської, Кримської, Запорізької, Одеської, Черкаської і Кіровоградської областей, з участю яких розробити конкретні заходи щодо запобігання ворожій діяльності нелегальних молодіжних груп ЄХБ. Виконання покладалося т.т. Степаненко, Анненко в терміни січень–лютий 1962 рр.³¹

Крім того, планувалося в лютому-березні 1962 р. прийняти заходи щодо розшуку очільника ініціативної групи «молодих баптистів» О. Прокоф'єва. З цією метою передбачалося направити в «УКДБ Донецької, Харківської, Сумської, Одеської, Кіровоградської і Запорізької і областей оперативних працівників 5 відділу для організації і розробки виявлення родинних і організаційних зв'язків, а також для набору нової агентури із осіб учасників нелегальних груп так званих «молодих баптистів» і організації заходів розкольніцького і профілактичного характеру, компрометації керівників нелегальних груп перед рядовими учасниками. Також передбачалося, вивчити можливість використання в цьому напрямку результати слідства і суду щодо справи арештованих УКДБ Харківської області Лозового, Здоровця і інших баптистів ...». Виконання покладалося на оперуповноваженого майора КДБ М. Анненка, який прозвітував, що в заявлені терміни вклався, О. Прокоф'єв в квітні 1962 р. був арештований³².

Радянська тоталітарна система завжди намагалася винагородити своїх вірних і старанних виконавців, які не гребували досягати своїх цілей за будь-яких обставин, при цьому зневажали моральні принципи та традиції. Тому за виконану зразково роботу щодо припинення «ворожій діяльності антирадянського елементу, які діяли під прикриттям релігії», найкращі оперативні працівники КДБ при РМ СРСР отримували нагороди за підписом замісника голови КДБ при РМ УРСР полковника Шульженко. Зокрема, знаком «почесний співробітник держбезпеки» у 1959 р. було нагороджено майора Анненка Миколу Антоновича – старшого оперуповноваженого 4 відділення 4 Управління КДБ при РМ УРСР, № Е-025195³³. Саме в 1950–60-х рр. Анненко М. А. відповідав за підготовку і здійсненням разом з I Управлінням контррозвідувальних заходів проти закордонних центрів п'ятидесятників і баптистів; організовував роботу щодо запобігання діяльності «антирадянських елементів із кіл сектантів п'ятидесятників, ЄХБ і ієговістів-ільїнців; проводив заходи щодо розкладу сектантського підпілля п'ятидесятників; контролював і допомагав в роботі щодо всіх сектантських течій по областях»³⁴.

У 60-х рр. XX ст. спецслужби КДБ посилюли пильний нагляд за керівниками та духовними осередками ЄХБ, які легально діяли в УРСР. Але особливу увагу оперативники та агентура спецслужб приділяла незареєстрованій громаді Раді Церков ЄХБ та її активним учасникам. За участю КДБ у 60-70-х рр. в переважній більшості всі керівники незареєстрованих громад були заарештовані, окремі з них відбули декілька термінів ув'язнення, лише Г. Крючкову вдалося вберегтися від арешту. Так, 19 травня 1966 р. після поїздки членів Оргкомітету РЦ Г. Вінса і М. Хорьова в приймальню ЦК КПРС їх заарештували і помістили в Лефортовську в'язницю; 30 листопада Г. Вінса засуджують до трьох років таборів. У 1970 році була заарештована також його мати й засуджена до трьох років ВТТ загального режиму³⁵.

У фондах СБУ зберігаються документальні матеріали оперативного архіву КДБ УРСР про їхню боротьбу з учасниками нелегальних «сектантських груп» в 70–80-х рр. XX ст. Так, в 1973–1974 рр. спецслужбами були встановлені і арештовані лідери-нелегали, виявлена підпільна типографія і знищені окремі друковані точки³⁶. Серед заарештованих повторно у березні 1974 р. був Г. Вінс. Його засуджують до десяти років ВТТ з відбуванням у Якутії. Коли справа Г. Вінса отримує міжнародний розголос, його у 1979 році Указом Верховної Ради СРСР позбавили

громадянства і виселили за кордон³⁷. У 1980-х рр. органи спецслужб провели низку агентурно-оперативних заходів щодо віруючих опозиційної РЦ ЄХБ. Зокрема, в 1983–1987 рр. УКДБ Київської області були проведені арешти баптистів-нелегалів та їх осудження³⁸.

Таким чином, у ході проведеного дослідження зроблено низку узагальнень: 1) радянська тоталітарна система, щоби зберегти своє панівне становище і повністю володіти свідомістю своїх підданих, та впливати на їхнє духовне життя у 1946 р. в системі новоутвореного МДБ СРСР та його республіканських відділах створила наділені надзвичайними повноваженням на карально-репресивні та профілактичні дії 5-ті (оперативні) управління, у складі функціональних підрозділів сформовано і відділ «О» МДБ УРСР, який займався наглядом за релігійними організаціями, сектами, групами тощо; 2) спецвідділ «О» МДБ-КДБ УРСР займався плануванням та реалізацією оперативної роботи щодо «агентурно-оперативної розробки сектантів», та в своїй роботі спирався на низку карально-репресивних та профілактичних заходів, які ретельно обговорювалися на спеціальних нарадах, звіти та протоколи з яких були засекречені, і лише нещодавно з них було знято гриф «цілком таємно»; 3) аналіз звітів, повідомлень та доповідних записок показав, що виконання завдань щодо розкладу та ліквідації молитовних будинків ЄХБ покладалося на оперуповноважених та їх агентуру, «особливо з кола сектантських авторитетів», проводилася зі згоди партійних і радянських органів та за активною участю громадськості, яку для антирелігійних заходів спеціально готували; 4) задля успішної реалізації завдань щодо ліквідації та припинення роботи молитовних будинків ЄХБ спецслужби КДБ вміло поєднували карально-репресивні та профілактичні методи: арешти, залякування, штрафи, компрометації релігійних авторитетів, показове розвінчування так званої реакційної діяльності сектантів в пресі, радіо, телебаченню і кіно, театрі, адміністративні заходи за участю лікарів, пожежників тощо.

¹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusbaptist.stunda.org/dop/zavat.htm>; Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса, 2000. – 348 с.; Руденко А. А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка СРСР // На пути к свободе совести. – М., 1989.

² Коцур В. П., Висовень О. І. В ім'я свободи совісті (до питання боротьби радянської тоталітарної систем із релігійним дисидентством). – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 227 с.; Тевікова О.В. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///D:/ДИСЕРТАЦІЯ%20ОКСАНИ/причини%20репресий/tevikova.htm>

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.2. – Оп. 26. – Спр. 23. – Том 2. – Арк. 27–28.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1093. – Арк. 29.

⁵ ГДА СБУ. – Перелік справ ф.1. – 3 відділ УДБ НКВС УРСР – 2 управління НКДБ КДБ УРСР. – Історія фондоутворення. – Арк. 25–27.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1093. – Арк. 194.

⁷ Там само. – Арк. 194.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк. 195.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 198.

¹³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 26. – Спр.23. – Том 2. – Арк. 27–28.

¹⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1093. – Арк. 202.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Арк. 203.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – Спр. 1424. – Арк. 2–3.

¹⁹ Там само. – Арк. 2–3.

²⁰ Там само. – Арк. 5.

²¹ Там само. – Арк. 6.

- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Арк. 8.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – Арк. 11.
- ²⁷ Там само. – Арк. 30–32.
- ²⁸ Руденко А. А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка СРСР // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 350–351.
- ²⁹ Юбилейное послание всем евангельским христианам-баптистам // По пути возрождения. Совет церквей ЕХБ. – 1989. – С. 38–40.
- ³⁰ Лахно О. П. Виступ «ініціативників» як прояв офіційної опозиції в середовищі віруючих євангельських християн баптистів у СРСР. – «Наука. Релігія. Суспільство». – № 1. – 2010. – С. 100. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33427/86-Lakhno.pdf?sequence=1>
- ³¹ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр 1423. – Арк. 3.
- ³² Там само. – Арк. 3–4.
- ³³ Там само. – Арк. 9.
- ³⁴ Там само. – Арк. 9.
- ³⁵ Лахно О. П. Вказ. праця. – С. 100.
- ³⁶ Комитет государственной безопасности Украинской ССР. – 10 отдел. – Тематический перечень документальных материалов оперативного архива КГБ УССР на лиц, проводивши антисоветскую деятельность, маскируемую религиозной догматикой и исполнением религиозных обрядов. – С. 40.
- ³⁷ Лахно О. П. Вказ. праця. – С. 100.
- ³⁸ Комитет государственной безопасности Украинской ССР... – С. 41.

Статья посвящена агентурно-оперативной и профилактической работе органов госбезопасности МГБ-КГБ при СМ УССР по общинам Евангельских христиан-баптистов во второй половине XX в. Доказано, что спецслужбы тщательно обсуждали, планировали и проводили агентурно-оперативную работу по общинам Евангельских христиан-баптистов с целью их дискредитации, а затем полного закрытия их молитвенных ячеек.

Ключевые слова: Евангельские христиане-баптисты, тоталитарный режим, агентурно-оперативная и профилактическая работа, спецслужбы МГБ-КГБ.

The article is devoted to the agent-operational and preventive work of the state security organs of the Ministry of State Security-the State Security Committee under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR for the communities of Evangelical Christians-Baptists in the second half of the XX century. It is proved that intelligence agencies carefully discussed, planned and conducted intelligence and operational work on the communities of Evangelical Christians-Baptists in order to discredit them, and then completely close their prayer cells.

Keywords: Evangelical Christians-Baptists, totalitarian regime, agent-operational and preventive work, special services of the MSS-SSC.

ДЕФІЦИТ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УРСР В 1950–1960-х роках (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкривається питання впливу дефіциту товарів на повсякденне життя селянства в 1950–1960-х роках, на прикладі Чернігівської області УРСР. Проаналізовано причини виникнення та існування цієї проблеми, охарактеризовано особливості цього явища, що мали місце в сільській місцевості. Також висвітлено шляхи отримання необхідних товарів, які використовували селяни. У даній статті описано вплив проблеми забезпечення необхідною продукцією на повсякденне життя сільських жителів та їх реакцію на таку ситуацію.

Ключові слова: селянство, повсякденне життя, магазин, торгівля, дефіцит, Чернігівська область.

Дефіцит товарів був характерною рисою радянської торгівлі та елементом повсякденного життя населення майже протягом всього існування СРСР. Така ситуація склалась внаслідок проведення партійно-державним керівництвом економічної політики, орієнтованої на пріоритет розвитку важкої промисловості, а виробництво товарів широкого вжитку фінансувалось за залишковим принципом. Спроба змінити цю диспропорцію за часів М. С. Хрущова за рахунок збільшення обсягів виробництва товарів легкої та харчової промисловості, розширення мережі закладів обслуговування населення, в тім числі і в сільській місцевості, так і не вирішила остаточно цього питання. У сільській місцевості проблема дефіциту товарів теж існувала, однак на відміну від міст мала свої характерні особливості і також впливала на повсякденне життя селянства. Хронічний дефіцит товарів широкого вжитку сприяв формуванню явища постійного пошуку необхідної продукції серед населення, не було виключенням й селянство, яке перебувало в більш скрутному становищі через обмеженість каналів отримання необхідних речей. На сьогодні ця проблема для більшості населення України втратила свою актуальність, однак відсутність ефективного транспортного забезпечення, депопуляція і, як наслідок, закриття більшості стаціонарних торговельних установ у сільських населених пунктах, спричинили появу проблеми доступу до товарів першої необхідності¹.

Ця проблема, починаючи із 90-х років активно цікавить дослідників історії СРСР. Серед науковців, які займаються проблематикою соціально-побутового забезпечення сільського населення в післявоєнний період, варто відзначити дослідження Ковпак Л. В., Лисак В. Ф., Лісовської О. В., Нікілева О. Ф.². Серед праць, присвячених власне торгівлі й дефіциту товарів у сільській місцевості, які побачили світ останнім часом, варто відзначити роботи Сидоровича О. С., Нікілева О. Ф.³.

Мета дослідження: проаналізувати вплив дефіциту товарів на повсякденне життя селянства УРСР, на прикладі Чернігівської області, а також висвітлити характерні особливості цього явища у сільській місцевості й розглянути шляхи його вирішення, якими користувались місцеві жителі.

Це питання доцільно розглядати через призму висвітлення таких його аспектів як причини дефіциту товарів для населення в СРСР, в тім числі й в сільській місцевості, стан торговельної інфраструктури, скарги селян на проблеми з постачання товарами широкого вжитку, шляхи вирішення проблеми з нестачею певної продукції, якими користувалися колгоспники.

Проблеми з постачанням певних продуктів та дефіцитом товарів були практично постійними у повсякденному житті радянського населення, в тім числі й в 1950–1960-х роках. Однак в сільській місцевості ця ситуація мала свої характерні особливості, серед яких гірший ніж в містах рівень розвитку торговельної мережі, низька культура обслуговування громадян, вплив колгоспів на забезпечення селян певними категоріями промислових товарів. У той же час в селі були й присутні й загальні проблеми забезпечення населення країни товарами широкого вжитку, наприклад зловживання в закладах торгівлі, перебої в постачання певних категорій продукції, незначний асортимент товарів, низька якість продуктів.

Забезпечення товарами сільського населення в СРСР в післявоєнний період здійснювалась кількома шляхами: стаціонарні магазини державної торгівлі; колгоспні ринки; установи

кооперативної торгівлі; неофіційні канали отримання продукції через знайомих, родичів, що працювали в закладах торгівлі чи мали доступ до продукції.

У перші післявоєнні роки ситуації із забезпеченням населення необхідними товарами мала катастрофічний характер, однак це питання вирішувалось надто повільно, оскільки держава в першу чергу використовувала переважно бюджетні кошти на фінансування відбудови важкої промисловості, а на інвестування у виробництво товарів широкого вжитку та розвиток соціальної інфраструктури, в тім числі й торгівельної мережі, виділялось значно менше. У сільській місцевості через відсутність транспортної інфраструктури, закладів торгівельної мережі, наявності кваліфіковано підготовлених кадрів, перебоїв з постачанням продукції питання задоволення споживчих потреб сільських жителів стояло дуже гостро.

Починаючи із середини 1950-х років завдяки реформам М. С. Хрущова, забезпечення необхідними товарами сільського населення значно покращилось за рахунок розширення торгівельної мережі та асортименту продукції в магазинах, однак все одно це питання залишалось актуальним для селянства. Власне вирішення проблеми дефіциту нерідко займало чимало часу, іноді вимагало додаткових витрат коштів та використання родинних та особистих зв'язків.

В першу чергу, за необхідності селяни звертались в місцевий магазин з метою купівлі необхідних речей. Однак, дуже часто сільські заклади торгівлі не задовольняли потреби селян, в силу багатьох обставин. Торгівельна мережа за кількістю функціонуючих установ в сільській місцевості УРСР досягла довоєнного рівня лише на середину 1950-х років. Однак, навіть у 1955 р. у 29% сільських районів республіки не було жодного магазину з продажу господарсько-побутових, а у 21% – культурно-побутових товарів⁴. На 1960 р. існувала потреба у відкритті в сільській місцевості УРСР 12 тис. магазинів, і зробити це планувалося за 3 роки, проте на кінець 1965 р. з даної кількості магазинів функціонувало лише 6349⁵. Тому тисячі селян мусили купувати навіть найнеобхідніше – хліб, сірники у сусідніх селах, де були торгівельні пункти.

Однією з причин дефіциту товарів в закладах торгівлі в сільській місцевості стало державна політика з питання забезпечення населення товарами широкого вжитку. При розподілі наявних товарних ресурсів планові органи більшу частину виробленої продукції спрямовували у торгівельну мережу міст, свідомо обмежуючи мешканців села в задоволенні споживчих потреб⁶. Торгівельні заклади в сільській місцевості зазвичай не мали складських приміщень, холодильників, що серйозно перешкоджало торгівлі певними категоріями продуктів харчування, особливо теплої пори року. Для села і його мешканців автоматично ставали дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі й морожені риби- та морепродукти, торти, тістечка тощо⁷. У кожному третьому магазині були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль⁸. Незадовільно постачалися сільські магазини промтоварами масового вжитку, зокрема взуттям та одягом, їх асортимент був незначним. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі, інша побутова техніка⁹. Промовистим фактом є інформація наведена в місцевій газеті Бахмацького району Чернігівської області, що магазини сіл напередодні Нового року через ажіотаж повністю забезпечені лише сіллю, милом та посудом, інших товарів практично немає¹⁰.

Нерідко, селяни скаржились на роботу місцевих закладів торгівлі. Наприклад, селяни в с. Будники Ріпкинського району Чернігівської області в 1963 р., скаржились в листі до органів держконтролю, що завідуючий місцевим магазином розподіляє завезений товар серед своїх друзів та знайомих, дає продукцію їм в борг, а звичайним покупцям говорить, буцімто товари відсутні. Окрім того, магазин працює не постійно, зазвичай він відкритий, тільки коли відбувається завіз товару, також вранці та ввечері, коли більшість селян на роботі в колгоспі й не можуть купити необхідне¹¹. Продавець використовує товар із магазину (посуд, інвентар) для своїх особистих потреб, а потім повертає на прилавок, до того ж систематично вживає спиртне і в такому вигляді з'являється на робоче місце. Найбільше селян обурювало те, що на окремі товари ціни завищені, стверджуючи, що він різницю кладе собі в кишеню. Скарги на нього в район не дали результатів, оскільки його керівництво в «Сільпо», його старі друзі по навчанню, не реагують на повідомлену інформацію, зауважуючи, що перевірки на підтвердили фактів¹². У селі Масейки Чернігівського району, селянин скаржився, що ваги в магазині підкручені й покупців обважують, недоливають керосин, а продавець продає зекономлену частину товарів родичам за заниженими цінами, окрім того неодноразово в магазині продавали зіпсовану рибу та неякісне крупи¹³. Фактично працівники закладів торгівлі нерідко використовували своє становище для покращення свого матеріального благополуччя, що викликало незадоволення серед населення рівнем забезпеченості та розподілом товарами в сільській місцевості.

У пресі також нерідко публікувались матеріали про порушення в роботі закладів торгівлі в сільській місцевості та притягнення до відповідальності порушників. Наприклад, в с. Насілки

Ріпкинського району в 1958 р. було звільнено завідуючого та продавця магазину через систематичне недотримання правил зберігання продукції, гігієнічно-санітарних норм, у магазині практично не можна було дістати рибу, цукор, борошно, чай, печиво велосипеди, адже ці товари продавались знайомим вже по підготовленому списку практично відразу¹⁴. Отже, селяни намагались використати свої особисті зв'язки для того щоб дістати необхідні товари.

Забезпеченість товарами та їх асортимент теж нерідко не задовольняла потреб селян, які звертались із скаргами до органів влади. Наприклад, у с. Мала Загорівка Бахмацького району селяни зазначали у листі, що в магазині дуже мало товарів, їх постійно не вистачає, бо їх привозять в незначній кількості, ходові товари – хліб, крупи та цукор розбирають миттєво. Доводилось нерідко, чекаючи нового завозу, прохати знайомих, що живуть поряд з магазином повідомляти, коли знову привезуть нову партію аби встигнути купити, інакше доведеться їхати до міста на велосипеді або йти пішки, щоб придбати бажане¹⁵. У с. Пасіки Ріпкинського району магазин взагалі практично не працював через відсутність товарів, оскільки в ньому можна було придбати під час завозу лише крупи та хліб, іншої продукції практично не було, цю проблему продавець також пояснював відсутністю автомобілів для регулярного підвезення продукції. Питання було вирішене тільки після неодноразового звернень місцевих селян та комуністичного активу до районного керівництва¹⁶. Часто сільські магазини не працювали у вихідні та святкові дні, у випадку поїздки продавця в місто за товаром, у дні перевірок або його перебування у відпустці.

Загалом місцевий магазин перетворювався в досліджуваний період в місце своєрідного неформального спілкування, де у випадку зустрічі селяни обговорювали останні новини та плітки, дізнавались необхідну інформацію в продавця про завіз продукції, ціни, які могли повідомити своїм родичам та знайомим.

В умовах хронічного товарного дефіциту в СРСР, у суспільстві формувался особливий тип відносин між продавцем та покупцем, що виходили далеко за межі офіційно визначених. Продавець фактично стояв на щабель вище у радянській соціальній ієрархії – з ним постійно шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги, він завжди контролював ситуацію з фізичним доступом до товарів та їх асортименту. Не була винятком сільська місцевість, де наявність магазину перетворювала продавця на особу від стосунків з якою залежало забезпечення товарами широкого вжитку практично значної частини місцевого населення, окрім колгоспного керівництва та місцевого партійного активу, які отримували нерідко товари певних категорій із спеціальних державних фондів. Така ситуація з матеріальним забезпеченням сприяла великій популярності професій продавця, комірника, завідуючого магазином чи відділу постачання серед населення. Серед батьків побутовала думка, що вступ їхньої дитини до торгівельного чи харчового технікуму означатиме забезпечення їй гарного майбутнього.

Окрім магазинів для забезпечення, особливо будівельними товарами, селяни нерідко використовували й колгоспи, у яких в рахунок заробленого, можна було замовити цеглу, покрівельне залізо, фарбу, гвіздки, шифер, оскільки в місцевих закладах торгівлі такої продукції практично не було, а привезти її з міста не завжди була можливість. Проте і це не вирішувало товарного дефіциту на селі.

У такій ситуації селяни для закупівлі деяких товарів, які практично не можливо було дістати в місцевих магазинах, доводилось їхати до міста для того, щоб придбати необхідне. За даними статистичних органів республіки, тільки з причин відсутності за місцем проживання необхідних товарів або через дуже обмежений їх вибір до міста спеціально виїжджало за покупками упродовж року близько 44,5% сільських родин¹⁷. Для поїздки в місто селяни користувались гужовим транспортом, залізницею, якщо відстань невелика – пішки або на велосипеді, однак все одно на це колгоспники витрачали нерідко цілий день. Власне, щоб придбати потрібні товари, нерідко спочатку сільські жителі продавали на ринку вирощену в підсобних господарствах продукцію, а на виручені кошти купували необхідні речі в магазинах або на базарах. Нерідко на ринках фіксувались випадки прямого обміну продуктів харчування на промислові товари, отримати які містяни мали більше можливостей. У більшості випадків у вихідні дні кількість приїжджих селян в місто зростало, містяни також у вільний від роботи час здійснювали покупки, тому потрібно було поспішати, щоб встигнути купити необхідне, поки товари є в наявності. Окрім того, витрачати багато часу на закупівлю товарів в місті селяни не могли, тому що потрібно було ще встигнути на приміський потяг, автобус, чи повернутись додому для роботи в підсобному господарстві. Досить часто колгоспники, які їхали в місто за необхідними товарами купували також продукцію, які прохали їх придбати родичі, сусіди, знайомі, тому що самі на той час не могли вибратись до міста.

Популярність серед селянства колгоспних ринків пояснювалась широким асортиментом продукції, відсутністю черг, можливістю торгуватись із продавцем, проте ціни на них досить часто

були вищими ніж в закладах державної чи кооперативної торгівлі. Найбільшим попитом серед колгоспників на ринках Чернігівської області в 1957 р. користувались промислові товари широкого вжитку, а саме одяг, взуття, посуд, сільськогосподарський інвентар, меблі, галантерейні вироби, будівельні матеріали¹⁸. Також селяни нерідко могли придбати сільськогосподарські товари на ринках, яких не вистачало у власних господарствах, серед таких було молодняк худоби чи свійської птиці, тютюн, насіннєвий матеріал¹⁹. Популярними в селян були також окремі категорії харчових продуктів, які в селі було важко дістати, наприклад крупи, борошно, цукор, кондитерські та м'ясні вироби, риба та рибні продукти²⁰. Селяни скаржились, що на ринках не вистачає господарських товарів (сірників, тканин, посуду), засобів особистої гігієни²¹. Розуміючи значну популярність базарів серед селянства, яке традиційно звикло на них торгувати та купувати, дирекції ринків області постійно звертались із пропозиціями про збільшення кількості стаціонарних магазинів установ державної та кооперативної торгівлі, збільшення об'ємів поставленої продукції до вже діючих торговельних точок на базарах з метою задоволення потреб населення та збільшення грошових надходжень від ринків²².

Окрім ринків селяни купували товари в магазинах міста та торговельних оптових базах. Наприклад, в Бобровицькому районі селянам доводилось для покупки меблів їхати в райцентр на торгову базу, записуватись в чергу на отримання меблів й чекати їх протягом півроку, до того ж нерідко товар виявлявся неякісним²³. За можливістю селяни домовлялись через знайомих, що працювали в закладах торгівлі про купівлю товарів в магазинах міста або просили родичів придбати їх, оскільки самі фізично не могли це зробити.

Також селяни купували необхідні товари на ярмарках, організованих владою на території ринків, де свою продукцію представляли кустарі, в них переважно купляли посуд, меблі, сільськогосподарський інструмент, бочки, ящики, тим паче, що якість цієї продукції була не гіршою фабричного виробництва, однак ціни на неї були вищими.

Непоодинокими були випадки, коли необхідні товари селянам привозили родичі, які проживали в інших містах та навіть республіках. Наприклад, на центральному ринку Чернігова на спекуляції була спіймана колгоспниця, яка торгувала шерстяними хустками, які їй привезла для продажу сестра із РРФСР. Продавши частину своїм знайомим в селі, решту повезла продавати на базар²⁴.

Починаючи із кінця 1950-х років значним попитом серед селянства почали користуватися велосипеди, мотоцикли, побутова техніка (праски, швейні машинки, радіоприймачі), столярні інструменти, однак дефіцит таких товарів відчувався навіть в райцентрах та невеликих містах, тому селянам області нерідко доводилось виїжджати для їх придбання в Чернігів, Київ або навіть в міста інших республік СРСР.

Отже, проаналізувавши вплив товарного дефіциту на повсякденне життя селянства можна стверджувати, що ситуація в сільській місцевості була більш складною ніж в містах. Така проблема була спричинена втіленням в життя державної політики, яка передбачала пріоритетний розвиток важкої промисловості, а не легкої та харчової, а також диспропорції в розподілі товарних ресурсів між містом та селом. Сільські магазини не могли задовольнити потреб місцевого населення в товарах широкого вжитку. Селяни активно використовували будь-які способи отримати необхідні дефіцитні товари, вдаючись до таких наступних практик: купівля необхідного на колгоспних ринках, в міських магазинах та на торговельних базах, використовували особисті зв'язки та знайомства. У такій ситуації, коли селянство було обмежене в можливостях задоволення своїх матеріальних потреб, це відображалось на морально-психологічному стані сільського населення. Вимушені поїздки до міста у пошуках необхідних товарів відволікали їх від особистих проблем, відпочинку, роботи в колгоспах і у власних присадибних господарствах, нерідко вони потребували додаткових витрат часу та коштів. Така ситуація призводила до подання скарг та листів селянами в державно-партійні органи та засоби масової інформації з метою привернення уваги керівництва до цієї проблеми та з вимогою її вирішення.

¹ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торговельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83. – С. 82.

² Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.; Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.) [Текст]: [монографія]. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Маріуп. держ. ун-т. – Донецьк, 2013. – 341 с.; Лісовська О. В. Стан соціального забезпечення українського села на середину 1960-х років // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 90–94; Нікілев О. Ф. Сфера культурно-побутового обслу-

говування українського села у 1950-ті – середині 1960-х рр. у вимірі повсякденності // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія, 2011. Вип. 19. – С. 94–99.

³ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83 – С. 82–89; Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 240–248.

⁴ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 241.

⁵ Там само. – С. 242

⁶ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83 – С. 88.

⁷ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 241.

⁸ Там само. – С. 242

⁹ Лісовська О. В. Стан соціального забезпечення українського села на середину 1960-х років // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 92.

¹⁰ Ленінський Прапор. – 1959. – 1 січня.

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-302. – Оп. 1 – Спр. 76. – Арк. 89.

¹² Там само. – Арк. 90.

¹³ Там само. – Арк. 145.

¹⁴ Деснянська Правда. – 1958. – 21 травня.

¹⁵ Деснянська Правда. – 1961. – 26 листопада.

¹⁶ Соціалістичний шлях. – 1954. – 17 лютого.

¹⁷ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 248.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 26.

¹⁹ Там само. – Спр. 686. – Арк. 95.

²⁰ Там само. – Спр. 679. – Арк. 23.

²¹ Там само. – Арк. 59.

²² Там само. – Арк. 157.

²³ Деснянська Правда. – 1958. – 1 грудня.

²⁴ Деснянська Правда. – 1958. – 12 грудня.

В статье раскрывается вопрос влияния дефицита товаров на повседневную жизнь крестьянства в 1950–1960-х годах, на примере Черниговской области УССР. Проанализированы причины возникновения и существования этой проблемы, охарактеризованы особенности этого явления, имевшие место в сельской местности. Также освещены пути получения необходимых товаров, которые использовали крестьяне. В данной статье описано влияние проблемы обеспечения необходимой продукцией на повседневную жизнь сельских жителей и их реакцию на такую ситуацию.

Ключевые слова: крестьянство, повседневная жизнь, магазин, торговля, дефицит, Черниговская область.

The article discovered the problem of impact of goods deficit on the daily life of the peasantry in the 1950–1960-s on the example of Chernihiv region of Ukraine. There were analyzed the reasons of appearance and existence of named problem and characterized peculiarities of this phenomenon that took place in rural areas. Also were explained pathways of obtaining the necessary goods, which were used by peasants. The current article describes the impact of the problem of providing the necessary goods in daily life of rural people and their reaction to existing of such a situation.

Keywords: peasantry, the daily life, shop, trade, deficit, Chernihiv region.

«УКРАЇНЦІ» ЧИ «ЄВРОПЕЙЦІ»? – ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

*Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.*
Т. Шевченко

«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

*Рабство – річ ганебна,
але рабська психологія в свободі – гідна зневаги.*
Ф. Шіллер

У статті здійснено спробу аналізу розробки Концепції національно-патріотичного виховання в сучасній незалежній Україні з точки зору використання в ній елементів цивілізаційного підходу.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, цивілізаційний підхід, європейська цивілізація.

Двадцять шість років незалежності – двадцять шість років блукання серед класичного «Звідки ми прийшли? Хто ми? Куди йдемо?». Відповіді на ці питання мала б дати Концепція національно-патріотичного виховання, якій мав би передувати не поточний політичний вибір зовнішньополітичної орієнтації «до якого берега прибитися», а саме широка наукова (і перш за все наукова) дискусія. В той час науковому (і перш за все науковому) аналізу сучасної Концепції національно-патріотичного виховання не присвячено практично жодної роботи – одні тільки «захоплені панегірики» та фанатична готовність виконувати все, що «скажуть згори».

Чи є сучасна Концепція національно-патріотичного виховання цивілізаційно заангажованою? Які цивілізаційні цінності вона пропагує? Що несе для українців цивілізаційний вектор сучасного національно-патріотичного виховання? Такі питання ще й досі не стали предметом докладного наукового дослідження.

У статті здійснено спробу критично проаналізувати використання цивілізаційного підходу в розвиткові Концепції національно-патріотичного виховання, визначити її цивілізаційний вектор та оцінити наслідки його використання.

Початок оформлення сучасної концепції національно-патріотичного виховання слід вести з проголошення Декларації про державний суверенітет України в 1990 році¹. Не дивлячись на, здавалося б, виключно політичну мету, одним з головних пріоритетів визначається в Декларації культурний розвиток українського народу, про що свідчить спеціально присвячений цьому розділ восьмий. У тексті звертає на себе увагу наступне: 1) відсутність декларування будь-якої зовнішньої орієнтації (проєвропейської чи проросійської) у здійсненні власного майбутнього національно-культурного відродження; 2) акцент на необхідності відродження двох ключових елементів української соціокультурної ідентичності – історичної свідомості українського народу та української мови, що свідчить про апіорне прийняття унікальності української соціокультури як вихідного пункту подальшого як національного, так і цивілізаційного самоусвідомлення.

Концептуалізація національно-патріотичного виховання як відповідної лінії державної політики розпочалася з 1993 року – часу втілення в життя Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»)².

Якщо Декларація про державний суверенітет виходить з позицій «україноцентризму», то в основу Програми «Освіта ХХІ століття» покладена класична схема Морган – Енгельса «дикість – варварство – цивілізація». Рівень «цивілізації» позначається в тексті як «світовий рівень», «сучасна цивілізація», «рівень розвинутих країн світу», «рівень досягнень сучасної цивілізації», «світова духовна культура» тощо. Досягти цього високого рівня «сучасної світової цивілізації», за текстом Програми, мають і українська освіта, і український народ, і українська нація, і Україна взагалі, які, відповідно до цього, ставляться на нижчий рівень «дикості і варварства».

30 червня 1994 року Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти була схвалена Концепція національного виховання³, в якій національне виховання ототожнюється з державним, а його метою стає не національно-культурне відродження, а формування громадянина держави.

Поряд з цим, автори Концепції відзначають, що «національне виховання – це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обґрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичну ходу народу, перспективи його розвитку». Саме в цьому контексті національне виховання повністю співпадає з відновленням власної соціокультурної ідентичності українського народу – відтворенням традиційних православних ідеалів українського народу, його історичної свідомості, української мови.

Проте подальші пункти Концепції практично повністю нівелюють це визначення. Знову «у пошуках нової системи виховання на перший план висуваються гуманістичні ідеї та орієнтири», «наповнення виховання гуманістичним змістом, котрий узгоджується з кращими надбаннями цивілізації» тощо. І тут же в Концепції йдеться про те, що «дійовим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності і гордості за свою Батьківщину, відмова від почуття національної меншовартості, що втілювалося в понятті поваги до «старшого брата», нав'язуванні думки про перевагу його культури над нашою». Проте чи не нав'язує Концепція ту ж думку про «пріоритет загальнолюдських цінностей» та перевагу «кращих надбань цивілізації» над українською культурою, культивує тим самим те ж саме почуття національної меншовартості у просторі тих же класичних координат «дикість – варварство – цивілізація»?

Кінцевою метою національного виховання, за текстом Концепції, є громадсько-державний рівень національної свідомості, який передбачає турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення національної, расової, конфесійної толерантності. Тобто здійснюється підміна поняття «українець – представник українського народу» на поняття «українець – громадянин України». Відповідно замість національно-культурного відродження, пропонується виховання «державного громадянства» та цілковитого культурного релятивізму.

Новим вектором, який пропонується в Концепції, є спроба повного «розмиття» власної релігійної ідентичності, причому здійснюється це трьома різними способами. В першому випадку – це так звана «конфесійна толерантність». В другому – духовність особистості пов'язується з народною міфологією, фольклором, календарно-сімейною обрядовістю, тобто відтворенням «прадавніх вірувань українців» у формі «неоязичництва». В третьому варіанті Концепція пов'язує формування духовності з «етнічним», «національно забарвленим» християнством. Таке обґрунтування ідеї унікального «українського християнства» сприяло тільки поглибленню церковного розколу в Україні, коли 1992 року була проголошена неканонічна і, до сьогодні, не визнана жодною Помісною православною церквою світу так звана Українська православна церква Київського патріархату, що позиціонує себе як «українська церква для українців» на чолі з невизнаним у світовому Православ'ї «українським патріархом».

17 квітня 2002 року була затверджена Національна доктрина розвитку освіти⁴, яка продовжила розвиток основних положень Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Поряд із завданням досягти рівня сучасної цивілізації та постіндустріального, інформаційного суспільства, Національна доктрина безапеляційно проголошує Україну невід'ємною складовою європейської цивілізації. Для цього держава повинна забезпечити «виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, сучасної європейської цивілізації».

В подальшій Концепції національно-патріотичного виховання молоді, яка була затверджена 27 жовтня 2009 року⁵, головним вектором розвитку вже безапеляційно, без будь-якого згадування про власну соціокультурну унікальність, проголошується «інтеграція України у світове

та європейське співтовариство». Поряд з цим привертає до себе увагу «державно-мілітаристський» характер Концепції, в якій відзначається, що «в основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючий чинник розвитку суспільства й нації в цілому», а також підвищення зацікавленості молоді щодо державної служби та служби у Збройних силах України, її готовності до захисту України.

У подальшому розвитку концепції національно-патріотичного виховання європейська орієнтація України була прийнята за аксіому. Характерними в цьому плані є «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», затверджені 31 жовтня 2011 року⁶, де відразу, у першому ж реченні «процес становлення незалежної демократичної України» ототожнюється з «її прагненням стати повноправним членом європейської спільноти», а прийняття «загальнолюдських цінностей» означає «утвердження цивілізованого життя». Цікавим є саме цей «лінгвістичний поворот» від необхідності досягти рівня світової цивілізації до необхідності утвердження в Україні цивілізованого життя. Невже українському народу ще потрібно «цивілізуватись»? Виявляється, за текстом документу, так. Діти повинні зростати «громадянами-патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі». Виходить, що Україна в 2011 році ще не мала свого місця в цивілізованому світі? Чи просто суспільній свідомості продовжує нав'язуватись все та ж система координат – «відстала Україна – цивілізований світ (Європа)»?

25 червня 2013 року було схвалено Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року⁷, в якій, зокрема, зазначається, що вивчення іноземних мов в Україні стало обов'язковим з першого класу. Чи не нагадує це те ж саме «русифікацію», яка просто перетворилася на «англієзацію»?

Сама стратегія розвитку національної системи освіти, за документом, повинна формуватись адекватно вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації, а її метою проголошується формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу та європейської цивілізації.

13 жовтня 2015 року було затверджено Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки⁸. Її метою проголошується розвиток громадянина, який сповідує європейські цінності та готовий до виконання обов'язку із захисту Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України.

Стратегія декларує повний розрив з усім попереднім доробком концепції національно-патріотичного виховання, який здійснювався до неї «впродовж усіх років незалежності України». Прикметно й те, що мова в Стратегії вже йде не про орієнтацію на «європейську цивілізацію», а саме на державне утворення – Європейський Союз.

Безпосереднім втіленням цих «стратегічних планів» стала прийнята 2015 року Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді⁹. Те, що вирізняє її – це повна відсутність «україноцентризму». Більше того, навпаки – «спосіб споглядання світу лише очима власної культури» Концепція таврує як «культурний імперіалізм» та вказує, що національно-патріотичне виховання повинно прищеплювати протилежну рису – а саме ідею полікультурності громадянина України (за текстом Концепції це принцип полікультурності).

Вперше декларується «принцип історичної і соціальної пам'яті», суть якого полягає у легітимації діяльності держави по відтворенню «духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців» у «реконструйованих і осучаснених формах». Чи не здійснювалося те ж саме партійне «реконструювання» історичної та соціальної пам'яті в колишньому СРСР задля підтримки поточного правлячого комуністичного режиму?

Для безпосереднього втілення в освітній сфері МОН України було видано «Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах»¹⁰.

Не дивлячись на задекларований у Стратегії розрив з усім попереднім розвитком концепції національно-патріотичного виховання, зміст Методичних рекомендацій, навпаки, свідчить про те, що сучасна Концепція національно-патріотичного виховання є «квінтесенцією» усього попереднього досвіду, в якій поєднано як «європоцентристський», так і «державно-мілітаристський» напрямки.

Інтеграція в європейське і світове співтовариство проголошується пріоритетними завданнями України, а українського народ – невід'ємною складовою формування європейської цивілізації. В той час виключно українська державність, а не культура, визначається основним консолідуючим чинником розвитку суспільства й нації в цілому, де пріоритет суспільних і державних інтересів над особистими є незаперечним.

Методичні рекомендації пропонують формувати «образ ворога» («російська агресія», «російсько-українська війна») та постійне усвідомлення «ситуації національної небезпеки» (за-

гроза територіальній цілісності України з боку Росії). Причому сама Україна ставиться в рамки «двохполюсного світу» – між «світом диктаторських цінностей євразійства» і «загальнолюдських цінностей Європи».

Також продовжує використовуватись класична схема «дикість – варварство – цивілізація». «Орієнтація на фундаментальні орієнтири світової цивілізації», необхідність підкреслення «великого і світлого», яке «підносить наш народ до вершин цивілізації», потреба держави у вихованні свідомих громадян-патріотів, які були б «здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі» – все це знову і знову позиціонує Україну на нижчому рівні «дикості і варварства» та ставить перед нею завдання досягти вищого рівня «світової цивілізації».

Окремий акцент Методичні рекомендації ставлять на формуванні багатомовності та полірелігійності як основи формування сучасної багатонаціональної полікультурної української держави. В той час безпосередньо духовність українського народу напряму пов'язується не з православ'ям, а навпаки – з язичництвом. Для цього пропонується перенести акцент у виховній роботі на засвоєння учнями народних традицій, сутності обрядів, народних свят, легенд, переказів, звичаїв, народних прикмет, вивчення міфів, народних переказів і казок, елементів календарної обрядовості тощо, а також використовувати як приклади «позитивні й негативні моделі наших пращурів-українців: світлі персонажі Сварог, Берегиня, Білобог протиставляються темним силам Чорнобогові і ящерам».

Підводячи підсумки, можна визначити такі характерні риси розвитку Концепції національно-патріотичного виховання: 1) культурний характер, «україноцентризм» та відсутність будь-якої зовнішньої орієнтації відображені тільки в Декларації про державний суверенітет; 2) у подальших документах здійснюється виключно розробка «європоцентристського» та «державно-мілітаристського» напрямків; 3) акцент на полікультурності, полірелігійності та багатомовності; 4) створення «образу ворога» та легітимна діяльність держави по «реконструкції та осучасненню» історичної та соціальної пам'яті; 5) «розмивання» релігійної ідентичності шляхом виховання «конфесійної толерантності», введенням елементів неоязичництва та спробами обґрунтувати етнічне «українське християнство».

Початок розробки національно-патріотичного виховання був викликаний потребою розриву з колишнім імперсько-радянським минулим, тому головною його метою було подолання комплексу меншовартості, комплексу «меншого брата» та наслідків русифікації. Проте цей розрив відбувся не за схемою «від Росії – до України», тобто «від зовнішньої орієнтації – до власного соціокультурного самоусвідомлення», а за схемою «від Росії – до Європи». Тому наявність все той же зовнішньої орієнтації в сучасній Концепції національно-патріотичного виховання, але тепер вже на Європу, та використання схеми «дикість – варварство – цивілізація», де в якості «цивілізації» виступає Європа, призвело до плекання тих же «колоніальних рудиментів», з єдиною різницею лише в тому, що рівень «світової цивілізації» та «старшого брата» уособлює тепер вже Європейський Союз, а не Росія.

Комплекс меншовартості, як виявилось, має універсальний характер – колись українцям нав'язувалась думка про те, що їм треба стати «поляками» чи «росіянами», то тепер – що їм треба стати «європейцями». Якщо раніше Україну позиціонували як «меншого брата» Росії, то тепер – як «меншого брата» Європейського Союзу. Якщо раніше в Україні йшла повзуча русифікація, то тепер – повзуча англізація. І все це – результат власноруч розробленої Концепції національно-патріотичного виховання, в якій поняття «український народ» було підмінене поняттям «громадяни України», а орієнтація на власну соціокультурну ідентичність – безапеляційною орієнтацією на західноєвропейську цивілізацію.

Дана стаття є тільки спробою привернути увагу до проблеми покладеного в основу Концепції національно-патріотичного виховання цивілізаційного вибору та його наслідків для подальшого буття українського народу. Цивілізаційний аналіз відкриває широкі перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямку – починаючи від визначення ключових елементів української соціокультурної ідентичності, до створення на їх основі саме «україноцентричної» Концепції національно-патріотичного виховання, метою якої буде виховання не безликих «європейців», для яких «Україна – це Європа», а саме українського народу, для якого «Україна – це тільки Україна».

¹ Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року.

² Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 року.

³ Концепція національного виховання. Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року.

⁴ Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року.

⁵ Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Затверджена Наказом Міністерства України у справах, сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27 жовтня 2009 року.

⁶ Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Наказ МОНмолодьспорт № 1234 від 31 жовтня 2011 року.

⁷ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Схвалена Указом Президента України від 25 червня 2013 року.

⁸ Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки. Затверджена Указом Президента України від 13 жовтня 2015 року.

⁹ Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 року № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах»¹⁰ Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 року № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах».

В статье предпринята попытка анализа разработки Концепции национально-патриотического воспитания в современной независимой Украине с точки зрения использования в ней элементов цивилизационного подхода.

Ключевые слова: национально-патриотическое воспитание, цивилизационный подход, европейская цивилизация.

The article attempts to analyze the development of National-Patriotic Conception in modern independent Ukraine from the point of view of using elements of a civilization approach.

Keywords: National-Patriotic education, civilization approach, European civilization.

ІДЕОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено спробу проаналізувати та порівняти взаємодію ідеології та національної ідентичності. Розглянуто концепцію національної ідеології як позадержавного феномену.

Ключові слова: ідеологія, національна ідентичність, національна ідея, інформаційна безпека, національна ідеологія.

Ідеологія є невід'ємною частиною держави як елемент її інформаційної політики. Хоча демократичні держави декларують відсутність офіційної ідеології, її елементи можна легко помітити в офіційних державних заявах, ЗМІ тощо. Стаття 15 Конституції України чітко вказує, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»¹. Проте така «ідеологічна багатоманітність» не може бути реальною, а, ймовірно є такою ж ідеологемою, але прописаною в Основний Закон держави². Хоча, наприклад, у середовищі американських суспільствознавців поширеним є переконання, що єдиною ідеологією у державі є її Конституція, яка описує і курс держави, і обов'язки суспільства³. Власне «традицію» розуміти ідеологію у негативному сенсі започатковував Наполеон Бонапарт під час боротьби за владу з політичним клубом ідеологістів⁴ й історична вага даної особи наклала його суб'єктивну позицію на даний феномен.

Загалом визнається, що функціонування певної структури ідеологем є життєво необхідним для підтримання у громадян почуття патріотизму, протидії інформаційним атакам сусідніх держав, морального супроводу державних мужів⁵. Ця збірна «функція» ідеології, яку часто західна суспільствознавча наука називає громадянським націоналізмом (*civic nationalism*)⁶, корелює з іншим важливим маркером людської особистості – національною (етнічною) ідентичністю. Гармонійний розвиток Української держави неможливий без сповідування її громадянами чіткої і сучасної ідеології державотворення, яка більше відома під назвою «національна ідея»⁷. Але якщо взяти до уваги не лише вплив ідей на спільноти, а й на індивіда, то як влучно сказав Ойген Лемберг «ідеологічний вакуум для людини нестерпний»⁸.

Історичне буття у модерні часи часто починає виражатись не лише боротьбою держав, а й протистоянням ідей, яке своєю принциповістю та жорстокістю перевершило перший тип конфліктів. Носії певних поглядів вважають свою позицію абсолютною, що свою чергу генерує потужний антагонізм до опонентів. Зрозуміло, що словесні баталії, після закінчення аргументації переходили у силову стадію. Фактично ідея виступає амбівалентним творцем дії, який виправдовує її створення і у випадку перемоги, і коли та зазнає поразки. Тобто ідеологія може бути тою силою, яка мобілізує всі зусилля логічної доказовості людини, щоб презентувати свої ідеї як єдино вірні⁹.

Слід розглянути академічні визначення понять «ідеологія» та «ідентичність», які мають широкий спектр визначень та трактувань. Філософи визначають ідеологію як сукупність системно впорядкованих поглядів, яка виражає, інтереси різноманітних соціальних класів та других соціальних груп, на основі якої усвідомлюється та оцінюється ставлення людей та їх спільнот до соціальної дійсності в цілому і один до одного і або визнаються встановлені форми влади, або обґрунтовується необхідність їх перетворення та зміни¹⁰.

Ідентичність – це категорія соціально-гуманітарних наук, яка застосовується для опису індивідів і груп, тотожних самим собі цілісностей, є не властивістю, а ставленням, оскільки вона формується і закріплюється лише внаслідок соціальної взаємодії¹¹. Звідси випливає, що в обох визначеннях є слово «ставлення», яке є ключовим і пов'язує ці два поняття. Але кожне з цих понять має свою специфіку.

Підходи до ідеології залежать від політичного спектру того чи іншого вчення. Проте більшість дослідників визнає ідеологію формою політичної свідомості (ще один зв'язок з ідентичністю).

В. Шинкарук розглядає три функції ідеології: апологетичну (підтримка певних поглядів); критичну (заперечення певних елементів у системі поглядів), футурулогічну (сподівання та прогнозування). Від пропорцій кожної з них та єдності при взаємодії залежить успіх тої чи іншої ідеологічної структури¹².

Фелікс Рудич виділяє такі функції ідеології: а) теоретично-концептуальна функція. Розкриває головні положення, які розкривають інтереси певної групи індивідів, держави б) програмово-політична функція. Оформлює соціально-філософські принципи та ідеали в програми, гасла вимоги політичної верхівки. в) функція оволодіння масовою політичною свідомістю. Найчастіше мається на увазі при вживанні слова «ідеологія». Досягає своєї мети у разі відповідності запитів суспільства і гасел¹³.

К. О. Ващенко і В. О. Корнієнко подають розширений список функцій ідеології.

– Освітньо-виховна. Захоплення масової політичної свідомості громадян та впровадження в неї запрограмованих критеріїв оцінки певних цілей і завдань для полегшення орієнтації у політичному просторі.

– Інтегративна. Згуртування суспільства чи групи людей навколо певної ідеї, мета якої має бути досягнута в майбутньому та буде відповідати інтересам цього суспільства чи групи.

– Пропагандистська. Виконує роль іміджмейкера для певної політсили, лідера чи певного заходу, який йде у фарватері цієї ідеології. Часто саме цю функцію використовують для критики ідеології та загалом негативної конотації даного поняття.

– Захисна. Сама за себе говорить, що виконує роль захисника інтересів певних груп та вироблення для цього відповідних типів мислення, поведінки і т. ін.

– Пізнавальна. Допомогає громадянам здобути знання про політичну дійсність, таким чином підвищуючи політичну культуру суспільства. У цьому випадку часто може висвітлювати певне явище чи процес однобічно та упереджено, відповідно до інтересів політичної еліти.

– Соціально-регулююча. Формує і координує відносини між соціальними групами в рамках певних принципів. Також впливає на реалізацію наявних програм розвитку суспільства. Також співвідноситься з рівнем політичної активності та соціальним вибором громадян¹⁴.

Як реакція на заідеологізованість суспільної свідомості у радянський період, в широких колах українського соціуму, сформувався стереотип, що ідеологія виконує функції лише спрямування мас у певному потрібному для влади напрямку. Такий стан речей можна розглядати як перенесення на розуміння функцій ідеології лише марксистського підходу, який культивував так звану «наукову ідеологію», яка виражала збіг інтересів робітників та суспільно-історичного прогресу для руху до соціалістичної чи комуністичної формації¹⁵.

Щодо функцій національної ідентичності варто зупинитись на поглядах української дослідниці І. О. Кресіної. Вона виділяє наступні функції: рефлексивну, пізнавальну, епістемологічну, світоглядну, соціалізаційну, консолідуючу, інтегративну, символічну, комунікативну, історичну, естетичну, виховну, оціночну, ідентифікаційну, регулятивну, інноваційну (генерування нових ідей для нації), представницьку, мобілізаційну, легітимаційну, індикативну (вивіряє рівень реальності політичних гасел та їхньої реалізації), модернізаційну¹⁶.

Попри такий, на нашу думку, надмірно широкий перелік функцій, очевидними є їхня спільність з вже згаданими функціями ідеології. Отже можна стверджувати, що ідеологія і національна ідентичність перебувають у тісному зв'язку і взаємо впливають одне на одного.

Помилковим є уявлення, що ідеологія може функціонувати лише у межах державного препарату. Українцям взагалі був і є характерний так званий «егалітаристський негативізм»¹⁷, тобто критичне ставлення до чиновництва та держави (до 1991 року чужих), які вивищувались над індивідуалістом-українцем. Практично кожна стійка група людей має власну систему поглядів, яка у ході трансформації може перерости у стереотипи, що у свою чергу систематизуються у ідеологію. Це яскраво простежується на прикладі бездержавних народів. Попри асиміляційно-ідеологічний тиск поневолювача, ряд етносів зберігають свою систему цінностей, традиційний стиль поведінки у різних ситуаціях, часто мають єдину позицію щодо загальнодержавних процесів та подій. Пояснити це простою стійкістю національної ідентичності неможливо. Комунікативна активність народу сприяє формуванню національної бездержавної ідеології. Наприклад, переважно безграмотні на середину ХХ століття, українці ще за життя Тараса Шевченка почали складати про нього різноманітні легенди та перекази. Перші записи таких фольклорних творів були зроблені Г. Честахівським ще у 1861 році¹⁸. Можна апелювати до того, що Шевченко став героєм подібно легендарним Кармалюку та Довбушу, але тут є своя унікальність. Тарас Григорович відомий насамперед своїми творами та політичною боротьбою з царизмом. Люди, які не вміють читати теоретично не могли ознайомитись з доробком Шевченка, а тим більше

знати про його активну суспільно-політичну діяльність. Проте сталося абсолютно навпаки, бо персона Шевченка швидко фольклоризувалась.

Можемо констатувати, що в середині українського народу відбувався активний обмін знаннями між освіченою та неосвіченою його частинами. Національна ідентичність, яку у переважній більшості репрезентувала неосвічена частина українців, включила персоналію Кобзаря до пантеону героїв та інкорпоровала його до ідеології нашого народу. Особливо це узгоджується з модерним поглядом на ідеологію як на практичну свідомість, яка є ідейною основою діяльності будь-якого об'єкта соціуму чи його в цілому.¹⁹ Варто додати, що тут прослідковуються елементи систематизації, яка відрізняє звичайну суспільну психологію від ідеології²⁰, оскільки українська народна плеяда героїчних персоналій несла у собі не стільки сенс окремішності, а й мету – посилення власної ідентифікації.

Тож варто сказати, що національна ідентичність іноді виступає творцем ідеології, якщо для цього не існує національної держави. Робиться це через систему, яку можна назвати оціночними фільтрами. Вони на свідомому та підсвідомому рівні індивіда визначають важливість тої чи іншої персони, події і т. ін. для підтримки життєдіяльності національної (етнічної) ідентичності. Ця система фільтрів має змішаний суб'єктивно-об'єктивний характер. Оскільки саме поняття ідентичності теж суб'єктивне, то саме існування цієї системи можна віднести до суб'єктивної її частини. Ідентичність разом з ідеологемами дуже часто є продуктом людських емоцій, які важко співвідносяться з логікою та інтелектом, оскільки апелюють до індивідуальних симпатій, наявної кон'юнктури та іншого. Хоча з першого погляду суб'єктивність ідеології та ідентичності класифікує їх як щось примітивне та стереотипне, але саме тут народжується креативний бік цих явищ²¹. Оціночна складова цієї системи, застосовуючи методи аналізу, логіки власне проводить селекцію важливості чи неважливості чи то конкретної події, чи то конкретного феномену.

Функціонування вищезгаданих оціночних фільтрів стає основою для дуже важливого призначення, у нашому випадку національної ідеології – проектування майбутнього через прогнозування. Коли група людей чи народ мають грандіозну спільну ідею, то ідеалом буття стає її втілення в життя. Ідеологія у такій ролі може ставати схожою на віру, яка стає недеталізованим орієнтиром майбутнього поступу. Зазвичай такий прогностичний характер ідеології не оперує деталями та конкретикою, презентуючи лише контури та загальний концепт²². На прикладі українців, національна ідеологія була інструментом збереження власної самобутності та можливо побудови незалежної держави. В результаті попри всі складнощі українська культура вижила, тоді як спроби побудови держави через відсутність розуміння цього інституту українством, часто зазнавали поразки і виливались у вікову окупацію агресивними сусідами. Тут ми маємо типовий прилад конфлікту емпіричного знання з ідеєю.

Соціолог Карл Мангейм пояснює ідеологію суто як суб'єктивне та упереджене відображення соціальної дійсності для досягання певних цілей та підтримання певних інтересів. Ідеологія є наслідком політичного конфлікту в суспільстві. Еліта, яка погрузла в своїх інтересах, не може об'єктивно сприймати соціальні факти. Ідеологія є комплексом, який дає змогу бачити кожній соціальній групі те, що їй подобається. Попри навантаженість знаннями вона не може мати пізнавальної функції, бо є хибною свідомістю. Суміш ідеології і «колективного несвідомого» є небезпечною сумішшю²³. Це деякою мірою суперечить вищенаведеному симбіозу національної ідентичності та ідеології бездержавних народів, які іноді навіть не мали чітко організованої політичної еліти. Дійсно суб'єктивну сторону симпатії до того чи іншого елементу ідеології відкидати не можна, але у випадку національної ідеології вона не має абсолютного характеру. Дослідник звужує поняття ідеології до суто державного та негативного явища.

Поняття «ідеологія» тісно пов'язане і з науковою категорією парадигми. Томас Кун у своїй праці «Структура наукових революцій» говорить про те, що конкретна парадигма на певний час стабілізує науку, убезпечує її від стрибків, хаотичного плюралізму та запеклої боротьби наукових шкіл та напрямків.²⁴ Її зміни необхідні, але лише за наявності вагомих підстав. Ідеологія у позитивному сенсі є такою ж парадигмою, яка задає курс держави, нації, стабілізує їхнє становище як з середини так і на міжнародній арені. Українська держава тривалий час мала ідеологію лише на національному рівні, але не на рівні держави. Це спричинило кризу в українській політичній нації, яка вилилась у її вразливість для впливу чужих та відверто ворожих до української національної ідеї ідеологій. Хоча національна ідеологія у ході відкритої агресії проти України стала потужним мобілізаційним ресурсом для відсічі, проте національні принципи досі не втілені у державних програмах інформаційної безпеки та протидії ворожій пропаганді.

Тож ми зрозуміло, що ідеологія та національна ідентичність перебувають у тісному зв'язку, який може продукувати нові соціально-культурні явища як, наприклад національна ідеологія,

яка може виникати без втручання політичних чи державних структур. Її стійкість, чіткість та динамічна пристосованість до сучасних викликів виступають гарантами соціальної стабільності, можливості обирати вигідний для національних інтересів курс держави, сприймати національну культуру як суб'єктивний, але обов'язковий елемент буття як індивіда, так і нації, зберігати та тверезо оцінювати власну історичну пам'ять.

- ¹ Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
- ² Бандурка А. С. До філософського аналізу сучасної державної ідеології // Ідеологія в сучасному світі наук.-практ. конференція (19–20 жовт. 2011 р., Київ): матеріали доп. та виступів. – К., 2011. – С. 3.
- ³ Попович М. Державна ідеологія – чи вона можлива? // Куди йдемо? : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993. – С. 153.
- ⁴ Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать её наука. – М., 2002. – 256 с.
- ⁵ Кремень В. Ідеологія та цілісність Української держави // Куди йдемо?: Матеріали наук.-практ. конф. «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні» (Київ, 24–25 груд. 1992 р.) / Укр.-фін. ін т менеджменту і бізнесу; За ред. М. І. Михальченко, Б. І. Корольова. – К., 1993. – С. 46.
- ⁶ Lecours Andre Ethnic and Civic Nationalism: Towards a New Dimension // Space & Polity, Vol. 4, No. 2. – Lincoln, 2000 – P. 153–165.
- ⁷ Огірко Р. С. Ідеологія державотворення в Україні // Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції 22–23 листопада 1996 року. – К., 1997. – С. 45.
- ⁸ Лісовий Василь Культура-ідеологія-політика. – К., 1997. – С. 55–56; Див. Lemberg Eugen Ideologie und Gesellschaft: Eine Theorie Der Ideologischen Systeme, Ihrer Struktur und Funktion. – Stuttgart, 1971. – 350 S.
- ⁹ Антонович И. И. Социодинамика идеологий. – Минск, 1995. – С. 3–4.
- ¹⁰ Семигин Г. Ю. Идеология // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – Т. 2. – С. 82–83.
- ¹¹ Малахов В. С. Идентичность // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – С. 78–79.
- ¹² Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Куди йдемо? Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993 – С. 32.
- ¹³ Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2009. – С. 195–196.
- ¹⁴ Ващенко К. О., Корнієнко В. О. Політологія для вчителя. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politilog/5.htm>
- ¹⁵ Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Куди йдемо? : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993 – С. 31.
- ¹⁶ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998. – С. 122–124.
- ¹⁷ Полішук О. І. Політична ментальність українства: традиції і сучасність // Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції 22–23 листопада 1996 року. – К., 1997. – С. 109.
- ¹⁸ Див. Честаховский Вс. Письма Честаховскаго, писанныя въ 1861 году о похоронахъ поэта Шевченка // Киевская старина – 1898 – Февраль. – С. 167–193; Назаренко М. Легенди про Шевченка ХІХ – початку ХХ століття // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 149–156.
- ¹⁹ Воловик В. І. Ідеологія: сутність та зміст поняття // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 8–9.
- ²⁰ Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Київський національний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2002. – С. 126–131.
- ²¹ Предко О. І. Міфи та стереотипи як конструкти ідеологем // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 191–192.
- ²² Зелінський Н. В., Моргунов Г. В. Прогностическая и конструкторная роль идеологии // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 22–23.
- ²³ Гуревич П. С. Социальная мифология. – М., 1983. – С. 132–134.
- ²⁴ Кун Т. С. Структура научных революций. – М., 1975. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kunts01/txt05.htm>

В статье предпринята попытка проанализировать и сравнить взаимодействие идеологии и национальной идентичности. Рассмотрена концепция национальной идеологии как внесударственного феномена.

Ключевые слова: идеология, национальная идентичность, национальная идея, информационная безопасность, национальная идеология.

The article attempts to analyze and compare the interaction of ideology and national identity. The concept of national ideology as a non-state phenomenon is considered.

Keywords: ideology, national identity, national idea, information security, national ideology.

ОСОБЛИВОСТІ СИМВОЛОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей символотворення в контексті етнокультурного розвитку України. Розглянуто та проаналізовано основні теорії розвитку української символіки як етнокультурної домінанти. Визначено, що простежити особливості перебігу етнокультурних процесів в Україні можливо за допомогою формування цілісного символічно-образного уявлення про Україну і українство у світовому етнокультурному просторі. Наголошено, що у процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Завдяки етнокультурному змісту символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах.

Ключові слова: Україна, етнос, етнокультурний розвиток України, концепт «символотворення», символ, етнокультурні домінанти.

У світовому етнокультурному просторі українці та світове українство є безпосередніми творцями та носіями українських етнокультурних цінностей. Безсумнівно, що етнокультурний розвиток народу супроводжується появою символічних ідей етноспецифічного змісту, що мають винятково йому притаманні особливості, закономірності та ознаки. Тому у процесі етнокультурного розвитку символотворчість стала тим істотним визначально-обумовлюючим фактором, що впливає на становлення й самоусвідомлення народу як самобутньої етнокультурної спільності людей, які мають спільну історично обумовлену територію.

У процесі цивілізаційного розвитку простежується тісний взаємозв'язок між етнокультурними процесами та символотворенням. Він передусім полягає у тому, що емпіричний досвід чуттєвого пізнання дійсності, своєрідний зміст, знаковість та символічність історичного буття українського народу постійно накопичується і зберігається у символічних формах, що являють собою етнокультурний феномен, так званий «символічний код». У колективній пам'яті залишаються історичні події, що мають найсуттєвіше етнокультурне значення. Найповніше досягнути історію та простежити особливості розвитку етнокультурних процесів в Україні можливо за допомогою складання цілісного символічно-образного уявлення про Україну і українство та їх місця у світовому етнокультурному просторі.

Дослідження є міждисциплінарним і знаходиться на перетині досліджень з історії України, історії української культури, культурології, філософії культури, філософії історії, історичної антропології, етнології та українознавства. Проблему дослідження «концепту» символотворення в етнокультурному просторі України було започатковано у межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу». Історіографію, ступінь розробленості та попередні узагальнення стосовно символічних етнокультурних доміант, що виникають під впливом вагомих для народу емоційно-чуттєвих уявлень про етнокультурні об'єкти, події або явища було розглянуто у статті «Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми» (2015)¹.

Враховуючи, що символи мають динамічну природу, ціннісний характер і є результатом осмислення українцями світу і свого місця у ньому, метою дослідження є визначення та узагальнення особливостей символотворчого процесу як символічно-образного відображення перебігу етнокультурних процесів в Україні.

Актуальність дослідження символічного змісту українського етнокультурного розвитку полягає у виявленні особливостей символотворчого процесу та символічних уявлень з давніх часів і до сьогодення, що допоможе по-новому осмислити знакове місце України в етнокультурних процесах світу. Адже країні в умовах зовнішньої агресії та соціально-економічної кризи потрібно якісно осмислити та виробити нове, відповідне зовнішнім загрозам та внутрішнім конфліктам, ставлення до символічних подій минулого та врахувати історичні уроки у майбутньому, що має формуватися на основі перевірених часом українських етнокультурних традицій та світоглядних цінностей.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні та узагальненні особливостей символотворчого процесу протягом українського етнокультурного розвитку. Для формування цілісного уявлення застосовано українознавчий, філософський, історичний, культурологічний, етнологічний, ціннісний підходи, принципи історизму та історичної ретроспективи, а також порівняльно-аналітичний, феноменологічний, синтезу та узагальнення, хронологічний та інші методи дослідження.

Наукова думка утвердила символ як один із найістотніших моментів людського буття та життєдіяльності. Філософи, культурологи, психоаналітики, символісти та ін. культурні символи розглядають як такі, якими людство користувалося для вираження «вічних істин», що пройшли через безліч трансформацій у процесі свого формування і закріпились у культурі багатьох цивілізацій як символічні етнокультурні доміанти. Для дослідження символічних концептів кожен із дослідників опирається на свою цілком оригінальну теорію зі специфічними ключовими поняттями. Найбільш дотичні до дослідження цієї теми праці закордонних вчених Е. Касіра, П. Рікера, К. Юнга та О. Лосева.

Західноєвропейська філософська думка утвердила символ як один із найістотніших моментів людського буття та життєдіяльності. Філософський вислів «кожен символ є концептом, але не кожен концепт є символом» ще раз підкреслює, що знак так ніколи й не стане символом, якщо у нього не вкладено важливий зміст. «Символізація» буття є частиною етнокультурного розвитку, в результаті чого з'являються та перебувають у процесі динамічної трансформації символічні ідеї, наповнені важливими для народу сенсами. Разом символічні ідеї складають символічну концептосферу, сповнену смисложиттєвих культурних цінностей. Сам по собі знак беззмістовний. Але коли за знаком стоїть неусвідомлений зміст, який викликає у свідомості відповідні означуваному об'єкту свідомі відчуття, тоді реальність відтворюється у символах. Будь який елемент української культури може залишитися культурно-історичним артефактом, доки вчені не розкриють його символічну природу.

Однією з найвагоміших в осмисленні феномену культури вважається теорія «символічних форм» Е. Касіра. Специфіку людського пізнання він вбачав у розрізненні між знаком і символом. Якщо знак подає об'єктивне значення поняття, то символ передає суб'єктивне значення, життєве, що володіє суб'єктивною динамікою. За вченням Е. Касіра, у процесі символізації відбувається віддзеркалення етнокультурної реальності у певній символічній формі. Критичний аналіз цієї теорії, здійснений К. Свасьяном, свідчить, що філософія символічних форм Е. Касіра полягає у тому, що при відсутності достовірних джерел неможливо відновити зміст і значення суб'єктивних емоцій, що виникли у давні історичні періоди, можливо виявити лише здатність свідомості символізувати культурно-історичні процеси та явища у певній формі². За теорією відомого вченого-психоаналітика П. Рікера ключовими поняттями діалектики є «символ» та «інтерпретація», що є співвідносними поняттями, тому символ можна інтерпретувати через множинність його змістів³. За концепцією колективного несвідомого К. Юнга символи наділені, окрім загальноновживаного, ще й прихованим невизначеним змістом, учений розділяє «природні» символи що зберігається у несвідомій сфері мислення, та «культурні», що утворюються у процесі усвідомлення неусвідомлених змістів⁴. О. Лосев визначає символ як поняття, що містить у собі «нескінченність породжуваних символом смислів». Вчений вважає, що чим раніше символ з'являється в етнічній культурі, тим сильніші його емоційно-чуттєві та символічно-образні зв'язки з етносом⁵.

У вітчизняній науці існує декілька підходів до визначення понять «концепт», «культурний концепт», «концептосфера» та «символотворення», зокрема найсуттєвішими з них є дослідження мовознавців, лінгвокультурологів та психологів А. Антоніва, С. Воркачова, В. Жайворонок, В. Карасика, М. Семчишина, С. Кримського, Л. Щербачук та ін. Зокрема, В. Карасик визначає культурний концепт як «багатовимірне смислове утворення, у якому виділяються ціннісна, образна і понятійна сторони». Крім цього, він вважає, що термін культурний концепт відповідає уявленню не лише окремої людини, а, ширше, – етнічній спільноті про ті смисли, значення, асоціації, що оперують у процесі мислення, відбивають знання й досвід, визначають історико-культурологічний фон і отримують для свого вираження систему мовних знаків⁶. В. Жайворонок та Л. Щербачук розглядають образність і символи як «вершинні доміанти національно-культурного світосприйняття»⁷. Крім того, у дослідженнях Л. Щербачук «культурний концепт» осмислюється як поняття, у структуру якого входить усе, що робить його фактом культури (етимологія, символіка, особливості сприйняття, оцінки тощо)⁸. С. Воркачов поняття «концепт» визначає як одиницю колективної свідомості, що має мовний вираз і відмічена етнокультурною специфікою. Слова-концепти матеріальної та духовної культури, сформовані

носіями мови, концентруються навколо культурних об'єктів і явищ, утворюючи концептосферу мови та репрезентують становлення світоглядних уявлень народу про світ і своє місце у ньому⁹. С. Кримський вважає, що «історичні передумови етногенезу українців визначаються у чітких культурно-географічних межах однієї й тієї самої території. Завдяки цьому, попри змінування народів на території, що становила ареал майбутнього формування українського етносу, культурно-історичне підґрунтя цього процесу готувалось тисячоліттями»¹⁰. М. Семчишин вважає, що «культура виявляє і символізує національний світогляд, етичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожночасній добі його існування. Вона – своєрідна мозаїка різноманітних вартостей різних народів, що виступають або виступали на арені історії і з більшою чи меншою динамікою проявили себе». Вчений схилився до думки, що «в силу своїх історичних, політичних, економічних та соціальних умовин, в яких знаходилась у різні епохи свого раннієсторичного, а також державного чи бездержавного життя, українська культура мусіла адаптувати нові елементи, асимілювати їх та перетворювати, а згодом їх українізувати»¹¹. Етнопсихолог А. Антонів розглядає сутність мовно-комунікативних категорій «знак», «значення» та «символ» та відмінності між ними. За його вченням загальні поняття, що характеризують об'єкти є знаками, а те, що означають вони для кожного народу, – це символи¹².

Символічні концепти охоплюють усі сфери життя українського етносу і вкорінилися у світогляді українського народу у вигляді символів. За допомогою символів можна передати абсолютно всю історію України і світового українства. Також, завдячуючи символотворенню, уявлення про етнокультурний досвід українства збереглося як невід'ємна складова культурно-цивілізаційного досвіду всього людства. Відповідно, у результаті творення символів носіями української етнічності в етнокультурному просторі формується концептосфера символіки, поєднуючи характерні для української культури знаки-символи.

Простежити шлях появи і особливості розвитку символічної концептосфери дуже важливо для осмислення українським етносом свого знакового місця у світі. Складність дослідження етнокультурних проблем полягає в тому, що закономірності історичного становлення і розвитку етносів розглядаються на межі етнографії та етнології. Збирання етнографічних даних про етнос, мову, звичаї і традиції етнічних груп, символи, побут, цінності та пам'ятки матеріальної і духовної культури, методологічно відрізняється від етнологічних студій, основним завданням яких є дослідження тенденцій становлення і розвитку етносів. Враховуючи результати досліджень обох галузей історичної науки можна простежити особливості розвитку символотворчості окремої етнокультурної спільності у часі і просторі. Дослідження, що велися досі у цьому напрямі, були присвячені переважно збору та систематизації етнографічних даних про українські символи та їх семантику. На переконання О. Суліменко надбання культурного досвіду на шляху етнокультурного розвитку етносу та перетворення його в націю варто досліджувати не як абстрактне відокремлене поняття, а враховуючи історичний розвиток етнокультурних процесів як у межах «етнокультурного простору України», так і поза межами¹³.

Розглядаючи символічні доміанти кожної культури комплексно і системно у динаміці світового часопросторового розвитку, досить легко скласти цілісне уявлення про розвиток будь-якого етносу, тобто спробувати уявити собі його історію у вигляді символів. Таку дослідницьку модель можна застосувати до вивчення символотворчого процесу на прикладі культурно-історичного розвитку будь-якого етносу. Адже символи є продуктом (результатом) народної уяви і творчості. Вони наділені здатністю існувати водночас в усіх культурно-історичних вимірах, несучи в собі різний етнокультурний зміст, який нашаровуються один на одного і стає субстратом для подальшого символотворення. З'явившись у процесі етнокультурного розвитку, символи і далі належать певній етнічній культурі. Зокрема, етнокультурна реальність українців – це власне етнічна територія – «край». Ця реальність багатозначна, вона об'єднує не лише уявлення про «рідний край» («батьківщину») та «народ», («етнос»), але й про образ «країни» («терену») з усіма його семантичними значеннями¹⁴.

«Символотворення» як вагома складова частина культурно-історичного процесу безпосередньо впливає на колективну символотворчість українського етносу. Внаслідок народної символотворчості виникають як вербальні, так і невербальні уявлення про етнос, що передаються з покоління до покоління і є одним із головних рушіїв етнокультурних процесів та засобом міжетнічної комунікації. Символотворчий процес має неперервну тяглість та локалізацію у часі й просторі. Символи під час етнокультурного розвитку еволюціонують у колективній свідомості народу, вбираючи у себе культурний досвід і утворюючи цілісну символосферу, притаманну певному культурно-історичному періоду. Цей процес завжди пов'язаний із певними етнокультурними об'єктами або явищами, тому всі його результати теж безпосередньо пов'язані між собою¹⁵.

Феномен символотворення виник з появою перших етнокультурних ознак, що відрізняли українську культуру від інших. У працях дослідників теорії та філософії культури і розвитку світового культурно-історичного процесу зазвичай переважає цивілізаційний підхід. Системні наукові узагальнення з проблем появи та засвоєння символічних елементів в системі української культури досі формувалися на основі символічної концепції розвитку культури. В її основу було покладено втілення символічних уявлень про довколишню дійсність у вигляді позачасової символічної системи. Тобто символи не прив'язувалися до конкретних історичних періодів, нівелювався вплив етнокультурних об'єктів, процесів, подій та явищ, а досліджувалися як система «культурних», «етнічних», «народних», «державних» символів тощо. Такий підхід до систематизації дозволяє скласти уявлення про зміст і значення символів, проте не дає повного і цілісного уявлення про розвиток процесу символотворення в українській етнокультурній традиції¹⁶.

Символічний зміст культурного життя народу зберігається у колективній свідомості як за допомогою уявного емоційно-чуттєвого, так і раціонального образно-символічного компонентів. Визначальну роль у символізації відіграє «чуттєво-раціональний» механізм, що забезпечує виникнення уявлень про місце та роль українського етносу етнокультурних процесах. За допомогою цього механізму складаються символічні уявлення про важливі віхи його історичного розвитку. На межі уявного і раціонального відчуття і сприймання навколишньої дійсності з'являється емоційно-чуттєвий «образний» тип пізнання. «Символічний» тип виникає у процесі раціонального пізнання як продукт осмислення образів, що з'являються під впливом емоційно-чуттєвих вражень¹⁷.

Структурними елементами і головними творцями етнокультурного простору є етноси, що відтворюють механізми збереження і розвитку своєї самобутньої культури через етнокультурні моделі. В українській етнокультурній традиції емпіричний та теоретичний досвід чуттєвого пізнання дійсності постійно накопичується у вигляді символічних домінант, що являють собою український символічний етнокультурний феномен. У культурології термін «домінанта культурна» застосовується для означення головної ідеї, основної ознаки або найважливішої складової частини народної культури. Виходячи з того, що культурними домінантами є культурні універсалиї, культурні цінності та культурні символи, адже вони властиві усім культурам і українській зокрема, перебіг етнокультурних процесів в Україні та їх символічний зміст взаємопов'язані.

У процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Завдяки символам відбувається етнокультурна ідентифікація, тобто представники українського етносу мовно, культурно, ідейно, ідеологічно тощо ідентифікують себе з українською нацією. Також символи безпосередньо пов'язані з державотворенням та націєтворенням. З'являючись у певний історичний відтинок часу, трансформуючись відповідно змісту етнокультурних процесів, вони супроводжують етнокультурний розвиток українського етносу і формують символічно-образне уявлення про розвиток Української держави та державної символіки. Крім цього за допомогою символів відбувається внутрішньо етнічна та міжетнічна комунікація.

Узагальнюючи уявлення про культурно-історичний розвиток України можна зробити висновок, що розвиток символотворення пов'язаний з етнокультурними процесами. У результаті аналізу ряду найважливіших концептуальних досліджень з проблем символотворення простежено динаміку трансформації символічних ідей та узагальнено, що природа цього процесу динамічна, має ціннісний та етноспецифічний характер, а символи є результатом осмислення людиною світу і свого місця у ньому. Дослідники різних галузей мають на сьогодні подібні за своїм змістом концептуальні уявлення про символи та процеси, в результаті яких вони формуються. Мовознавці розглядають символи як мовно-комунікативну одиницю, що наділена певним етнокультурним змістом і супроводжує культурні об'єкти чи явища та репрезентує етнокультурний процес кожної країни. Психологи та культурологи вбачають у символах домінанти національно-культурного світосприйняття тощо. Проте всі вони єдині у тому, що символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах. Змодельовати уявлення про знакові та символічні віхи людського буття можливо лише в межах етнокультурного процесу, адже художньо-образне сприймання та образно-символічне відображення його культурно-історичного розвитку є одним із найдієвіших способів етнічної самоідентифікації України та самозбереження української нації.

- ¹ Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми. / Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 63–71.
- ² Свасьян К. А. Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ. – 2-е изд. – М., 2010. – С. 232.
- ³ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике. – М., 1995. – С. 18.
- ⁴ Юнг К. Г. Человек и его символы / пер. с англ. – СПб., 1996. – 454 с.
- ⁵ Лосев А. Ф. Логика символа // Философия. Мифология. культура. – М., 1991. – С. 247–274.
- ⁶ Карасик В. И. Языковой круг: личности, концепты, дискурс. – М., 2004. – С. 109.
- ⁷ Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. – 2002 – № 32. – С. 51–53.
- ⁸ Щербачук Л. Ф. Культурні концепти: зміст, структура, принципи класифікації // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Т. 24 (63). – 2011. – № 1. Ч. 2. – С. 160–161.
- ⁹ Воркачов С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 70–71.
- ¹⁰ Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. – К., 2007. – С. 93.
- ¹¹ Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге видання, фототипне. – К., 1993. – С. XXI–XXII.
- ¹² Антонів А. В. Знак, значення, смисл: психологічне дослідження. – К., 1984. – № 7. – С. 10, 44–45.
- ¹³ Суліменко О. О. До питання визначення поняття «етнокультурний простір України» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 3–10.
- ¹⁴ Крисаченко В. С. Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 336–356.
- ¹⁵ Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми // Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 63–71.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.

Стаття посвящена дослідженню особливостей символотворчості в контексті етнокультурного розвитку України. Розглянуті та проаналізовані основні теорії розвитку української символіки як етнокультурної домінанти. Визначено, що прослідити особливості течії етнокультурних процесів в Україні можливо з допомогою формування цілісного символічно-образного представлення об Україні та українстві в світовому етнокультурному просторі. Зазначено, що в процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Через етнокультурний зміст символи грають важливу роль в культурно-історичних процесах.

Ключові слова: Україна, етнос, етнокультурне розвиток України, концепт «символотворчості», символ, етнокультурні домінанти.

The article is devoted to the study of the features of symbol creation in the context of ethnocultural development of Ukraine. The main theories of the development of Ukrainian symbols as an ethnocultural dominant are considered and analyzed. It is determined that it is possible to trace the peculiarities of the flow of ethno-cultural processes in Ukraine it was possible by through the formation of a holistic symbolic-figurative representation of Ukraine and Ukrainians in the world's ethno-cultural space. It is emphasized that in the process of ethno-cultural development the characters carry out identifying, communicative, ethno-constructive, nation-building and state-building functions. Due to ethnocultural content, symbols play an important role in cultural-historical processes.

Keywords: Ukraine, ethnos, ethno-cultural development of Ukraine, the concept of «symbol creation», symbol, ethno-cultural dominants.

ВПЛИВ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КАРИБЬСЬКОМУ БАСЕЙНІ НА ВСТУП ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДО ЄЕС (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.)

У статті з позиції глобальної перспективи проаналізовано британський колоніалізм у карибських володіннях у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. У цей хронологічний період Колоніал Офіс разом з іншими імперськими бюрократичними інституціями зреалізував федералістський проект у Британській Вест-Індії. Разом з тим, тоді ж Сполучене Королівство розпочало активні перемовини щодо вступу до ЄЕС. Охарактеризовано, що однією з важливих тем у переговорному процесі був потенційний вплив включення Великої Британії до європейської зони вільної торгівлі на економічні взаємовідносини метрополії зі своїми колоніями. Стаття присвячена комплексному дослідженню на основі архівних документів з Національного Архіву у Лондоні та здобутків світового історіографічного дискурсу впливу британських євроінтеграційних практик на зовнішньоекономічний та політичний розвиток карибських колоній.

Ключові слова: Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, колоніалізм, імперія, губернатор, Британська Вест-Індія, ЄЕС, торгівельні преференції, Г. Макміллан, Е. Хім.

Нині в українській гуманітаристиці спостерігається жвавий науковий інтерес до новітньої історії Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Частково це пов'язане з Брекзитом. Для комплексного усвідомлення британського впливу на нинішні глобальні процеси, слід подивитися на поведінку політичного істеблішменту в 1950-х – 1960-х рр., коли Велика Британія прагнула вступити до Європейського економічного співтовариства.

Не останню роль в євроінтеграційних процесах відігравав і колоніальний фактор, незважаючи на те, що достатньо могутня в економічному, політичному і військовому плані глобальна потуга, як Британська імперія зазнавала занепаду, деформації та розпаду після Другої світової війни. Важливо прослідкувати, яким чином відносно усталені економічні взаємовідносини середини Британської світ-системи, як її назвав відомий сучасний британський історик Д. Дарвін¹, могли вплинути на включення Сполученого Королівства до європейської зони вільної торгівлі. Адже зміна одного зовнішньополітичного вектора іншим, не завжди могла стати панацеєю. Для нас важливо прослідкувати процеси зміни глобальних зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних стратегій Великої Британії в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. на прикладі тих колоній, які були найстарішими британськими територіями, де імперські традиції пронизували основи політичної системи, законодавчої бази, характер ведення господарства, соціокультурні аспекти життєдіяльності соціуму. Мова йде про карибські колонії з тропічним кліматом та губернаторами, що змінювалися ледь не кожен рік–два.

Питанням дослідження євроінтеграційної політики Великої Британії присвятили численні праці як вітчизняні науковці, так і їх зарубіжні колеги. Зокрема, українська британістка Н. Л. Яковенко у двох працях проаналізувала місце і роль Великої Британії в глобальних процесах, міжнародних організаціях та становленні євроінтеграції в другій половині ХХ ст.²

В російській історіографії О. Хахалкіна прослідкувала позицію Консервативної партії щодо євроінтеграції на тлі розпаду Британської імперії³. Дослідниця наголосила на впливовості іммігрантського чинника у прийнятті рішень з колоніальних та євроінтеграційних питань. Не слід забувати, що левову пайку новоприбулих британців складали вихідці з карибських колоній.

Оксфордський історик А. Мей у своїх працях показав політику Великої Британії щодо ЄЕС та своїх володінь і країн Співдружності в другій половині 1940-х – першій половині 1970-х рр. у глобальному ключі⁴. В англomовному історіографічному дискурсі присутня значна кількість напрацювань з відповідної проблематики, проте це не применшує науково-практичної актуальності теми⁵. Україна нині перебуває в активній фазі євроінтеграційних процесів, а тому слід краще усвідомити труднощі європейського вибору на британському прикладі.

Основним джерельним комплексом з дослідження проблематики взаємовпливів британського колоніалізму на Карибах та євроінтеграції є архівні матеріали з Національного архіву в Лондоні та джерела з археографічних видань, зокрема «British documents on the end of empire project».

У середині 1950-х рр. основною метою британського колоніального режиму в вест-індійських володіннях була їх федералізація, нова форма управління цими територіями. Британська Вест-Індія, як і решта колоній, входила до стерлінгової зони та мала торговельні преференції для зовнішньоекономічної діяльності з рештою імперських володінь або країн Співдружності⁶. Федеральний проект, який планувався та координувався протягом тривалого часу Колоніал Офісом, Колоніальною Службою та іншими британськими інституціями, зрештою, був втілений в 1958–1962 рр.

Виступаючи на з'їзді Консервативної партії в 1948 р., В. Черчилль (1874–1965) сформулював концепцію трьох кіл, які визначали, на його думку, зовнішньополітичний курс Сполученого Королівства⁷. Це – кола Британської імперії-Співдружності, трансатлантичних партнерів, а саме США і об'єднаної Європи⁸. Маневрування між ними унаочнювало місце і вплив Британії на міжнародній арені. Дивлячись на пріоритетність імперських справ над відносинами з США та європейськими країнами, можна стверджувати, що набагато менше уваги приділялося решті напрямків. Та це не зовсім так: не слід забувати, що у Британії немає ані вічних союзників, ані вічних ворогів, а є лише національні інтереси. Цей зовнішньополітичний постулат епохи лібералізму та фритредерства середини XIX ст. не втратив свого теоретичного значення і практичного застосування ні в середині XX ст., ні тим більше нині. Колоніальний фактор для Великої Британії був каменем спотикання для активізації політичного діалогу з західноєвропейськими партнерами щодо більш тісної економічної інтеграції після Другої світової війни⁹.

Перша заявка Великої Британії на вступ до ЄЕС припала на часи прем'єрства консерватора Г. Макміллана (1957–1963 рр.). Головою британської делегації на перемовинах у Парижі та Брюсселі був Е. Хіт, теж консерватор. За урядування його Кабінету в 1973 р., з третьої спроби Сполучене Королівство стало членом ЄЕС. Євроінтеграційний процес викликав жваві дискусії серед британських політиків: консервативна партія виступала якби ми зараз сказали єврооптимістами, а лейбористи – євроскептиками. Хоча в обох провідних політичних силах були противники надання перевазі ЄЕС над колоніально-імперськими зв'язками та можливостями. Можна назвати серед останніх керманів консерваторів Е. Ідена (1955–1957 рр.) та В. Черчилля (1940–1955 рр.) або лідерів лейбористської партії К. Еттлі (1935–1955 рр.) та Х. Гейтскелла (1955–1963 рр.)¹⁰. Перша спроба Великої Британії вступити до ЄЕС у 1961–1963 рр. була певного роду випробуванням самого суспільства й політикуму метрополії щодо впливу колоніальних факторів на їхнє внутрішньополітичне життя¹¹. Адже лише наприкінці 1970-х рр. торговельні показники Британії з ЄЕС виявилися вищими за аналогічні цифри з країнами Співдружності.

Подивимося мовою цифр та статистики на зовнішньоекономічні відносини між карибськими колоніями, Великою Британією та країнами ЄЕС наприкінці 1950-х рр. У Британській Гвіані серед її основних країн-імпортерів аграрної та сировинної продукції (діаманти 80,3%, ром 88,2%, цукор 72,1% та ін.) станом на 1959 р. була Велика Британія, хоча по бокситу, наприклад, країни ЄЕС мали кращий показник – 20,7%¹². Ситуація з Британським Гондурасом була ідентичною: по цукру та цитрусовим метрополія займала впевнено весь імпорт цих товарів – 100%¹³. Серед решти колоній найбільш стратегічно важливим та фінансово вартісним товаром була нафта з Тринідаду¹⁴. За 1959 р. експорт нафти до Великої Британії дав 21 млн. 400 тис. ф. ст. По бавовні Антігуа з Монтсерратом загалом експортували 98,4% до Великої Британії, Сент-Кітс – 99,6%, Гренада – 13, 4%, Сент-Вінсент – 64,1%¹⁵. За 1959–1961 рр. експорт з Великої Британії до вест-індійських колоній скоротився з 75,4 млн. ф. ст. до 72,8 млн. ф. ст. Імпорт з Британської Вест-Індії до метрополії теж зменшився і у 1959 р. – 68,6 млн. ф. ст., а в 1961 р. – 68 млн. ф. ст.¹⁶.

Ще в листопаді 1957 р. під час підписання в Женеві угоди про тарифи та торгівлю з ЄЕС британською делегацією зазначалося про стурбованість своїх колоній посиленням економічної орієнтованості метрополії на європейські ринки. Загалом говорилося про африканські та карибські території¹⁷. Делегати від Сполученого Королівства прагнули провести детальний аналіз торговельної статистики, впливу середньострокових та довготермінових ефектів на зовнішньоекономічну діяльність своїх колоній після Римської угоди 1957 р. з західноєвропейськими країнами та інтереси споживачів. Вплив новоутвореного ЄЕС на економічні процеси в Британській імперії унаочнювався через конкуренцію за ринки збуту своїх товарів з іншими країнами Спільного ринку чи їх асоціативними членами, розмір тарифів для товарів, які експортувалися до країн ЄЕС з колоній, можливість замінити експортні товари з британських колоній та Співдружності на ідентичні товари з країн Співтовариства¹⁸.

У 1960 р. за активної участі Великої Британії було утворено Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Значних взаємозв'язків у карибських колоній з країнами ЄАВТ не було, але британські можновладці прагнули створити сприятливі умови для їх тривалої співпраці. Вплив цієї міжнародної організації теж певною мірою позначився на британському вступі до ЄЕС. Адже частина країн-членів ЄАВТ теж прагнула долучитися до європейської сім'ї народів, наприклад, Данія й Норвегія¹⁹. На початку 1960-х рр. як такої імперської солідарності не спостерігалось, після Суецької кризи 1956 р. вплив Великої Британії на міжнародній арені почав знижуватися.

Ключові міністри Кабінету Г. Макміллана в середині червня 1961 р. на засіданні прийняли остаточне рішення про подання заявки на вступ до ЄЕС²⁰. А в липні представники вищих ешелонів влади попрямували в колонії та країни Співдружності, для зондування євроінтеграційних прагнень метрополії та обговоренні, яким чином це позначиться на їхньому економічному розвитку²¹. До Вест-Індії було відряджено лорда Перта, до Кіпру – Е. Хіта, Гани, Нігерії, Замбії, С'єрра-Леоне Д. Гаре і т. д.²². Було запевнено, що так як загального консенсусу серед країн Співдружності та колоній щодо британського прагнення вступити до ЄЕС не спостерігалось, то вест-індійські уряди мали бути проінформовані за будь-яких змін у переговорному процесі²³. Державний секретар колоній І. Маклеод стверджував, що в умовах боротьби за ринки між британськими володіннями та асоційованими країнами з ЄЕС, перші прагнули отримати відповідний статус для захисту своїх торговельних прав²⁴. Важливою особою в переговорному процесі між британською делегацією, вест-індійськими колоніями та ЄЕС був Р. Расселл. У 1955 р. він з офіційним візитом відвідав Британську Вест-Індію, у 1957–1969 рр. був членом британської делегації в Раді Європи та ЄЕС, у 1960–1963 рр. – головою Організації виробників Співдружності²⁵.

На найменшій колонії Британської Вест-Індії Монтсерраті у другій половині 1950-х рр. зростає експорт бананів до Великої Британії – з 1,5% до 3%. Інтереси Монтсеррату теж мали братися до уваги, поряд з сусідніми островами, які прагнули скористатися можливістю здобути економічну асоціацію з ЄЕС²⁶. На Сент-Вінсенті банановий експорт до метрополії теж набирив обертів: з 400 т. у 1954 р. до 2400 т. у 1959 р.

Вест-індійське Федеральне міністерство торгівлі та промисловості 11 липня 1961 р. визначило основні аспекти позиції карибських колоній в умовах переговорного процесу щодо вступу до євроінтеграційної спільноти. Суть його позиції полягала у прагненні колоній здобути асоційований статус з ЄЕС. Обсяг зовнішньоторгівельного обороту між карибськими територіями, ЄАВТ та ЄЕС мав бути на рівні 1958–1960 рр., вимагалось коригування квот на імпорт до країн ЄЕС промислових товарів з країн, що розвиваються, гарантія відсутності втручання у міжнародні відносини колоній, забезпечення свободи формування тарифної політики, орієнтування на свої фінансові потреби (хоча у первинному варіанті документу йшлося про протекціонізм²⁷), можливість вільного переміщення робочої сили між Вест-Індією та ЄЕС, існування дієвої консультаційної практики в рамках Співдружності за умов спірних економічних питань серед всіх зацікавлених країн-учасників міжнародних економічних відносин²⁸, право вступати в переговорний процес комерційного характеру з третіми країнами та кооптування представників британських карибських колоній до Фонду розвитку Колоніал Офісу²⁹. В разі нездобуття для вест-індійських територій асоційованого статусу Велика Британія мусила компенсувати втрату певних торговельних преференцій³⁰. Основними товарами, експорт яких був життєво важливим для економічного розвитку Британської Вест-Індії були банани, сигари, цукор, лікери, ром, цитрусові, кава, какао, бавовна, лайми, асфальт, боксит, алюміній, нафта, гума³¹.

Окремі думки на взаємовідносини Великої Британії, карибських колоній та ЄЕС висловили представники Тринідаду і Тобаго, Сент-Люсії, Ямайки. Колоніальні посадовці Сент-Люсії сформулювали тезу про те, що вест-індійські території мають брати активну участь в глобальних торговельних відносинах з перспективою ставати впливовим гравцем на ринку ЄЕС³². Для цієї колонії, де основними статтями експорту були банани, олія, какао й цукор, важливо було потурбуватися про врахування торговельних інтересів як Великої Британії, так і ЄЕС. За існування доволі високої тарифної ставки з боку ЄЕС на імпорт бананів досить реальною була можливість засилля вест-індійських товарів на європейському ринку³³. Загалом вимоги Сент-Люсії можна резюмувати наступним чином: лібералізація імпорту фруктів до західноєвропейських країн, надання торговельних преференцій для вест-індійських товарів на британському ринку³⁴.

Ямайська делегація виступала за посилення свого впливу на британському ринку та зростання торгівлі з Великою Британією. Значні кошти, отримані від цих операцій вимагалось залучити як інвестиції у фермерські господарства³⁵. Представників найбільш впливової бри-

танської колонії в Карибському регіоні турбувала реалізація цукрової угоди Співдружності 1954 р. у нових реаліях (коли торгівля всередині Британської імперії між колоніями зазнавала збитків через переключення основного експорту Великої Британії на західноєвропейські ринки), можливість вести переговори з третіми країнами (наприклад з Канадою), інституціоналізація загальної агрокультурної політики, стабілізація цін, доларова лібералізація, зниження тарифних ставок на алюміній та боксит (на початок 1960-х рр. вони складали відповідно 11% та 10%), рекомендація до участі в Європейському фонді розвитку, позиції решти карибських колоній Велика Британія мала сприйняти комплексно та структуровано³⁶. Загалом карибські колонії виступали за введення наступних тарифів: 12% – цитрусові, 20% – банани, 16% – кави, 9% – какао, на нафту та нафтопереробні продукти не існувало як таких торговельних преференцій³⁷.

У липні 1961 р. Г. Макміллан оголосив про початок переговорного процесу щодо вступу до ЄЕС³⁸. 9 серпня 1961 р. Велика Британія подала офіційну заяву про набуття членства в ЄЕС. До активізації діалогу з Брюсселем, а особливо з Парижем позиція країн Співдружності та колоніальних володінь щодо євроінтеграційних перспектив метрополії була мало зрозумілою. Хоча від початку такі впливові країни як Австралія та Канада виступали з критичною позицією щодо економічної інтеграції Британії до ЄЕС.

Генерал-губернатор Федерації Вест-Індії барон Хейліс 28 серпня надіслав листа державному секретарю колоній І. Маклеоду, в якому запевняв останнього у схвальному ставленні до позиції Е. Хіта щодо врахування інтересів вест-індійських колоній з приводу основних статей експорту – бананів, цукру, цитрусових, кави, какао, бавовни. Місцеві колоніальні чиновники, перш за все з Ямайки, підготували відповідну документацію, меморандуми, задля висловлення своїх думок щодо подальших економічних перспектив своїх територій³⁹.

26 вересня у Колоніал Офісі зібралися представники британського політичного істеблішменту з міністерств Кабінету та делегати від карибських колоній для консультацій щодо переговорів між Великою Британією та ЄЕС. Головував на цій зустрічі В. Барнс. Було відзначено, що уряд Її Величності в цілому приймає положення Римської угоди 1957 р., в цьому документі є декілька положень в частині 4, які дозволяють заявити про економічні та політичні інтереси британських колоній поряд з метрополією під час вступу останньої до структур ЄЕС. Всі вимоги представників карибських колоній були сконцентровані в «12 пунктах». Проте не до кінця було зрозуміло, чи прийнятні вони для всіх територій і яким чином функціонуватиме їхній асоціативний статус з ЄЕС⁴⁰. Для британських політиків було важливі, щоб не лише економічні умови асоціації були сприятливими, але й політичні також⁴¹. Окремо слід відзначити, що метрополія, і, в першу чергу, Колоніал Офіс стверджували, що подібні спроби включити колоніальне питання в порядок денний переговорів з Брюсселем були не їхньою ініціативою, а лише спробою запровадити нову асоціативну форму на певних територіях і можливістю посилити зовнішньоекономічний вплив залежних територій на світових ринках.

10 жовтня Е. Хіт у Парижі запропонував надати всім менш розвиненим країнам Співдружності можливість отримати асоційований статус з ЄЕС⁴². 23 жовтня державний секретар колоній І. Маклеод стверджував, що торговельні преференції від ЄЕС, здобуті французькими територіями, мають бути надані й британським володінням, шляхом отримання статусу асоційованих заморських територій⁴³.

У січні 1962 р. керівництво Колоніал Офісу вказало, що включення карибських колоній в євроінтеграційні економічні структури вимагатиме коригування британського міграційного законодавства (як відомо, відсоток мігрантів з вест-індійських колоній до метрополії був одним з найвищих) та консультацій щодо триніадської нафти з аналітиками країн Спільного ринку⁴⁴.

1 травня 1962 р. державний секретар колоній Р. Маудлінг надіслав до колоніальних адміністрацій Барбадосу, Британської Гвіани, Британського Гондурасу, Тринідаду та Ямайки, генерал-губернатору Вест-Індії, адміністраторам Домініки, Гренади, Антигуа, Сент-Кіттсу, Монтсеррату, Віргінських островів, Сент-Люсії та Сент-Вінсенту конфіденційну доповідь з приводу поточного стану переговорів Великої Британії щодо вступу до Спільного Ринку. Вказувалося, що будь-які побажання від карибських колоніальних адміністраторів вітатимуться і будуть враховані у переговорному процесі⁴⁵.

Британські вест-індійські колонії могли також отримати асоційований статус з ЄЕС, проте ці процеси могли скоригувати структуру їх зовнішньоекономічної діяльності. Так, торговельні преференції на наступні статті експорту з колоній мали б зазнати змін: цукор, банани, цитрусові, какао, кави, спеції, лаймова олія, боксит, алюміній тощо. Пропонувалося запровадити субсидії для асоційованих виробників бананового експорту до ЄЕС. На какао, бавовну та деревину пропонувалося затвердити нульовий зовнішній імпорتنний тариф. Товари стратегічного

значення з карибських колоній – алюміній та боксит перебували ще у невизначеному стані на переговорах між Британією та ЄЕС. Британська делегація пропонувала затвердити нульовий тариф на алюміній⁴⁶.

Такі держави-члени ЄЕС, як Франція та Нідерланди які теж мали свої володіння в Карибському басейні, могли претендувати на певні торговельні переваги у асоціативній формі й надання цим володінням вільного доступу товарів (окрім нафти) на європейський ринок⁴⁷. Прем'єр-міністр Тринідаду Е. Вільямс пропонував утворити Карибське економічне товариство, якщо Велика Британія не стане членом ЄЕС. У протилежному випадку був би утворений Карибський економічний союз колоній Великої Британії, Нідерландів й Франції. Таким чином, ці території були б поєднані не лише асоціативним статусом з ЄЕС, але й інтеграцією регіонального економічного простору. Але французька політична еліта різко виступала проти подібних британських ініціатив.

ЄЕС з населенням у 250–300 млн. осіб була привабливим місцем для активної економічної та торговельної діяльності Сполученого Королівства. Однак тривалі зв'язки з колоніями не могли не відбитися на британській євроінтеграційній політиці. Карибські колонії залежали від британського ринку, і саме тому треба було для перехідного періоду надати їм асоціативний статус. Британці чудово розуміли, що з розпадом Федерації Вест-Індії в регіоні активізуються деколонізаційні процеси і рано чи пізно колонії отримають незалежний статус.

У червні 1962 р. Колоніал Офіс вказав, що Ямайка в разі дотримання пункту 35 частини IV Римської угоди 1957 р. зможе стати асоційованою державою з ЄЕС разом з тарифними преференціями, щоб усунути конкуренцію з боку третіх країн на західноєвропейському ринку⁴⁸.

Британські колоніальні посадовці найвищого рангу у липні 1962 р. вважали, що «мала Вісімка» (колонії в Карибському басейні, що входили до Федерації Вест-Індії і залишалися під контролем Сполученого Королівства, окрім Ямайки та Тринідаду і Тобаго) могла скористатися перевагами зони вільної торгівлі з країнами ЄЕС⁴⁹. Так само всі кошти, зібрані від розмитнення імпортованих товарів, місцева карибська колоніальна адміністрація могла витрачати на індустріалізацію економіки, програми колоніального розвитку та добробуту. Міг бути утворений митний союз цих колоній, і це не заважало б активній торговельній діяльності з ЄЕС. На Тринідаді тарифні ставки на нафту могли бути підвищені через протекціоністські заходи, але подібні речі не впливали б на зону вільної торгівлі всередині «малої Вісімки»⁵⁰.

У вересні 1962 р. в Лондоні відбулася зустріч прем'єр-міністрів країн Співдружності. Прем'єр-міністр Тринідаду і Тобаго Е. Вільямс, який тільки-но здобув незалежність, виступив з підтримкою британської євроінтеграції на противагу іншим представникам Співдружності⁵¹.

Лідер лейбористів Г. Вільсон, виступаючи в британському парламенті в грудні 1962 р. резюмував, що проблемні питання економічних взаємовідносин між метрополією та карибськими колоніями важко розв'язувати лише наданням останнім асоційованого статусу з ЄЕС або створенням нової законодавчої бази для торгівлі всередині Співдружності та стерлінгової зони⁵².

За період 1957–1963 рр. загальна сума імпорту до Великої Британії продуктів харчування складав 153 млн. ф. ст., у той час, як було ввезено аналогічних товарів з країн Співдружності та колоній на суму 15,5 млн. ф. ст. Саме тому, на думку британських політиків, було логічніше сприяти більшому споживанню продукції з Вест-Індії.

У січні 1963 р. Ш. де Голль заветував британську заявку на вступ до ЄЕС. Це було спричинено як небажанням бачити в ЄЕС «троянського коня США», ким вважала Велику Британію Франція. Також не слід відкидати суто економічні причини через посилення британських товарів на ринку країн ЄЕС разом з наданням асоціації своїм колоніям, і, таким чином прагнучи поєднати імперські справи з західноєвропейськими.

Друга невдала євроінтеграційна спроба британців відбулася вже за часів лейбористського Кабінету Г. Вільсона в 1967–1969 рр. Вона мала свої «Ахіллесові п'яти» колоніального походження. Не обійшлося без згадування карибських володінь. У 1966 р. британські політики, депутати парламенту прямо зазначали, що майбутнє Вест-Індії, Британського Гондурасу та Гвіани було не лише справою мешканців цих територій, але й представників метрополії, які створили колоніальні соціуми задля реалізації своїх стратегічних планів у політичній та економічній сфері⁵³.

Отже, в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. у взаємовідносинах між карибськими колоніями та британською метрополією відбулися значні зміни в імперській економічній кон'юктурі. Трансформаційні процеси в британській колоніальній імперії від колись найбільш впливової глобальної наддержави на низку деколонізованих країн зі старими економічними та політичними детермінантами синхронно відбувалися з прагненням Сполученого Королівства

вступити до ЄЕС. Подібна взаємозалежна ситуація виникла, й, в позиції Великої Британії на переговорах у Брюсселі та Парижі, щодо надання карибським територіям вільного доступу на європейські ринки та асоційованого статусу. Лавірування між трьома зовнішньополітичними перспективами – США, імперськими зв'язками та Європою виявилось не таким вже й простим завданням для британського політикуму. Карибські колонії в цей період перебували на останній фазі британської колоніальної присутності, коли вони прагнули отримати нових зовнішньоекономічних партнерів і разом з тим зберігти торгівельні преференції на експорт до Великої Британії.

¹ Darwin J. The Empire project. The Rise and Fall of the British World-System, 1830–1970. – Cambridge, 2009. – 800 p.

² Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – 227 с.; Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К., 2011. – 400 с.

³ Хахалкина Е. Разработка консервативным правительством Г. Макмиллана политики в отношении европейской интеграции в условиях распада колониальной империи. 1957–1963 гг.: автореф. дис. ... доктора исторических наук. – Томск, 2007. – 25 с.; Хахалкина Е. Между Европой и империей: политика Великобритании в отношении европейской интеграции и деколонизации: 1945–1964 гг. – Томск, 2016. – 334 с.

⁴ Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities. / [Ed. by A. May]. – L., 2001. – 188 p.; May A. The Commonwealth and Britain's Turn to Europe 1945–73. // The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs. – 2013. – Vol. 102. – № 1. – P. 29–39.

⁵ Siddiqi Q. S. European integration and economic development in the Commonwealth. // Pakistan Horizon. – Vol. 13. – No. 4. (Fourth Quarter, 1960). – P. 304–317.; Segal A. Economic Integration and Preferential Trade: The Caribbean Experience // The World Today. – Vol. 25. – No. 10. – (Oct., 1969). – P. 415–427.; Russell R. The Commonwealth and the Common Market // Journal of the Royal Society of Arts. – Vol. 119. – No. 5177. – (April 1971). – P. 312–318.; Lamb R. The Macmillan years. 1957 – 1963. The emerging truth. – L., 1995. – 545 p.; Kaiser F. Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945–63. – L., 1999. – 274 p.

⁶ Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities. / [Ed. by A. May]. – L., 2001. – P. 89.; Segal A. Economic Integration and Preferential Trade: The Caribbean Experience // The World Today. – Vol. 25. – No. 10. – (Oct., 1969). – P. 416.

⁷ Churchill W. S. Conservative Mass Meeting: a speech at Llandudno, 9 October 1948. // Europe Unite: speeches 1947 & 1948. – L., 1950. – P. 417.

⁸ Хахалкина Е. Разработка консервативным правительством Г. Макмиллана политики в отношении европейской интеграции в условиях распада колониальной империи. 1957–1963 гг.: автореф. дис. ... доктора исторических наук. – Томск, 2007. – С. 3.; Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – С. 37.

⁹ May A. The Commonwealth and Britain's Turn to Europe 1945–73. // The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs. – 2013. – Vol. 102. – № 1. – P. 31.

¹⁰ Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К., 2011. – С. 280.

¹¹ Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities. / [Ed. by A. May]. – L., 2001. – P. 90.

¹² The National Archive (TNA), Kew, London. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – British Guyana & British Honduras. Principal exports to U.K. and E.E.C., 1959.

¹³ The National Archive (TNA), Kew, London. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – British Guyana & British Honduras. Principal exports to U.K. and E.E.C., 1959.

¹⁴ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Annex. The West Indies. Principal exports to U.K. and E.E.C., 1959.

¹⁵ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – U.K. Association with E.E.C. Pattern of export trade in the commodities notified as important by The West Indies. – P. 2.

¹⁶ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – U. K. Trade with Latin America and West Indies.

¹⁷ Note by the United Kingdom Delegation on the trade of the third countries with the EEC (Geneva, 25 November 1957). // [Electronic resource]. – Access mode: https://www.cvce.eu/content/publication/2007/2/28/b7814e3d-1863-4aa7-aecb-841c331683f6/publishable_en.pdf

- ¹⁸ Siddiqi Q. S. European integration and economic development in the Commonwealth. // *Pakistan Horizon*. – Vol. 13. – No. 4. (Fourth Quarter, 1960). – P. 306.
- ¹⁹ Kaiser F. Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945–63. – L., 1999. – P. 176.
- ²⁰ Хахалкина Е. Между Европой и империей: политика Великобритании в отношении европейской интеграции и деколонизации: 1945–1964 гг. – Томск, 2016. – С. 223.
- ²¹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Note for Secretary of State's meeting with Mr. Garnet Gordon. The Common Market. Economic Relations Department, 20 October 1961. – P. 1.
- ²² Hyam R. Britain's declining empire: The Road to Decolonisation, 1918 – 1968. – L., 2006. – P. 310.
- ²³ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – The minister of State's report on his West Indies visit. Press communique. Annex A. – P. 1.
- ²⁴ Kaiser F. Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945–63. – L., 1999. – P. 183.
- ²⁵ Russell R. The Commonwealth and the Common Market // *Journal of the Royal Society of Arts*. – Vol. 119. – No. 5177. – (April 1971). – P. 312.
- ²⁶ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – EGD. 442/30/08. Report. – P. 1.
- ²⁷ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Secret. European Common Market. Federal Ministry of Trade & Industry, 11 July 1961. – P. 1. (with marks)
- ²⁸ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Annex C. European Common Market. Federal Ministry of Trade & Industry, 12 July 1961. – P. 1.
- ²⁹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Secret. European Common Market. Federal Ministry of Trade & Industry, 11 July 1961. – P. 1 – 2.
- ³⁰ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Secret report. Annex B. – Appendix. European Common Market. – P. 2.
- ³¹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – The minister of State's report on his West Indies visit. Annex B. European Common Market. Commodities of Interest to The West Indies.
- ³² TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Government of St. Lucia. Memorandum. Closer economic association with European Common Market. – P. 1.
- ³³ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Government of St. Lucia. Memorandum. Closer economic association with European Common Market. – P. 2.
- ³⁴ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Government of St. Lucia. Memorandum. Closer economic association with European Common Market. – P. 3.
- ³⁵ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Common Market – Views of Jamaica Delegation. – P. 1.
- ³⁶ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Common Market – Views of Jamaica Delegation. – P. 1–2.
- ³⁷ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Appendix B. U.K. Association with the E.E.C. Essential colonial interests. – P. 1–2.
- ³⁸ Капитонова Н. К., Романова Е. В. История внешней политики Великобритании: учебник. – М., 2016. – С. 506.; Lamb R. The Macmillan years. 1957 – 1963. The emerging truth. – L., 1995. – P. 154.
- ³⁹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – A letter from Governor-General of West Indies Federation to Secretary of State for the Colonies. 28 August 1961.
- ⁴⁰ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – File No. EGD. 442/26/01. Negotiations with The European Economic Community. Pre-negotiations consultations with officials of the West Indies. Colonial Office, 26 September 1961. – P. 1.
- ⁴¹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – File No. EGD. 442/26/01. Negotiations with The European Economic Community. Pre-negotiations consultations with officials of the West Indies. Colonial Office, 26 September 1961. – P. 2.
- ⁴² TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62.
- ⁴³ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Note for Secretary of State's meeting with Mr. Garnet Gordon. The Common Market. Economic Relations Department, 20 October 1961. – P. 1.

- ⁴⁴ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – EGD. 442/26/01. Brief No. 37. The Secretary of State's Visit to The West Indies. January, 1962. – P. 2.
- ⁴⁵ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – EDG. 442/448/010. – Confidential summary from the Secretary of State for the Colonies. 1 May 1962. – P. 1.
- ⁴⁶ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – EDG. 442/448/010. – Confidential summary from the Secretary of State for the Colonies. 1 May 1962. – P. 3.
- ⁴⁷ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – Confidential summary. 1962. – P. 1.
- ⁴⁸ British Documents on the End of Empire. – Series B. – Vol. 6. – The West Indies. / [Ed. by S. R. Ashton, D. Killingray]. – L., 1999. – P. 534.
- ⁴⁹ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – A letter to Sir Edwin Leather MP. 19 July 1962. – P. 1.
- ⁵⁰ TNA. – CO 852/2060: UK association with EEC and potential impact on the West Indies 1961–62. – A letter to Sir Edwin Leather MP. 19 July 1962. – P. 2.
- ⁵¹ Europe and the Caribbean. / [Ed. by P. Sutton]. – L., 1991. – P. 188.
- ⁵² European Economic Community (13 December 1962). // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1962. – Vol 669. – Cols. 653–715.
- ⁵³ Europe: The Common Market (29 June 1966) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1966. – Vol. 275. – Cols. 704–69.

В статье с позиций глобальной перспективы проанализирован британский колониализм в карибских владениях во второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. В этот период Колониал Офис вместе с другими имперскими бюрократическими институтами осуществил федералистский проект в Британской Вест-Индии. Вместе с тем, тогда же Соединенное Королевство начало активные переговоры по вступлению в ЕЭС. Охарактеризовано, что одной из важных тем в переговорном процессе было потенциальное влияние включения Великобритании в Европейскую Зону Свободной Торговли на экономические взаимоотношения метрополии со своими колониями. Статья посвящена комплексному исследованию на основе архивных документов из Национального Архива в Лондоне и историографии проблемы влияния британских евроинтеграционных практик на внешнеэкономическое и политическое развитие карибских колоний.

Ключевые слова: Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии, колониализм, империя, губернатор, Британская Вест-Индия, ЕЭС, торговые преференции, Г. Макмиллан, Э. Хит.

The global perspective of British colonialism in the Caribbean possessions in the second half of the 1950s – early 1960s in the article is analyzed. During this chronological period the Colonial Office along with other imperial bureaucratic institutions realized federalist project in the British West Indies. However, at the same time United Kingdom began active negotiations to join the EEC. The one of the important issues in the negotiations was the potential impact of the inclusion of the United Kingdom to the European Free Trade Area on economic ties of metropolis with its colonies. Following article is a comprehensive study based on archival documents from the National Archives in London and achievements of global historiographical discourse of influence of British European integration on economic situation of the Caribbean colonies.

Keywords: The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, colonialism, empire, Governor, British West Indies, EEC, trade preferences, H. Macmillan, E. Heath.

МАТЕРІАЛЬНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА В УРСР, ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (1965–1985 рр.)

У статті розглянуто надання державної матеріальної підтримки різним категоріям сімей з дітьми в УРСР періоду кризи радянського ладу 1965–1985 років. Проаналізовано наукові дискусії і ставлення радянської верхівки до введення державної допомоги сім'ї, як заходу реалізації політики з охорони материнства і дитинства. Досліджено наслідки реалізації соціальної матеріальної підтримки сім'ї в УРСР для охорони матері і дитини.

Ключові слова: УРСР, материнство і дитинство, соціальна політика, матеріальна допомога, грошові виплати, демографічна політика.

Встановлення радянської влади у Росії та захоплення більшовиками України ознаменували новий етап в історії українського народу. Більшовицька партія оголосила про новий статус жінки, інституту шлюбу і сім'ї в житті суспільства. Впродовж майже 70-ти років існування СРСР, статус сім'ї в радянській державі змінювався відповідно до тих завдань, які ставила перед собою КПРС. Демографічне питання залишалося ключовим у соціальній політиці радянської влади, адже для побудови матеріально-технічної бази комунізму, необхідно було залучення неабиякої кількості людських трудових ресурсів. Захист материнства і дитинства, що передбачав здійснення заходів влади із матеріального заохочення радянських громадян до активного відтворення народонаселення, залишався одним із центральних питань державної політики аж до розпаду СРСР.

В умовах різноманітних соціальних експериментів 1920-х років в СРСР, обговорення питань відмирання інституту сім'ї і встановлення суспільного виховання над дітьми, проблеми охорони материнства та дитинства, більшою мірою залишилися лише темами для політичних дискусій, не маючи практичної реалізації. Однак з середини 1930-х років можна прослідкувати певну зміну векторів у ставленні радянської влади до інституту сім'ї та його значення у побудові комунізму. Нові політичні завдання в сфері сімейної політики знайшли відображення в законодавчих актах і конституціях. Союзні Конституції 1924 і 1936 років, Конституції УРСР 1929 та 1937 років не містили жодної норми про охорону інституту сім'ї і лише декларували рівність чоловіка і жінки. Хоча стаття 122 Конституції СРСР 1936 року і 121 стаття Конституції УРСР 1937 року затверджували право жінки на державну охорону інтересів матері й дитини, шляхом надання їй відпусток по вагітності та пологах із збереженням робочого місця, забезпечення широкою мережею пологових будинків, дитячих ясел і садків¹. Однак про захист сім'ї, тим паче про її матеріальну підтримку, не згадувалося на конституційному рівні.

Сталінська концепція розвитку СРСР, яка остаточно утвердилась наприкінці 1920-х років передбачала державний контроль над усіма сферами життєдіяльності людини, включаючи і особисте життя. Вже під час реалізації першої п'ятирічки РКП(б) наштовхнулася на проблему трудових ресурсів, що було пов'язано із зниженням народжуваності в СРСР, у тому числі в результаті лояльної політики радянської держави щодо абортів. Для виправлення демографічної ситуації видається Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним матерям, розширенні мережі пологових будинків, дитячих ясел і садків, посилення кримінальної відповідальності за неплатіж аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення» від 27 червня 1936 року, яку в історіографії охрестили «сімейним термідором»². Таким чином, держава не лише затвердила своє втручання у справи контролю над народжуваністю у СРСР, але й чи не вперше звернула увагу на демографічну проблему. Так, статус сім'ї починає підвищуватись, тепер проголошується курс на зміцнення інституту сім'ї і заохочення до її розбудови і примноження. В документі не згадується про підтримку чи зміцнення шлюбу радянських громадян, більшість її пунктів спрямовані на надання широкої, матеріальної і моральної підтримки жінці-матері. Постанова 1936 року вперше вводить матеріальну допомогу багатодітним матерям,

встановлює кримінальну відповідальність за відмову у прийомі на роботу вагітних жінок, за несплату аліментів на дітей, збільшує термін декретної відпустки по вагітності і пологах до 63 днів (28 днів до і 35 днів після пологів)³.

В роки Другої світової війни та катастрофічних демографічних втрат серед населення, радянська влада ухвалює нормативні акти, які доповнювали Постанову 1936 року, і були спрямовані на моральне та матеріальне стимулювання збільшення народжуваності дітей у сім'ї. Так, з'являються Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордену «Материнська слава і «Медаль материнства» (1944 року), а також «Про розмір державної допомоги багатодітним і одиноким матерям» (1947 року), які з невеликими змінами і доповненнями діяли до 1981 року. Згідно Указу 1947 року щомісячна допомога сім'ї виплачувалася лише після народження четвертої дитини розміром 4 крб. на місяць. З народженням кожної наступної дитини, розмір допомоги збільшувався, досягнувши максимуму – 15 крб. на один місяць на одинадцяту і кожну наступну дитину. Державна ж допомога одиноким матерям, які не перебували у шлюбі, на утримання і виховання дітей виплачувалась у розмірі 20 крб. на місяць на кожну дитину⁴. Безперечно, в умовах воєнного та післявоєнного часу, коли сотні тисяч жінок залишилися одинокими матерями з дітьми на руках, ці нормативні акти відіграли позитивну роль.

Кардинальна зміна векторів сімейної політики в СРСР була затверджена у новій Програмі КПРС 1961 року. Сім'я, як соціальний інститут, вперше розглядалася в програмі партії. Так, в розділі «Завдання партії в сфері покращення матеріального добробуту народу» закріплювалося ставлення до інституту сім'ї. В документі зазначалося, що комуністична партія ставить своїм першочерговим завданням забезпечити кожну сім'ю окремим житлом, жінок відпусткою по вагітності і пологах, а дітей щасливим дитинством⁵. Відповідно до Програми КПРС, наступні партійні з'їзди визначили нові напрямки економічного і соціального розвитку СРСР, і шляхи покращення рівня життя радянського громадянина, створення умов для зміцнення інституту сім'ї, а також захисту материнства та дитинства⁶.

Втілюючи у життя нову сімейну політику, державний та партійний апарат керувалися тезою Генерального Секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, що в Радянському Союзі всі сімейні клопоти лягали на плечі жінок. Саме тому більшість державних заходів були спрямовані на створення умов для полегшення становища жінки в сім'ї і в суспільстві⁷. У документах комуністичної партії неодноразово згадувалось, що основною функцією радянської жінки є материнство, але завдяки «підкуванню» компартії радянська жінка не лише отримала рівні права з чоловіком, але й право поєднувати материнство з суспільно-корисною працею⁸.

Усі кроки радянської влади із організації роботи установ із охорони материнства і дитинства, здійснювалися для вирішення демографічної ситуації. В умовах економічної стагнації і зuboжіння населення, виникла нагальна потреба у вирішенні проблем низької народжуваності у республіках, а також пошуків можливостей для вирішення цього питання. УРСР в 1960–1980-х роках входила до числа республік СРСР, які мали найменший коефіцієнт народжуваності⁹. На початку 1970-х років у середовищі ЦК КПУ активно обговорювали проблему трудових ресурсів у республіці. Партійне керівництво констатувало, що зниження народжуваності закономірне для високорозвинутих і ряду країн, що розвиваються, як капіталістичного, так і соціалістичного світу. Це стало в першу чергу результатом планування сім'ї в умовах зниження дитячої смертності. Внаслідок зниження народжуваності в республіці вікова структура населення змінювалась, зменшувалась питома вага населення молодшого працездатного віку, а також поглиблювався процес старіння населення УРСР. В умовах збільшення напруження з трудовими ресурсами та потреби народного господарства в робочій силі, радянське керівництво республіки прийшло до висновку, що слід активніше залучати жінок до виробничого процесу, шляхом надання їм різноманітних соціальних гарантій та пільг¹⁰.

Радянські демографи і соціологи з початку 1970-х років активно досліджували причини зниження народжуваності у окремих республіках СРСР і відзначили низку чинників, які могли вплинути на демографічні процеси. Так, було виявлено зв'язок між рівнем народжуваності та зайнятості жінок у народному господарстві¹¹. Радянська дослідниця Н. Таубер, ще у 1970 році за допомогою групування союзних республік за показниками народжуваності і за відсотком жінок у складі робітників, службовців і колгоспників з'ясувала, що чим більший рівень зайнятості жінок на виробництві, тим нижчий коефіцієнт народжуваності у республіці¹². Починаючи з перших років становлення радянської влади, удільна вага жінок, зайнятих у суспільному виробництві постійно збільшувалась. Так, з 1940 року відсоток жінок, зайнятих у народному

господарстві УРСР зріс із 37% до 52% у 1985 році¹³. До розпаду СРСР Українська РСР входила до п'ятірки республік з найбільшим коефіцієнтом зайнятості жінок, поступаючись лише Естонській, Латвійській і Білоруській РСР¹⁴. Таке активне залучення жінок до суспільного виробництва тільки грало на руку радянській владі, однак аж ніяк не покращувало демографічну ситуацію в державі. Тож, одним із методів вирішення проблеми із народжуваністю було запровадження нового трудового законодавства. «Кодекс про працю» 1971 року, всіляко заохочував працю вагітних і жінок з дітьми, шляхом надання пільг у вигляді покращення умов праці, частково оплачуваних відпусток по вагітності, збереженні робочого місця і заборону праці на шкідливому виробництві¹⁵. В документі головний акцент робився на оплачуваній відпустці для жінок по догляду за дитиною і встановлення допомоги на дітей. У 1970-х – 1980-х роках в СРСР працюючі жінки мали право на оплачувану (112 днів) відпустку та відпустку по догляду за дитиною, до досягнення нею однорічного віку без збереження заробітної платні. Кодекс про працю заохочував ініціативу усиновлення дітей, адже стаття 182 документу зазначала надання оплачуваної відпустки жінкам, які усиновили дитину з пологового будинку, з виплатою у встановленому порядку допомоги по народженню за період із дня усиновлення до закінчення 56 днів від народження дитини¹⁶. В офіційних промовах неодноразово підкреслювалось, що подібні заходи мали неocenенне значення для жінок-матерів і для дітей, оскільки вони свідчили про суспільне визнання материнської праці¹⁷. З іншого боку це подавалося як часткова компенсація сім'ї матеріальних витрат по вихованню дітей та надання працюючій жінці можливості переривати професійну діяльність на час догляду за дитиною із збереженням робочого місця. Таким чином, держава, зміцнюючи сім'ю і піклуючись про становище жінок, сприяла стимулюванню народжуваності і покращенню демографічної ситуації в СРСР.

Чітке дотримання трудового законодавства і надання жінкам відпусток по вагітності і пологах не могли повною мірою вирішити проблему низької народжуваності в УРСР. Радянські демографи, у 1970-х роках звернули увагу, що на народжуваність у республіках європейської частини СРСР впливає і фактор матеріального становища сімей із дітьми¹⁸. Згідно радянського законодавства, матері, які мають двох дітей, при народженні третьої і кожної наступної дитини мали отримувати від держави одноразову допомогу у розмірі 20 крб., а ті, які виховують трьох дітей, при народженні 4-ї і кожної наступної дитини, крім одноразової допомоги у розмірі від 65 крб. до 250 крб., отримували щомісячну допомогу на дітей у розмірі від 4-х до 15 крб. на місяць, у залежності від кількості дітей. Одинокі ж матері мали право отримати додаткові щомісячні виплати у розмірі 5 крб. на першу дитину, 7,50 крб. – на другу, 10 крб. на місяць на третю і більше дітей¹⁹.

Витрати державного бюджету УРСР на соціальне забезпечення впродовж 1960 – 1985 рр. зросли з 11,0% до 17,5%, однак виплати на державні допомоги багатодітним і одиноким матерям, які входили до цієї статті витрат, скоротилися з 0,8% у 1960 році до 0,2% у 1985 році²⁰. Офіційна радянська статистика і звіти Міністерства соціального забезпечення УРСР за 1966 – 1985 рр. про витрати міністерства на соціальне забезпечення свідчать, що чисельність багатодітних і одиноких матерів, які отримували грошову допомогу від держави впродовж вказаного періоду, скоротилась з 313,3 тис. чоловік у 1966 році до 109, 8 тис. чоловік у 1983 році²¹. Скорочення асигнувань на соціальні виплати багатодітним та одиноким матерям, пояснювалися значним зменшенням кількості даних категорій населення. У 1973 році проводилась перевірка Міністерства охорони здоров'я соціально-економічного стану багатодітних сімей та одиноких матерів у неколективізованих селах УРСР, яка показала, що рівень матеріального забезпечення їх невисокий, особливо одиноких матерів. Комісії у звітах засвідчили, що грошові прибутки на місяць в середньому складали 10–11 крб. на одного члена багатодітної сім'ї та 6,33 – 8,20 крб. на одного члена сім'ї одиноких матерів²². Таким чином, вже на початку 1970-х років, було очевидно, що система пільг і виплат для різних категорій сімей з дітьми не відповідала реальним потребам населення і потребувала реформування.

Внутрішнє листування органів державної влади УРСР у 1972 році свідчить про те, що влада звернула увагу на тенденції до зменшення кількості особливо багатодітних матерів, і зазначала, що, вочевидь, до 1990 року в УРСР така категорія виплат взагалі може зникнути²³. Тож, в умовах стагнації економіки СРСР і поступового зубожіння населення, радянська влада перекинула свої орієнтири на малозабезпечених сімей, яких, як в СРСР, так і в Українській республіці зокрема, із року в рік ставало дедалі більше. У 1971–1972 роках в середовищі партійних органів влади УРСР, почала точитися дискусія з приводу актуальності і демографічних наслідків введення у республіці матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. З цього приводу на замовлення Держплану УРСР були проведені перевірки і дослідження матеріального становища

різних соціальних категорій міського і сільського населення УРСР. У довідках за результатами перевірок зазначалося, що в УРСР існують значні відмінності у рівнях матеріального забезпечення сімей у соціальному розрізі. У 1970-році сімей із достатком менше 50 крб. на члена сім'ї із середовища робітників було 15,1%, тоді як із середовища колгоспників – 37,2%. Бідніші сім'ї, як правило, мали більше дітей, ніж фінансово краще забезпечені сім'ї. У 1970-му році майже 35% усіх дітей республіки у віці до 16 років виховувались у малозабезпечених сім'ях. Причому частка цих дітей у групі робітників становила приблизно 24,4%, а у групі колгоспників – більше половини (56,8%). Введення допомоги малозабезпеченим сім'ям мало б вплинути на зміну структури і контингенту сімей. Республіканські перевірки виявили досить суттєві розбіжності у джерелах формування прибутку сімей різного матеріального достатку. Так, у групі службовців і робітників різниця у рівні прибутку малозабезпечених і звичайних сімей формувалася в основному за рахунок різниці у величині заробітної платні працюючих членів сім'ї. У групі колгоспників вказана різниця формувалась за рахунок надходжень від колгоспу і підсобного господарства. Відповідно, існували розбіжності у характері витрат сім'ї в залежності від її прибутку. Витрачаючи менше грошей на непродовольчі товари, сім'ї робітників і колгоспників, не лише менше купували, але й надавали перевагу речам гіршої якості по нижчій ціні. Таким чином, від такої соціальної диференціації найбільше страждали діти. Для того щоб зблизити рівень витрат сімей різного матеріального достатку на культурно-побутові потреби, на думку партійних ідеологів, необхідно було розширити мережу різних видів безкоштовного культурно-побутового обслуговування дітей, особливо тих, які жили у сільській місцевості²⁴.

В умовах, коли основний прибуток сім'ї формувався за рахунок надходжень із фонду оплати праці, на матеріальному добробуті відображалась дія демографічних факторів загалом і в кількості дітей зокрема. Зростання матеріального добробуту населення супроводжувалось зменшенням його репродуктивності через збільшення розриву між потребами населення і можливостями їх задовольнити. Безпосереднім результатом введення допомоги малозабезпеченим сім'ям мало б бути, перш за все, покращення їхнього матеріального становища і зменшення соціальної диференціації сімей за рівнем їхнього матеріального достатку. Прямий демографічний ефект від введення сімейних надбавок мав бути викликаний покращенням матеріальних умов життя дітей в малозабезпечених сім'ях. У партійній верхівці УРСР вважали, що введення в 1974 році допомоги на дітей для малозабезпечених сімей опосередковано сприятиме зменшенню числа дітей у цих сім'ях. Зростання матеріального добробуту сімей вплине на зростання їх культурного рівня, що дозволить змінити ієрархію потреб людей від матеріального забезпечення до потреб батьківства та материнства. Ставилися завдання створити психологічний клімат, що сприятиме народжуваності. З проблемою посилення виховної роботи, спрямованої на формування здорових ідеалів радянської сім'ї, яка має 2–3 дітей, пов'язувалося налагодження ефективного соціального контролю за цільовою витратою засобів, які держава спрямовуватиме малозабезпеченим сім'ям. Адже дослідження, проведені у 1971-му році у республіці показали, що в малозабезпечених сім'ях витрати на алкогольні напої відбувалися за рахунок скорочення витрат на придбання непродовольчих товарів і задоволення культурно-побутових потреб²⁵. Таким чином, органи державної влади, в першу чергу покладали велику надію на роботу пропаганди, щодо важливості здорового способу життя для відтворення народонаселення.

Директивами XXIV з'їзду КПРС від 9 квітня 1971 року дев'ятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства затверджувалося в 1974 році ввести державну допомогу на дітей малозабезпечених сімей, яка передбачала виділення щомісячної допомоги 12 крб. на кожну дитину до досягнення нею 8-річного віку тим сім'ям, у яких середній сукупний прибуток на члена сім'ї не перевищував 50 крб. на місяць²⁶. Виплати допомоги сім'ям усіх категорій, крім сімей колгоспників, покладались на Міністерства фінансів СРСР і союзних республік. Сім'ям колгоспників надання допомоги на дітей передбачалась за рахунок коштів централізованого союзного фонду колгоспників. При визначенні середнього сукупного прибутку сім'ї мали враховуватись також прибутки осіб, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, але жили спільно, ведучи спільне господарство і разом виховуючи дітей²⁷. Виплата допомоги на дітей мала здійснюватись адміністрацією організації, в якій працювали батьки²⁸.

Річні звіти, подані Міністерством соціального забезпечення УРСР щодо допомоги на дітей у малозабезпечених сім'ях, свідчили про те, що в республіці впродовж 1975 – 1985 років спостерігалася тенденція до збільшення кількості малозабезпечених сімей, адже з року в рік кількість виплат цим категоріям сімей зростала. Якщо у 1975 році – 12284 сім'ї отримали фінансову допомогу на дітей, то у 1976 році – 17609, а у 1980 році кількість таких сімей становила 20070²⁹.

Однак діюча система пільг і допомог, розміри якої у системі роздрібних цін були мізерні, не покривала першочергових потреб дітей, і не могла виконати задекларовану державою підтримку материнства і дитинства. У 1970–1980-х роках середня заробітна платня робітника і службовця в УРСР становила близько 150 крб. на місяць. В сім'ї, де працювали чоловік і дружина, а в бездітних та малодітних сім'ях майже всі жінки працювали, середній заробіток становив більш як 300 крб. на місяць³⁰.

Значного впливу на вирішення демографічного питання в республіці подібні заходи не мали. Статистика свідчить, що у 1970–1980-х роках абсолютна більшість сімей в УРСР обмежувались 1–3-ма дітьми. Тож, на думку радянського демографа Анатолія Вишневецького, в республіках з малою народжуваністю, до якої зараховували і УРСР, органам державної влади починаючи з 1970-х років слід було б звернути увагу на матеріальну підтримку усіх сімей, які мали 2–3-х дітей, аби заохочувати народження більш як однієї дитини у сім'ї³¹.

Наприкінці 1970-х років радянське законодавство поповнилося положенням про конституційний захист сім'ї державою. Так, у Конституції СРСР 1977 року та відповідно Конституції УРСР 1978 року, вперше в історії радянського права, вміщували окрему статтю, яка присвячувалася захисту сім'ї. У статті 51 Конституції УРСР зазначалось, що держава проявляє піклування про сім'ю, шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації та вдосконалення побутових служб та громадського харчування, виплати допомоги по народженню дитини, надання допомоги та пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів виплат і допомоги сім'ї³².

Подолання важкого фінансового становища сімей з дітьми, на основі введення матеріальної допомоги, і надалі залишилося важливим напрямом державної політики у сфері охорони материнства і дитинства у 1960-х – 1980-х роках. На XXVI з'їзді КПРС 23 лютого – 3 березня 1981 року, Л. Брежнєв заявив про демографічні наслідки введення часткової оплачуваної відпусток для жінок та неповного робочого дня для матері малолітніх дітей³³. В Указі Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи по збільшенню державної допомоги сім'ям, що мають дітей» від 2 вересня 1981 року передбачалося введення частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею однорічного віку матерям, які працювали і мали загальний трудовий стаж не менше одного року, а також для жінок, які навчалися з відривом від виробництва. Оплата передбачалась у розмірі 35 крб. щомісяця³⁴, а також були введені одноразові виплати державної допомоги матерям у розмірі 50 крб. при народженні першої дитини і 100 крб. при народженні другої дитини із збереженням розміру попередньо встановленої допомоги на четверту і більше дітей³⁵. Однак виплата у розмірі 35 крб. на місяць не могла відшкодувати втраченого сім'єю заробітку під час післяпологової відпустки матері. Така система виплат, не враховувала демографічні характеристики та регіональні особливості СРСР. Вже у 1990 році радянські дослідники наголошували на тому що існуюча система допомоги на дітей мала значні недоліки. Оскільки вона не дозволяла підняти рівень добробуту сімей із дітьми і не виконувала тим самим своєї головної функції – «надання допомоги». Економічна ціна виховання дитини зростала, до витрат на її утримування та виховання, також додавалося зменшення матеріальних надходжень сім'ї, у зв'язку з перериванням трудової діяльності матері³⁶.

Реалізація задекларованої державою матеріальної допомоги багатодітним, одиноким матерям і малозабезпеченим сім'ям відбувалася із системними порушеннями. Так, річні звіти Міністерства соціального забезпечення про витрати бюджету УРСР на соціальні виплати, свідчать про непоодинокі випадки незаконного виділення коштів і масове розкрадання фінансів, призначених для виплат державної допомоги багатодітним і одиноким матерям³⁷, необґрунтовані затримки і невиплати жінкам, призначеної державою фінансової допомоги, а також випадки незаконного призначення матеріальної допомоги сім'ям, які не могли підтвердити свою малозабезпеченість³⁸.

Таким чином, система захисту охорони материнства і дитинства, сформована в СРСР, що передбачала гарантування жінці-матері належних умов праці, дотриманням трудового законодавства щодо праці вагітних і жінок із дітьми, надання допологових і післяпологових оплачуваних відпусток, забезпечення матеріальної і моральної підтримки найменш захищених категорій сімей, одиноких і багатодітних матерів, виявилась недостатньо ефективною у демографічній політиці СРСР. Адже задекларовані радянською владою пільги і виплати частіш за все не відповідали історичним реаліям і потребам населення. Крім того, радянська влада дотримуючись ідеї соціальної та національної однорідності громадян Радянського Союзу, не враховувала регіональні та етнічні особливості населення кожної із республік, що не давало можливості реалізувати на практиці оголошені державні заходи і реформи.

- ¹ Конституція УРСР 1937 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
- ² Чуйкина С. «Быт неотделим от политики»: Официальные и неофициальные нормы «половой» морали в советском обществе 1930–1980-х годов. В поисках сексуальности / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб., 2002 – С. 112.
- ³ О запрещении аборт, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах / Постановление ЦИК и СНК СССР 27 июня 1936 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/24072>
- ⁴ О размере государственного пособия многодетным и одиноким матерям / Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 ноября 1947 года // Ведомости Верховного Совета СССР, 1947 г., № 41.
- ⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1977. – С. 87.
- ⁶ XXIII съезд Коммунистической партии Советского союза (28 марта – 6 апреля 1966 года): Стенографический отчет, т. 1. – М., 1966. – С. 317; XXIV съезд Коммунистической партии Советского союза (30 марта – 9 апреля 1971 года): Стенографический отчет, т. 1. – М., 1971. – С. 227–229; XXV съезд Коммунистической партии Советского союза (26 февраля – 5 марта 1976 года): Стенографический отчет, т. 1. – М., 1976. – С. 462; XXVI съезд Коммунистической партии Советского союза (23 февраля – 3 марта 1981 года): Стенографический отчет, т. 1. – М., 1981. – С. 375.
- ⁷ XXVI съезд КПСС. – С. 73.
- ⁸ XXIV съезд КПСС. – С. 100.
- ⁹ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1987. – С. 403.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25 – Спр. 705. – Арк. 2–11.
- ¹¹ Семья-здоровье-общество / М. С. Бедный [и др.]. – М., 1986. – С. 208.
- ¹² Таубер Н. А. Условия жизни семьи и среднее число детей. // Демографическая рождаемость. – М., 1974. – С. 3–19.
- ¹³ Народное хозяйство Украинской ССР. – С. 240.
- ¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1985 г: Стат. Ежегодник. – М., 1986. – С. 395.
- ¹⁵ Законодательство об охране детства. – К., 1982. – С. 71.
- ¹⁶ Там само. – С. 71–72.
- ¹⁷ XXVI съезд КПСС. – С. 375.
- ¹⁸ Вишневский А.Г. Экономическая демография. Анализ демографических процессов. Т. 1. – М., 2005. – С. 311.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 3. – Од. зб. 1398. – Арк. 3–4.
- ²⁰ Народное хозяйство Украинской ССР. – С. 406.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3 – Од. зб. 1398. – Арк. 3–4; там само. – Од. зб. 1514 – Арк. 10; там само. – Од. зб. 1674, Арк. 1, 40; там само. – Од. зб. 1964 – Арк. 12; там само, – Од. зб. 2034. – Арк. 65, 80; там само, – Од. зб. 2265. – Арк. 34; там само. – Од. зб. 2479. – Арк. 23; Народное хозяйство УССР. – С. 258.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 875. – Арк. 4–5.
- ²³ Там само. – Спр. 705. – Арк. 21.
- ²⁴ Там само. – Арк. 21–22.
- ²⁵ Там само. – Арк. 34–48.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 813. – Арк. 2–7.
- ²⁷ Законодательство об охране детства. – С. 126–129.
- ²⁸ Там само. – С. 135.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3 – Од. зб. 1964. – Арк. 12; там само. – Од. зб. 2034. – Арк. 67; там

само. – Од. зб. 2265. – Арк. 34.

³⁰ Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник. – М., 1987. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/9304>

³¹ Вишневский А. Г. Экономическая демография. Анализ демографических процессов. Т. 2. – М., 2005. – С. 26.

³² Законодательство об охране детства. – С. 6.

³³ XXVI съезд КПСС. – С. 73.

³⁴ Законодательство об охране детства. – С. 53.

³⁵ Там само. – С. 83.

³⁶ Шинелева Л. Т. Женщина и общество: (Декларации и реальность). – М., 1990. – С. 74–75.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Од. зб. 1398. – Арк. 7.

³⁸ Там само. – Од. зб. 1514. – Арк. 11–12.

В статье рассмотрено предоставление государственной материальной поддержки различным категориям семей с детьми в УССР периода кризиса советского строя 1965–1985 годов. Проанализированы научные дискуссии и отношение советской верхушки относительно введения государственной помощи семье, как мероприятия реализации политики по охране материнства и детства. Исследованы последствия реализации социальной материальной поддержки семьи в УССР для охраны матери и ребенка.

Ключевые слова: УССР, материнство и детство, социальная политика, материальная помощь, денежные выплаты, демографическая политика.

The article deals with the provision of state material support to various categories of families with children in the Ukrainian SSR during the period of the crisis of the Soviet regime of 1965–1985. The scientific discussions and the attitude of the Soviet authorities towards the introduction of state aid to the family as a measure of implementation of the policy on maternity and childhood protection are analyzed. The consequences of realization of social material support of the family in the Ukrainian SSR for the protection of mother and child are investigated.

Keywords: Ukrainian SSR, maternity and childhood, social policy, material assistance, cash payments, demographic policy.

МОВНА СИТУАЦІЯ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Мовну ситуацію у Донецькій області охарактеризовано у контексті сучасних етнокультурних тенденцій, що змінюються у роки агресії Російської Федерації проти України. Через окупацію частини української території та цілеспрямовану мовну, культурну, інформаційну політику Росії у 2014 р. на контрольованих Москвою та колаборантами територіях Донеччини функціонування української мови скоротилося і зводиться нанівець. Є обґрунтовані підстави припускати зростання частки осіб, що не володіють вільно українською мовою, вважають себе росіянами. У вільній від агресора частині області спостерігається повільне поліпшення суспільно-політичних та законодавчих умов для розширення сфер функціонування української мови та відновлення питомої ваги населення, що вільно володіє українською мовою.

Ключові слова: Україна, Донецька область, українська мова, мовна ситуація, етнічна структура населення, мовна структура населення, російська агресія, тенденції змін.

Етнічне зросійщення великої частини населення, засилля російської мови та російської професійної культури в окремих регіонах України Російська Федерація використала для розв'язування неоголошеної гібридної війни проти України та приховування своєї участі у ній. Дослідження зміни мовної ситуації на Донеччині, частина якої окупована Росією, є надзвичайно актуальним. Воно важливе для пошуку шляхів подолання негативних наслідків колоніального та постколоніального минулого у сфері функціонування мов, доповнених (якоюсь мірою реанімованих) стараннями новітніх шовіністів «російського світу». Для подолання цих небезпечних наслідків у різних сферах буття української нації необхідне наукове забезпечення впровадження української мови у суспільну практику області, врахування історичного досвіду, пов'язаного з соціальними умовами реального функціонування української мови у Донецькій області.

На виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» (0115U002511, 2015–2017 рр.) маємо оцінити розвиток етнічної будови людності Донецького та Кримського регіонів України. Така оцінка, за відсутності переписів населення та надійних даних поточної статистики, може ґрунтуватися на результатах спеціальних соціологічних досліджень, на оціночних даних про вплив на етнічну конструкцію області природного та міграційного рухів населення, а також етнічних процесів. Важливим чинником, що характеризує етноструктурні зрушення, є зміна мовної ситуації, зокрема напрямок змін та їх інтенсивність.

Мовну ситуацію в Україні та її регіонах характеризували В. Демченко¹, Г. Вусик², Г. Залізняка³, Л. Масенко⁴ та чимало інших дослідників. Мовну ситуацію у Донецькій області характеризували в різний час В. Алтухов⁵, І. Кононов⁶, І. Кудрейко⁷, С. Лашенко⁸, В. Скляр⁹, О. Тихий¹⁰, О. Шевчук-Клюжева¹¹, та інші. Існує великий масив знань про мовну ситуацію в областях Донбасу. Проте пізнання її не є всебічним. Мовна ситуація на Донеччині у контексті сучасних етнокультурних тенденцій ще не була предметом дослідження. Знання про сучасну мовну ситуацію у Донецькій області (так само і в Луганській), на нашу думку, потребують оновлення через сучасний вплив на неї потужних суспільно-політичних чинників; доповнення знаннями про малодосліджені сторони мовної ситуації; комплексного поглиблення та системної організації.

Метою нашого дослідження було охарактеризувати мовну ситуацію на Донеччині у контексті визначальних (головних) сучасних етнокультурних тенденцій, які зазнають змін через агресію Російської Федерації проти України, розпочату в лютому 2014 р. Мовну ситуацію розглядаємо з історично-соціолінгвістичного погляду на тлі головних змін, що відбувалися у розвитку етнічної структури населення області. Оскільки причинно-наслідкові зв'язки між змінами мовної ситуації в області та політичним процесом в Україні надто міцні, ми не уникаємо етнополітичного погляду на ситуацію.

Джерельна база дослідження складається з кількох десятків опублікованих праць українських авторів (істориків, політологів, соціологів, філологів, культурологів, філософів тощо) відповідного тематичного спрямування, а також з сотень різноманітних інформаційних повідомлень у засобах масової інформації та веб-просторі, які сформовані переважно упродовж 2014–2017 рр. (за станом на кінець вересня). Серед використаних у нашому дослідженні джерел є такі: аналітичні огляди руху добровольців «Простір свободи» про становище української мови в Україні у 2011 р.¹², у 2014–2015 рр.¹³, у 2016 р.¹⁴; «Українська мова на Донбасі: рік під окупацією»¹⁵; «Мова навчання в українських школах та вивчення російської мови в них»¹⁶; дані про випуск книг та брошур українською мовою та мовою окупанта на веб-сторінці Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»¹⁷; листи з окупованих територій¹⁸.

Цінний матеріал, що характеризує мовну ситуацію в Донецькій області напередодні так званої «російської весни» 2014 р., міститься у монографії «Українське усне мовлення Донеччини»¹⁹ та у дисертаційному дослідженні «Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини»²⁰, а матеріал, що характеризує державну мовну, етнічну й культурну політику – у працях: «Державна мовна політика в Україні останнього десятиліття»²¹, «Українізації бояться не громадяни, а влада»²² та ін.

Зміни, що відбуваються в національній, мовній та іншій самоідентифікації громадян України упродовж 2005–2015 рр., зокрема у Донецькій області, виявлені Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова за соціологічними опитуваннями, і відображені у журналі «Національна безпека і оборона»²³. Численні факти про мовну та етнокультурну ситуацію у Донецькій області у роки російської агресії містяться у різноманітних веб-ресурсах.

Нові закони України, численні інформаційні повідомлення про проекти змін українського законодавства щодо мов, про наслідки нововведень у мовному законодавстві, про офіційні заяви та дії українських посадовців, а також представників окупаційної (російсько-колаборантської) адміністрації дають уявлення про законодавче забезпечення впровадження державної мови у суспільну практику, різну спрямованість мовно-культурної політики на різних територіях України. З огляду на обмеження обсягу не маємо можливості зазначити їх, проте у переліку джерел деякі важливі чи промовисті повідомлення ми зазначаємо: про поступове переведення шкіл Донеччини на українську мову викладання²⁴, про влаштування змагань з переведення навчання у школі на українську мову²⁵, про те, що вчителі української мови на окупованій території тепер викладатимуть російську²⁶, про стан вивчення історії України та української мови у школах на окупованій території²⁷, про зміни українського законодавства щодо державної мови²⁸ та ін.

Автори статті мають набір у дослідженні мовної ситуації та етнокультурних тенденцій на території Донецької області України. Мовну ситуацію у Донецькій області в умовах незалежної України розглянуто у статті Н. Філатової²⁹. Етноструктурні зміни та інші питання етнокультурних перемін в області та в Україні загалом (зокрема в умовах російської агресії) висвітлено у працях О. Чиркова³⁰. Ми використали наші напрацювання, що відповідають предмету дослідження, для підготовки цієї статті.

У 1930-х роках лінгвісти, які досліджували мови народів Азії та Африки, запровадили поняття «мовна ситуація», тлумачення якого і сьогодні мають відмінності. Ми вживаємо його на позначення реального суспільного становища, що існує у сфері функціонування мов на певній території. Це становище характеризується за певним комплексом ознак, зокрема: визнанням громадянами певної мови своєю рідною, вживанням певної мови в усному мовленні, використанням певної мови в освіті, звучанням певної мови у теле й радіо ефірі, поширенням мовних кодів різних мов, ставленням до мов впливових суб'єктів політики тощо.

У період СРСР у регіоні усіяко підтримувалося розширення функціонування російської мови, відбувалося збільшення питомої ваги осіб, що вважали своєю рідною мовою російську, а також тих, хто вільно володіє російською мовою. Водночас зменшувалася частка етнічних українців, частка осіб, що вільно володіють українською мовою і, насамперед, частка осіб, що вважають українську мову своєю рідною. До кінця 1980-х рр. в етно-культурній сфері визначальним був процес російщення, який разом з іншими чинниками призвів до суттєвого зменшення питомої ваги українства, до кількості, що ледь перевершувала 1/2. Частка осіб, що вільно володіли російською, наближалася до 100%. Російсько-українські острови Донбасу зрослися у суцільну смугу українсько-російського населення, де за етнічною свідомістю переважали українці, а за мовно-культурними ознаками – російська етнічність³¹. Результати Всесоюзного перепису населення 1989 р. показали, що питома вага етнічних росіян серед населення Донецької

області збільшилася порівняно з 1979 р. і наближався момент зрівняння часток українців та росіян (50% на 50%). Серед інших етнічних складників помітну частку становив лише один – грецький. Етнокультурне життя представників понад 100 народів в області жодним чином не виявлялося. Більшість з них становили лише статистичну сукупність у переписних таблицях на підставі спільної етнічної самоназви, не мали між собою постійних культурних, економічних, політичних чи інших зв'язків.

Території, на які спрямовано новітню російську агресію, суттєво відрізняються від решти території країни та від сусідніх з ними областей за етноструктурними ознаками та за визначальними напрямками розвитку етнічної конструкції у постколоніальний період української історії³². Важливою соціальною особливістю південних і східних регіонів України стало те, що «саме тут КПРС досягла найбільших успіхів по перетворенню (трансформації) українського народу на так званий «саветський народ» (назву подано за вимовою російського оригіналу)», а «характерними ознаками великої частини (в окремих областях – більшої частини) етнічно українського населення цих теренів є, серед інших, мовна та культурна зросійщеність, зневага до питомо українських етнічних рис, наявність стереотипів неперестигності, меншовартості, неперспективності, неприбутковості, відсталості й непотрібності української мови і всіх елементів української духовної культури». Ці ознаки дивним чином уживалися зі збереженням історичної пам'яті українців (щоправда спотвореної переробленням на малоросійський молодшобратівський кшталт) та збереженням етнічної самоназви українців³³.

Формування нової визначальної тенденції розвитку етнічної будови людності України відбувалося внаслідок запровадженої М. Горбачовим «Перестройки». Після розпаду СРСР ця тенденція посилилася. На відміну від тривалого зменшення у попередні десятиліття питома вага етнічних українців серед усіх українських громадян почала збільшуватися, а питома вага політично панівного в СРСР етносу – росіян – почала зменшуватися³⁴. Проте гегемонія росіян та зросійщених груп населення у мовно-культурній сфері багатьох областей країни зберігалася. Російська Федерація не лише стимулювала це, але й активно використовувала для політичної дестабілізації України, роздмухування сепаратистських настроїв та прикриття ними своєї збройної агресії проти України. Кремлівські володарі найдалі просунулись у цьому на тих українських теренах, де у ХХ ст. почало кількісно домінувати так зване «російськомовне населення» – на Кримському півострові та в областях Донбасу³⁵. Воно складалося з етнічних росіян та відірваної різною мірою (загалом чи частково) російщенням від свого етнічного коріння людності різного етнічного походження. Вона поповнювалася переважно завдяки двом групам громадян: народженим у змішаних українсько-російських родин, та народженим в одноетнічних родин українців, але вихованих та навчених російською мовою.

Байдуже чи неприхильне ставлення значної частини громадян до української мови у Донецькій області, як і в більшості областей України, почало змінюватися у 1988–1989 рр. В умовах реалізації керівництвом КПРС політики демократизації суспільства, на Донеччині відбувався процес етнокультурного піднесення українців, греків та інших етнічних груп. Тоді активно формувалися культурні товариства низки етнічних груп області, основним напрямом діяльності яких стало підтримання своєї етнічної ідентичності, підтримка своїх мов. На початку 1989 р. було створено першу масову громадсько-політичну організацію Донеччини – Донецьку обласну організацію Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ДТУМ)³⁶. У той період в УРСР українська мова одержала статус державної. Проте російська мова, яка фактично виконувала функції державної в СРСР, мала статус «мови міжнаціонального спілкування», а напередодні розпаду СРСР вона офіційно стала державною. Це та інші чинники робили статус державної для української мови в УРСР неповноцінним.

За результатами соціологічних досліджень, проведених статистичним управлінням області у 1991 р., 32% мешканців області усвідомлювали себе представниками українського народу, 25,5% – російського, а 36,5% – українського й російського народів одночасно, при цьому 51% заявляли, що на їх формування як особистостей впливала одночасно українська та російська культури³⁷.

Незважаючи на переважне вживання в області російської мови, на етнічну та культурну роздвоєність мешканців області вони підтримали Акт про державну незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 р., надали за це понад 83% голосів³⁸. Почало розширюватися соціальне поле функціонування української мови в області, зокрема у державному управлінні, освіті, професійній культурі, ЗМІ. Частина молодого покоління українських громадян переорієнтувалася на нову мовну поведінку, коли українська мова використовувалася мовцями поряд з російською. Але сформовані у минулому стереотипи мовної поведінки та інші стереотипи

щодо української етнічності залишалися глибоко вкоріненими у свідомості та підсвідомості великої частини людної регіону.

Державної мовної політики, адекватної до загрозової ситуації зникання української мови з ужитку в області не було вироблено й реалізовано. Небезпечну для українства ситуацію неможливо було змінити засобами слабосилих громадських організацій та окремих ентузіастів.

Наші порівняння та обчислення результатів переписів 1989 р. та 2001 р. показують, що частка громадян з рідною мовою українською серед усього населення Донецької й Луганської областей зменшилась, пересічно, на 6 відсоткових пунктів³⁹. За майже 13 р. міжпереписного періоду вона впала до рекордно низького рівня – до 24,10% від усієї людної Донецької області⁴⁰. А серед мешканців Донеччини, що вважають себе українцями, частка тих, що назвали українську своєю рідною мовою, зменшилась на 18,36 в.п.⁴¹ Кількість етнічних українців з рідною мовою російською у двох областях збільшилась на 753 тис. 182 особи⁴². Щодо комунікативної потужності мов на Донеччині, зробив висновок І. Кононов: тільки українська та російська мови присутні в усіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування⁴³.

Найбільшою поразкою, яку зазнали українці за 13 міжпереписних років виборювання й відстоювання суверенітету й незалежності України вважаємо прискорене відчуження етнічних українців Донбасу від питомо українських етнічних рис. Серед чинників, що зумовлювали такий розиток подій, є те, що «привабливість російської мови та непрестижність української мови, як і взагалі – зверхність Росії над Україною, тримаються переважно на світоглядних і комунікативних звичках (стереотипах) політично провідних суспільних верств українства, якими на даному етапі є міцно злучені заможні підприємці та верхівка державного апарату»⁴⁴, з такими управлінськими кадрами марно було сподіватися на україноцентричне цілепокладання в політиці чи хоч на якісь організовані, підтримані й скеровані нею реальні процеси повернення зросійщених різною мірою українців до української духовності, до української мови⁴⁵.

Рівень національної самосвідомості та мовної стійкості етнічних українців Донеччини в умовах незалежності, на думку В. Скляра, залишався низьким, тому «тип їхньої мовної поведінки фактично не змінився»⁴⁶. Ми згодні з напрямком такої думки, але маємо уточнити, що це твердження коректне щодо більшості населення області, але не до всього. Аналіз даних перепису населення 2001 р., зроблений дослідником, засвідчив «домінантне становище» росіян та статус українців як масового етносу чи підпорядкованої більшості, яка зазнає мовної асиміляції⁴⁷. Ситуація характерна для політично підлеглого населення колоній, у випадку, коли престижна, економічно вигідна, життєво необхідна у соціальній конкуренції мова колонізатора стає досяжною для засвоєння місцевій людної.

Постколоніальна тенденція етноструктурного розвитку українського суспільства у Донецькій та Луганській областях проявилася пізніше, ніж у більшості областей України⁴⁸. Крім того, тут була регіональна специфіка етноструктурних зсувів. Збільшення частки осіб, що вважали себе належними до українського етносу, відбувалося одночасно з подальшим зростанням частки осіб, що вважають російську мову своєю рідною. Етноструктурні відмінності між людною Донецько-Приазовського регіону та людною основної частини країни в умовах розпаду СРСР та незалежності України поглиблювалися. Мовно-культурна регіоналізація Донецької й Луганської областей була небезпечним явищем, на яке одні політичні сили не звертали належної уваги, інші – підживлювали й роздмухували її, використовували у боротьбі за владу⁴⁹.

У процесі кризи комунізму, розпаду світової соціалістичної системи та на постколоніальному етапі історичного розвитку України сформувалися достатньо стійкі нові тенденції етнокультурних змін. Обсяг, напрямки та етномовний склад зовнішніх міграційних потоків разом з поверненням частини зросійщених груп української людної до лона своєї етнічності призводили до зменшення питомої ваги етнічних росіян в Україні, до зменшення осіб, що вважають російську мову своєю рідною.

Важливі зміни у функціонуванні української мови на Донеччині відбулися у 2004–2005 рр., коли після виборів Президента на радіостанціях та телеканалах у зобов'язальному порядку почав з'являтися продукт українською мовою, упроваджуватися документообіг українською мовою, збільшувалася кількість годин викладання української мови у закладах освіти тощо. Проте позитивні зміни, які відбулися у той час, місцева влада використовувала для спекуляції на мовному питанні під час виборчих кампаній⁵⁰. На початку 2005 р. ми висловлювали думку про те, що практичне розв'язання проблеми припинення зросійщення українців на державному рівні по-справжньому ще не розпочали, а ситуація вкрай загрозована, і зволікання з цим українському суспільству лише шкодило. А публічні заяви Президента України Віктора Ющенка,

давали підстави сумніватися у тому, «що українська влада нарешті візьметься за припинення зросійщення етнічних українців і України. Немає сумніву у тому, що завуальоване й відверте загравання СПУ, «Нашої України», БЮТ з українськими українофобами є ганебною помилкою, яка може виявитися фатальною для українства»⁵¹. Наступні та сьогоднішні події не залишають сумніву у помилковості та неефективності тогочасної мовної, кадрової, інформаційної політики у регіоні. Партія Регіонів, що прийшла до влади після розчарування у лідерах «помаранчевих» політичних сил, суттєво погіршила морально-політичну та політико-правову ситуацію навколо державного статусу української мови, яку законодавчо депутати почали виправляти вже після втечі Президента В. Януковича до Росії. Однак цей процес було загальмовано через побоювання влади одержати негативні суспільні наслідки у складних умовах зовнішньої агресії.

В інформаційному просторі Донеччини працювало російською (переважно) та українською мовами близько півтори сотні телерадіоорганізацій. Лише у програмах обласної державної телерадіокомпанії переважала українська (близько 65%)⁵². Тепер там панують окупаційні ЗМІ (російські та маріонеток Кремля).

Українське усне мовлення Донеччини, за висновком О. Шевчук-Клюжевої, позначене сильним деформаційним впливом російської мови. Такі деформації репрезентують широкий спектр інтерференційних процесів: від поодиноких помилок інтерференційного характеру до повного нерозрізнення українського та російського мовних кодів, що призводить до мовного змішування та поширення гібридних форм мовлення. Ситуація українсько-російської двомовності негативно впливає на мовну компетенцію місцевих мешканців. Особливо актуальним це є для молодого покоління донеччан, яке волею історичних обставин позбавлене можливості повноцінного володіння державною мовою. Проте, попри наявність процесів змішування двох мов в усному мовленні донеччан, позитивним у сучасній ситуації, на думку дослідниці, є те, що цей суржик орієнтований на українську мову і має залишковий характер. Тобто за сприятливих комунікативних умов подолати чи звести до мінімуму вплив російської мови, в принципі, можливо⁵³. Було втрачено багато часу, влада за роки незалежності не провадила на Донеччині зваженої мовної і культурної політики, чим вдало скористались проросійські сили. Для поліпшення ситуації тільки громадських, просвітницьких ініціатив недостатньо, відзначала Л. Гасиджак⁵⁴.

Вживання української мови у різних сферах суспільного життя та вплив Революції Гідності й російсько-української війни на сучасну мовну ситуацію в Україні проаналізували автори аналітичного огляду «Становище української мови в 2014–2015 роках»⁵⁵, представленого рухом «Простір свободи». З нього випливає, що на окупованих територіях Донеччини здійснюється стрімке примусове російщення, українську мову усунуто майже з усіх сфер суспільного життя. Мовна політика окупаційної влади у сфері освіти була спрямована на швидке зросійщення і запроваджена у закладах вищої та шкільної освіти. Упродовж 2014–2015 навчального року на окупованих територіях відбувалося кількома хвилями переведення шкіл з українською мовою викладання на російську, ліквідація класів з українською мовою навчання, зменшення кількості годин на вивчення української мови у школах⁵⁶. У засобах масової інформації було повідомлено, що принаймні в одній зі шкіл Донецька, яка до того часу зберегла українську мову викладання, батьків змусили написати заяви про їхнє бажання, щоб у наступному навчальному році предмети викладалися російською мовою. Тим, хто не хотів писати такі заяви й відповів, що подумає, присутні на зустрічі бойовики «ДНР» наказали негайно виконати вимогу й погрожували проблемами для дітей. ЗМІ цитують викладачку молодших класів Євгенію, яка побоюється, що «української з наступного року, радше за все, в нас не буде, може, один раз на тиждень факультативно»⁵⁷.

Маємо достатньо підстав припускати, що до літа 2015 р. в обласному центрі не лишилося шкіл з українською мовою викладання. Вивчення української мови у певних школах стало факультативним. Проте окремі вчителі у несприятливих умовах відповідально ставляться до викладання української мови. «Ми опираємося цьому, як можемо: викладаємо повний курс мови і літератури, розказуємо про події з історії України. До 9 листопада провели Тиждень української писемності та мови, конкурс знавців української мови імені Петра Яцика, роз'яснюємо ситуацію на Донеччині. Але треба визнати: на тлі тутешньої пропаганди наш голос є слабким. Проте він є!»⁵⁸, – написала вчителька з Донецька.

Напередодні початку агресії Російської Федерації проти України у 2014 р. мовна ситуація в області узагальнено характеризувалася так: вона відзначалася складністю через високий рівень зросійщення населення; відсутністю ефективної державної політики, спрямованої на розширення сфер реального функціонування української мови; залежністю від російського інформаційного, політичного та іншого впливу; двомовністю з великим переважанням у публіч-

ному просторі російської мови та використанням мовного суржику; хвилеподібними, непослідовними і суперечливими змінами ситуації

Росія стимулювала, та використовувала для політичної дестабілізації України, роздмухування сепаратистських настроїв на Кримському півострові та в областях Донбасу. Тепер за виплеканим у невеликій частини мешканців Донбасу сепаратизмом, за слабкою інтегрованою в український соціум колишніх переселенців з РРФСР до Криму Російська Федерація намагається приховати від міжнародного співтовариства широкий спектр агресивних зовнішньополітичних дій, що порушують норми міжнародного права, численні положення міждержавних угод. Вони спрямовані на дестабілізацію, привласнення території, трансформацію державного устрою України у форму, що забезпечить Москві обмеження суверенітету української нації, достатній контроль за внутрішньою й зовнішньою політикою української влади, і, в разі потреби, територіальний розкол та руйнацію української держави. Кремлівські небожителі з певним успіхом приховують навіть відверту збройну агресію проти України, щоправда побачити її не всі з міжнародного співтовариства прагнуть, значною мірою через неготовність до адекватних політичних кроків щодо ядерної російської держави з важко передбачуваним керівництвом.

Реваншистські настрої в російському суспільстві та неоімперська політика російської влади породили новітню експансію на Україну та воєнні дії, що супроводжується зменшенням питомої ваги українства на окупованих територіях⁵⁹. Це є головним етноструктурним трендом на загарбаних Москвою землях України, який корелюється з запровадженням Москвою ідеологічного контролю за медійним полем на захоплених частинах України. Інформаційна присутність України на окупованих територіях суттєво поступається російській за всіма показниками. Освітня й культурна політика Російської Федерації щодо окупованих частин Донецької й Луганської областей спрямовані на світоглядне відривання від сучасної України та «прив'язування» до Росії (з реанімованими культурними атрибутами часів СРСР), подальше мовне, культурне, етнічне російщення населення окупованих територій. Українофобське «патріотичне» виховання дітей і молоді; прищеплення російських державних символів, традицій, світогляду, російської інтерпретації історії СРСР, Російської імперії та так званої «Новоросії»; створення спілок художників і письменників; організація гастролей у РФ театрів і художніх колективів та гастролі російських артистів на окупованих територіях, а також інші напрямки діяльності закладають основу для постійного, глибокого російщення місцевого люду насамперед дітей і молоді.

Соціологічні дослідження 2014–2015 рр. дають загальну картину складної, невтішної мовної та етнокультурної ситуації у Донецькій області. Близько 49% опитаних вважають себе патріотами України, але лише 14% вважають рідною українську мову. Третина респондентів рідними вважають одночасно українську та російську мови, 45% – російську, 8% – інші мови⁶⁰.

16% опитаних мешканців області вважають, що українська має бути єдиною державною і офіційною мовою, 42% – що російська може мати у певних регіонах статус офіційної, 36% є прибічниками державного статусу двох мов. 54% опитаних мешканців області вважають, що кожен громадянин України, незалежно від його етнічного походження, має знати українську мову, основи української історії та культури, а 36% опитаних так не вважають. З українською культурною традицією пов'язують себе 32% опитаних, з радянською – 28% (що становить найбільшу частку серед усіх областей України), з російською – 10%, європейською – 9%. Важливо, що 36% опитаних в області громадян очікують у майбутньому в різних регіонах країни переважання різних культурних традицій. 19% вважають, що переважатиме українська культурна традиція, 13% – загальноєвропейська, 10% – радянська, 6% – російська⁶¹.

Агресія РФ проти України стимулювала і позитивні етнокультурні зміни в не окупованій частині українського суспільства, зокрема в частині Донецької області. Соціальні інститути, нехай повільно, проте таки позбавляються від функції відтворення російсько-советської духовної спадщини. Зростає рівень національної консолідованості у політичній площині та, меншою мірою, в етнокультурній. Структурні елементи, сформовані в умовах колоніального підросійського існування українського суспільства, неухильно зменшуються у своїй питомій вазі, незворотно втрачають свій політичний вплив, у певних областях країни можна говорити про наближення ситуації їхнього зникнення. Зменшується частка російської етнічної групи; зменшилась частка російської мови у публічній політиці та у концертній діяльності; відчутно послабилися позиції Російської православної церкви в Україні (зареєстрованої як «українська») – одного з найважливіших інструментів неоколоніальної політики Росії щодо України; неухильно зменшується частка учнів загальноосвітніх шкіл, що вивчають російську мову; зменшується частка учнів, що навчаються російською мовою; зменшується частка книг та брошур виданих мовою московського окупанта; зменшується частка книжок, виданих у Російській Федерації; з'явля-

ється законодавче забезпечення зростання питомої ваги телевізійного й радіо продукту державною мовою, є вже приклади накладання штрафних санкцій на порушників законодавства щодо мови ЗМІ.

Застосування мовних квот на радіо дало позитивні зміни, які свідчать на нашу думку, про надмірну обережність Верховної Ради у питанні розміру мінімальної частки продукту українською мовою. Закон про мовні квоти на радіо набрав чинності 8 листопада 2016 р. Упродовж першого року його дії загальний обсяг пісень державною мовою має становити не менше 25%, а передач – не менше 50%. Проте радіостанції суттєво перевершують квоти. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення за період 8.11. 2016 р. – 30.08. 2017 р. наклала штрафи на 15 радіостанцій за невиконання мовних квот⁶². Член Нацради С. Костинський повідомив, що загальнонаціональні радіостанції перевершують квоту з трансляції пісень українською мовою, пересічно, на 7 в.п., а з ведення передач державною мовою – на 30⁶³. Голова Комітету ВР з питань свободи слова та інформаційної політики В. Скумар повідомила, що наприкінці вересня частка українських пісень на українських радіостанціях становить понад 40%⁶⁴.

У травні 2017 р. Верховна Рада України запровадила квоти на телевізійний контент українською мовою. Президент України у червні підписав цей закон, який набуде чинності у жовтні. Передбачено ще 1 рік перехідного періоду. У загальному тижневому обсязі мовлення телерадіоорганізацій загальнонаціональної та регіональної категорії мовлення частка передач та/або фільмів державною мовою має становити не менше 75% у кожному з проміжків часу між 7 г. та 18 г., а також між 18 г. та 22 г. Для місцевих телеканалів квота менша – 50%⁶⁵.

Комітет з питань свободи слова та інформаційної політики Верховної Ради України має намір запровадити акцизну марку на російську книжку⁶⁶. Ще одним помітним кроком на шляху повернення повнокровного функціонування української мови на всій території країни може стати закон, що регулюватиме функціонування державної мови у сфері послуг. У посланні Президента України про внутрішнє й зовнішнє становище української держави, виголошеному у Верховній Раді України 7 вересня 2017 р. наголошувалося, що «у сферу приватного мовного спілкування держава взагалі не втручається і втручатися ніколи не буде!»⁶⁷.

Соціологічні опитування свідчать про зростання часток громадян, які бажають суспільних перетворень у напрямку забезпечення повнокровного функціонування української мови на всій території країни. Так, за неповні три роки між опитуваннями КМІС (вересня 2014 р. та травня 2017 р.) частка прибічників поширення української мови зросла серед опитаних на 11 в.п. (до 61% по Україні, пересічно), а частка прибічників підвищення статусу російської мови зменшилась на 9 в.п. За першочергове сприяння українській мові висловилися чверть від тих, які спілкуються переважно російською. Питома вага таких, хто вважає, що на всій території України державні службовці мають відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них українською, зросла на 9 в.п. (до 70%). А тих, хто вважає, що надавачі послуг також мають відповідати українською, побільшало на 19 в.п. (з 35% до 54%). У східних та південних областях таку думку висловила понад третина опитаних, що удвічі більше, ніж було три роки тому⁶⁸.

Порівняння результатів сучасних соціологічних досліджень соціологічної служби Центру імені О. Разумкова з проведеними з 2005 р. засвідчує виразні зміни, що відбуваються у мовній структурі суспільства, ставленні громадян до статусу української й російської мов, розумінні громадянами національної ідентифікації, атрибутивних рис українського громадянина тощо. Зміцнилося розуміння української нації як громадянської (до 56%), послабилась підтримка підходу про її етнічну зумовленість (до 19%), зберігся рівень підтримки «культурницького» розуміння (17%). Водночас більшість (73%) опитаних вважають, що кожен громадянин України, незалежно від його етнічного походження, має знати українську мову, основи історії і культури Української держави. Переважно громадянське розуміння нації поєднується з підтримкою необхідності українського культурного компонента як атрибутивної риси кожного громадянина⁶⁹.

Мовна ситуація, як і вся етнокультурна сфера суспільства, великою мірою залежить від мовної політики в освіті. Незважаючи на критичні оцінки багатьма активістами мовного складника ухвалені Верховною Радою України реформи освіти, ми вважаємо, що у східних областях нова мовна політика держави у системі національної освіти призведе до позитивних результатів. Упродовж десятиліть у Донецькій області вивчення української мови у школі організоване таким чином, що величезна кількість випускників (атестованих з української мови) не спроможні були спілкуватися українською, володіли нею на вкрай низькому рівні, надто обмежено. Відповідно була неінтегрованість чи часткова інтегрованість молоді, а згодом усіх вікових груп, в українську духовну культуру (зокрема в її інформаційне поле), формувалося відчуження великої частини громадян від української етнічності, від первинних українських етнічних рис.

За умови реалізації нових принципів організації вивчення державної мови учнями шкіл, де викладання здійснюється сьогодні виключно російською чи мовами інших етнічних меншин, кількість не володіючих, пасивно володіючих та погано володіючих українською мовою випускників суттєво зменшиться. Міністр освіти України Л. Гриневич передбачає, що діти меншинних етнічних груп навчатимуться своєю рідною мовою у молодшій школі та частково у середній і старшій⁷⁰. Практична реалізація такого підходу безумовно сприятиме подоланню бар'єру психо-емоційного, комунікаційного, мовно-культурного відчуження молоді контрольованої Україною частини Донецької області від не зросіщених чи зросіщених значно меншою мірою частин українського суспільства.

Найбільш помітні етноструктурні зміни за роки війни (серед тих, що підтверджуються статистично) відбулися у відносній кількості учнів ЗНЗ України, що вивчають мову окупанта. У 2016/2017 навчальному році таких стало на 4,7 в.п. менше, ніж було у 2014–2015 навчальному році (без врахування учнів окупованих територій). За нашим обчисленням на підставі статистичних даних⁷¹ лідерами за цим показником стали центральні й північні регіони країни. На не окупованих Росією частинах Донецької й Луганської областей зменшення було незначним (0,12 в.п. та 1,5 в.п., відповідно по частинах двох областей). Приблизно 9 з 10 учнів вільної частини Донеччини продовжують навчатися російською чи вивчати російську як шкільний предмет. Є потреба у системній скоординованій роботі держави та активної частини суспільства на швидке й неухильне підняття престижності української мови та ефективного впровадження у суспільну практику серед населення низки областей, серед них і Донецької.

Щодо мовної ситуації у Донецькій області під час агресії Російської Федерації у контексті сучасних етнокультурних тенденцій робимо такі головні висновки: 1. На території Донецької області в умовах Російської імперії та СРСР російська мова та культура завдяки дискримінації українства російськими урядами набули домінуючого становища, яке не було подолане після розпаду СРСР. Проте у постколоніальній Україні українська етнічна самосвідомість почала поширюватися (повільніше, ніж у решті областей країни) на значні частини мовно й культурно зросіщеного населення області; почало помітно зміцнюватися функціонування української мови в освіті, ЗМІ та деяких інших сферах суспільного буття. Одночасно зі зменшенням кількості осіб, що вважають рідною українську мову, відбувалося збільшення кількості осіб, що вільно володіють українською як другою мовою.

2. Окупація Російською Федерацією частини української території збільшила, поглибила відмінності етнокультурного розвитку та зміни мовних ситуацій між основною частиною України та окупованою частиною Донецької області. Через окупацію та цілеспрямовану мовну, культурну, інформаційну політику Росії у 2014 р. на контрольованих Росією та місцевими колаборантами територіях Донеччини мовна ситуація почала докорінно змінювати тренд. Повної картини перемін ми не маємо, проте тенденції зрозумілі. Мовна ситуація змінюється за напрямком, що є протилежним до тенденцій, характерних для мовної ситуації на вільній від загарбника частині області. Функціонування української мови у публічній сфері там швидко зводиться нанівець. Є обґрунтовані підстави припускати зниження рівня володіння українською літературною мовою, зростання частки осіб, що не володіють вільно українською мовою, вважають себе належними до російського етносу. Деокупація тієї частини області є необхідною (але, звісно, недостатньою) умовою для припинення зникнення української мови з ужитку.

3. Серед населення, що мешкає на вільній від агресора частині області спостерігаємо повільне поліпшення суспільно-політичних та законодавчих умов для впровадження української мови у суспільну практику (на радіо, на телебаченні, в освіті, у закладах культури, у місцевих органах влади тощо), а також ознаки незначного розширення реального функціонування української мови та продовження постколоніальної – післясовєтської тенденції збільшення частки етнічних українців, насамперед серед дітей і молоді.

4. Сукупність відомих нам фактів про мовну ситуацію у вільній від «заблуканих» зайд з Росії території області наводить на думку про те, що політична консолідація українських громадян на ґрунті захисту національних інтересів, територіальної цілісності, суверенітету, культурної самобутності ще не досягла рівня, достатнього для швидкої зміни мовної поведінки великої частки населення, масової зміни мовної чи мовнокультурної самоідентифікації. Але для руху в загальноукраїнському напрямку не лише на шляху поширення української етнічної самосвідомості, але і на шляху зміни мовної поведінки царських часів чи УРСР-івського зразка необхідні передумови сьогодні є. Бракує лише додаткових стимулів і насамперед політичної волі.

Подальші дослідження мовної ситуації вважаємо доцільним спрямувати на Луганщину, яку також спіткала доля окупації частини території області Російською Федерацією внаслідок неоголошеної гібридної війни.

- ¹ Демченко В. М. Мовна ситуація на Півдні України: дис... канд. філол. наук. – Одеса, 1996. – 240 с.
- ² Вусик Г. Л. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині XX ст.: моногр. – Донецьк, 2007. – 203 с.
- ³ Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001. – 94 с.
- ⁴ Масенко Л. Мовна ситуація України // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 35. – Львів, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm
- ⁵ Алтухов В. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? // Вічна Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vichna-ukraina.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=172:2010-03-06-08-53-42&catid=40:2009-10-21-12-36-59&Itemid=62
- ⁶ Кононов І. Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): автореф. дис.... докт. соціологічних наук. – К., 2005. – 31 с.
- ⁷ Кудрейко І. Мовна ситуація на території міст Донеччини // Літературне місто. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=19922>
- ⁸ Лашенко С. Мовна ситуація очима вихідця з Донбасу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/movna-situaciya-ochima-vihidcy-a-z-donbasu>
- ⁹ Скляр В. М. Особливості етномовного складу населення підпорядкованих Україні та окупованих територій Донбасу // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / ред. О. Г. Романовський. – Харків, 2017. – Вип. 47(51): матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації», 16 листопада 2016 р. – Т. 2. – С. 218–236. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/29649/1/Elita_2017_47_2_Sklyar_Osoblyvosti.pdf
- ¹⁰ Тихий О. Думки про рідний Донецький край. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://olexa.org.ua/tvory/tvor01.htm>
- ¹¹ Шевчук-Ключева О. Українське усне мовлення Донеччини [монографія]. – Вінниця, 2015. – 162 с.
- ¹² Становище української мови в Україні в 2011 році: аналітичний огляд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrovol.org/article/213/>
- ¹³ Становище української мови в 2014–2015 роках. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrovol.org/article/334/>
- ¹⁴ Становище української мови в Україні у 2016 році: аналітичний огляд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrovol.org/article/347/>
- ¹⁵ Українська мова на Донбасі: рік під окупацією. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2015/07/ukrajinska-mova-na-donbasi-rik-pid-okupatsijeyu/>
- ¹⁶ Мова навчання в українських школах та вивчення російської мови в них. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2017/04/mova-navchannya-v-ukrajinskyh-shkolah-ta-vyvchennya-rosijskoji-movy-v-nyh/>
- ¹⁷ Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrbook.net/statistika>
- ¹⁸ Листи з окупованого Донбасу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/>
- ¹⁹ Шевчук-Ключева О. Вказ. праця.
- ²⁰ Кудрейко І. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2011. – 19 с.
- ²¹ Марусик Т. Державна мовна політика в Україні останнього десятиліття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2015/05/taras-marusyk-derzhavna-movna-polityka-v-ukrajini-ostannoho-desyatylittya/#more-964>
- ²² Кулик В. Українізації бояться не громадяни, а влада // Дзеркало тижня. – 2017. – №1152, 15–21 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIUM/ukrayinizaciyi-boyatsya-ne-gromadyani-a-vlada-248439_.html
- ²³ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості // Національна безпека і оборона. – 2016. – № 3–4 (161–162). – С. 2–114. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf
- ²⁴ Жебрієвський почав поступову українізацію донецьких шкіл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

language-policy.info/2015/09/zhebrivskyj-pochav-postupovu-ukrainizatsiyu-donetskyh-shkil/#more-1792

²⁵ Жебрівський оголосив змагання з «українізації» між містами Донецчини, винагорода – 30 мільйонів гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2017/05/zhebrivskyj-oholosyv-zmahannya-z-ukrainizatsiji-mizh-mistamy-donechchyny-vynahoroda-30-miljoniv-hryven/>

²⁶ У так званій «ДНР» вчителі української мови будуть викладати російську. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2016/01/u-tak-zvanij-dnr-vchyteli-ukrajinskoji-movy-budut-vykladaty-rosijsku/#more-2466>

²⁷ Школи «ДНР»: як вивчають українську історію і мову. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2016/10/27/shkoli-dnr-yak-vivchayut-ukrayinsku-istoriyu-i-movu/>

²⁸ Президент підписав закон про мовні квоти на ТБ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/prezident-pidpisav-zakon-pro-movni-kvoti-na-tb-244719_.html

²⁹ Філатова Н.С. Мовна ситуація у Донецькій області в умовах незалежної України // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 122(7). – С. 112–118.

³⁰ Див. зазначені у посиланнях та ін.

³¹ Чирков О. Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Приазовського краю від найдавніших часів до сучасності: спроба узагальнюючої оцінки // Переяславський літопис: зб. наук. статей. – 2015. – Вип. 8. – С. 60.

³² Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за стат. даними) // Українознавство. – 2005. – № 1. – С. 225–228.

³³ Чирков О. Там само. – С. 227.

³⁴ Чирков О. Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Приазовського краю від найдавніших часів до сучасності: спроба узагальнюючої оцінки // Переяславський літопис: зб. наук. статей. – 2015. – Вип. 8. – С. 61.

³⁵ Чирков О. Етнічний чинник в агресії Російської Федерації проти України: етнокультурна історія південно-східних українських земель і сучасні маніпуляції Кремля // Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: колективна монографія / Авт. кол.: П. П. Гай-Нижник та ін. – К., 2016. – С. 109–130.

³⁶ Болбат Т. Первые национально-культурные общества Донбасса (1988–1989 гг.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2. – С. 213.

³⁷ Сергєєв А. В. Діяльність українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті в контексті сприйняття ними державотворчих процесів у період першої половини 1990-х років // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 2. – С.90. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2012_2_15

³⁸ Референдум про незалежність України 1991 року: Донбас голосував «за». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/12/141201_referendum_1991_d

³⁹ Надалі словосполучення «відсотковий пункт» наводимо скорочено «в.п.»

⁴⁰ Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) // Українознавство. – 2005. – № 1. – С. 226.

⁴¹ Там само. – С. 227.

⁴² Там само. – С. 228.

⁴³ Кононов І. Ф. Вказ. праця.

⁴⁴ Чирков О. Центр ваги проросійщених... – С. 226.

⁴⁵ Там само. – С. 227.

⁴⁶ Скляр В. Домінантна більшість чи «масовий етнос?» // Слово Просвіти. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2008/02/22/186-old/>

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Чирков О. Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів // Українознавство: Календар-щорічник / Інститут українознавства Київського університету. – К., 1998. – С. 45–52.

⁴⁹ Чирков О. Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Приазовського краю від найдавніших часів до сучасності: спроба узагальнюючої оцінки // Переяславський літопис: зб. наук. ста-

тей. – 2015. – Вип. 8. – С. 61.

⁵⁰ Шевчук-Клюжева О. Вказ. праця. – С. 4.

⁵¹ Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) // Українознавство. – 2005. – № 1. – С. 228.

⁵² Шевчук-Клюжева О. Вказ. праця. – С. 76.

⁵³ Там само. – С. 145.

⁵⁴ Гасиджак Л. Кому належить Донбас: ґене́за проблеми етнічної ідентичності населення регіону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=IO7aR7ChGCs>

⁵⁵ Аналітичний огляд «Становище української мови в 2014–2015 роках». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/analitichniy_oglyad_stanovische_ukrainskoj_movi_v_20142015_rokakh/

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ У так званій «ДНР» вчителі української мови будуть викладати російську. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2016/01/u-tak-zvanij-dnr-vchyteli-ukrajinskoji-movy-budut-vykladaty-rosijsku/#more-2466>

⁵⁹ Чирков О. Етнічний чинник в агресії Російської Федерації проти України: етнокультурна історія південно-східних українських земель і сучасні маніпуляції Кремля // Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: колективна монографія / Авт. кол.: П. П. Гай-Нижник та ін. – К., 2016. – С. 109–130.

⁶⁰ Ідентичність громадян України в нових умовах... – С. 51.

⁶¹ Там само – С. 65.

⁶² За рік зафіксовано лише 15 порушень закону про мовні квоти на радіо. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/za-rik-zafiksovano-lishe-15-porushen-zakonu-pro-movni-kvoti-na-radio-254573_.html

⁶³ Там само.

⁶⁴ Языковые квоты на радио: Сюмар рассказала о позитивных результатах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newsone.ua/ru/yazykovye-kvoty-na-radio-syumar-rasskazala-o-pozitivnyh-rezultatax/>

⁶⁵ Президент підписав закон про мовні квоти на ТБ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/prezident-pidpisav-zakon-pro-movni-kvoti-na-tb-244719_.html

⁶⁶ Верховная Рада планирует ввести акцизы на российские книги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newsone.ua/ru/verhovnaya-rada-planiruet-vvesti-akcizy-na-rossijskie-knigi/>

⁶⁷ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» від 7 вересня 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>

⁶⁸ Кулик В. Вказ. праця

⁶⁹ Ідентичність громадян України в нових умовах... – С. 12.

⁷⁰ Чабарай Г. Реформа невдоволення. Як в Україні та за кордоном відреагували на мовне питання Закону про освіту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/199617>

⁷¹ Мова навчання в українських школах та вивчення російської мови в них. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2017/04/mova-navchannya-v-ukrajinskyh-shkolah-ta-vyvchennya-rosijskoji-movy-v-nyh/>

Дана характеристика языковой ситуации в Донецкой области в контексте современных этнокультурных тенденций, изменяющихся во время агрессии Российской Федерации против Украины. Из-за оккупации части украинской территории и целенаправленной языковой, культурной, информационной политики России в 2014 г. на контролируемых Москвой и коллаборационистами территориях Донетчины функционирование украинского языка сократилось и сводится на нет. Есть обоснованные основания допускать рост доли лиц, которые не владеют свободно украинским языком, считают себя русскими. В свободной от агрессора части области наблюдается медленное улучшение общественно-политических

и законодательных условий для расширения сфер функционирования украинского языка и восстановления удельного веса населения, которое свободно владеет украинским языком.

Ключевые слова: Украина, Донецкая область, украинский язык, языковая ситуация, этническая структура населения, языковая структура населения, российская агрессия, тенденции изменений.

The language situation in the Donetsk region is characterized in the context of modern ethnocultural tendencies that changed during the time of the Russian Federation aggression against Ukraine. Due to the occupation of part of Ukrainian territory and the purposeful language, cultural, information policy of Russia in 2014, the functioning of the Ukrainian language has been reduced and nullified by controlled by Moscow and collaborators in the territories of the Donetsk region. There are reasonable bases for assuming an increase of the amount of people who do not speak fluent Ukrainian, this people consider themselves Russians. On the part of the region which is free from the aggressor there is a slow improvement of socio-political and legislative conditions for expanding the spheres of the functioning of the Ukrainian language and restoring the proportion of the population fluent in the Ukrainian language.

Keywords: Ukraine, Donetsk region, Ukrainian language, linguistic situation, ethnic structure of population, linguistic structure of population, Russian aggression, tendencies of changes.

ІСЛАМОФОБІЯ В УКРАЇНІ (1991–2017 рр.): ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті проаналізовано проблему ісламофобії в Україні періоду незалежності. Звертається увага на випадки нетолерантних дій щодо мусульман з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, недостатнього забезпечення їхніх релігійних та культурних потреб.

Ключові слова: іслам в Україні, мусульмани, ісламофобія, нетерпимість.

Після здобуття незалежності Україна оголосила намір побудувати демократичну та правову державу. Одним із найбільш важливих виявів такої держави є право на свободу совісті, виходячи з якого громадянин України може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, що гарантовано українським законодавством, в першу чергу Конституцією України (ст. 35) і законом про «Про свободу совісті та релігійні організації». Існують також норми міжнародного права, яких Україна зобов'язалась дотримуватись. Вони проголошені в «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», що затверджена Генеральною Асамблеєю ООН від 25.11.1981 р. Незважаючи на все вище сказане, за період незалежності в Україні неодноразово траплялися випадки релігійної нетерпимості, які потрібно проаналізувати з метою успішної боротьби з ними. В пропонованій статті звертається увага саме на ісламофобію, як на одну з найпоширеніших останнім часом видів релігійної нетерпимості. Також нас буде цікавити не побутовий антагонізм стосовно до мусульман, а вияв ісламофобії на рівні державних структур, оскільки саме це впливає на прагнення людей переселятись до України та впливає на міжнародний імідж нашої держави. Варто зазначити, що питання, які ми спробуємо розглянути, недостатньо досліджені в науковій літературі, на них мало зверталася увага, тому в даній статті використовуються переважно посилання на електронні ресурси, де зустрічається інформація щодо подій, які можна означити ісламофобією.

Перед тим як розпочати дослідження безпосередньо ісламофобії в Україні, варто означити, як саме ми розуміємо цей термін та погляд на це явище в науковій та суспільній думці. Вже з самої назви зрозуміло, що це різновид ксенофобії, тобто різкого неприйняття особою чи певною спільнотою чужої (в нашому випадку мусульманської) культури, поведінки, манери спілкуватись тощо. Як і будь-яка ксенофобія ісламофобія часто проявляється в дихотомії «ми – вони». В спеціалізованих статтях досить часто надається визначення ісламофобії, яку надав заступник ректора Сассекського університету (Велика Британія) професор Гордон Конуей. Він вважає, що «ісламофобія – це страх та ненависть до ісламу та мусульман, яка існує в ЗМІ всіх рівнів та поширена на всі прошарки суспільства»¹. Також є різні думки, щодо появи цього терміну в науковій літературі. Вважається, що вперше його було вжито в опублікованій в 1997 р. доповіді британського дослідника Р. Траста, що мала назву – «Ісламофобія – виклик для всіх». За іншою версією, цей термін поширився з Франції, і популяризували його активісти іранського походження². Але безперечним є твердження, що широке поширення і термін, і явище набули після терористичних, актів які сталися в США 11 вересня 2001 р.

Сьогодні існує три основних погляди на причини широкого поширення ісламофобії. Перший, що це сучасний вияв антагонізму між християнською та мусульманською цивілізаціями. Другий – це зростання кількості терактів, вчинених мусульманами, і найглобальніший з них, вже вище згадана атака на Всесвітній торговельний центр. Крім того, можна виділити все більш зростаюче розчарування у світських політичних ідеологіях, таких як лібералізм, комунізм, націонал-соціалізм тощо. На їх зміну можна побачити повернення популярності релігійних систем, де іслам є однією з самих активних, яка найбільше порівняно з іншими релігіями впливає на життя своїх adeptів. Наслідком є несприйняття цих процесів, немусульманським населенням і відповідно зростанням рівня ісламофобії³.

Несприйняття ісламу, як релігії та мусульман, як її носіїв може проявлятись в різних формах. Однією з самих очевидних є ісламофобія в ЗМІ, коли іслам зображується виключно в

негативних тонах. Небезпека цього явища полягає в тому, що найбільше підпадають під вплив даної інформації люди, які безпосередньо ніколи з мусульманами не контактували і відповідно, вже до зустрічі з ними мають упередження ставлення⁴. Тому найчастіше саме ЗМІ стимулюють «побутову» ісламофобію. Вона виражається в антагонізмі пересічних осіб до будь-яких проявів мусульманської культури, в їхніх вчинках, що виражають цей антагонізм. Це можуть бути негативні висловлювання щодо осіб, яких завдяки одягу можна відразу позиціонувати як мусульман (найбільше це стосується жінок), або колективні напади на людей східної зовнішності, що теж супроводжуються відповідними висловлюваннями. Дуже розповсюдженим проявом «побутової» ісламофобії також є описування місць поклоніння образливими надписами. Такі вияви часто фіксуються і в Україні⁵.

Ісламофобія також може виражатись в формі мігранто- та релігієфобії. Вже із самої назви зрозуміло, що перше це боязнь мігрантів. Думка про те, що міграція з мусульманських країн до Європи є ні чим іншим як виявом «зіткнення цивілізацій», стала популярною завдяки С. Хантінгтону та його однойменній праці⁶. Виходячи із цієї теорії при збільшенні кількості вихідців з мусульманських країн, вони неминуче почнуть зазіхати на основи західної цивілізації, паралельно нав'язуючи свою культуру. Ще одним різновидом нетерпимості є релігієфобія. Особи, які є носіями подібних поглядів, переконанні, що релігія, це справа виключно особиста, і вона не має права виходити в публічну сферу. І мусульмани, в такому випадку, підпадають під подвійне несприйняття, в першу чергу, як представники «іншої культури», в другу, як люди, що не бояться її привселюдно демонструвати⁷. Все це може виражатись або в формі «побутової» ісламофобії, про яку ми вели мову раніше, так і в ісламофобії з боку різноманітних органів державної влади, аналіз якої і буде проводитись в даній статті.

Спробуємо конкретно розглянути прояви ісламофобії в Україні. Незважаючи на культурно-історичний контекст, який подавався в школі, про постійну боротьбу православних козаків проти мусульман кримських татар, в радянську добу проявів ісламофобії було не багато. Це можна пояснити двома факторами, по-перше, намагання побудувати новий тип суспільства, який перебував би понад етнічними особливостями, так званий – «радянський народ». У такій парадигмі на культурні особливості зверталось мало уваги, вважалося релігійне минуле має набагато менше значення від соціалістичної сучасності та комуністичного майбутнього. По-друге, після депортації в 1944 році кримських татар, кількість мусульман, що мешкала на території УРСР, значно скоротилася, що і давало можливість просто їх ігнорувати.

Проте один момент варто зазначити, це документ підписаний першим секретарем ЦК КП України Петром Шелестом – «Про недоцільність повернення татар до Криму». Датується він 22 червня 1966 р. і є зверненням до ЦК КПРС, в якому П. Шелест наголошує, що незважаючи на все більшу кількість листів, що надходять від татар, які мешкали в Криму, з проханням знову туди повернутися, він не вважає доцільним дати на це дозвіл. Наводиться низка аргументів, в більшій мірі економічних і традиційний про «зраду Батьківщині та співпрацю з німецько-фашистськими загарбниками». Але для нас цікава його теза про те, що кримські татари, які зараз проживають в Узбекистані, тісно з'єдналися з його економікою та культурою. Тобто відчувається протиставлення культурно близького населення Узбекистану населенню, що в той час проживало в Криму (в документі вони зазначені – росіян – 71%, українців – 22%, інших – 7%), у чому, звичайно, можна побачити ісламофобію⁸.

З початком репатріації кримських татар в 1988 р. в Україні почала зростати кількість мусульман, що сприяло збільшенню випадків релігійної нетерпимості. Звичайно, в контексті Криму, багато що можна списати на несприйняття слов'янським населенням та органами місцевої влади питань щодо повернення власності кримців, яка була в них відібрана після депортації. Та все ж це часто виявлялося в формі відвертої ісламофобії. Як ілюстрацію можна вказати на перманентні конфлікти між органами УПЦ МП та мусульманською громадськістю. Влада майже завжди ставала на бік православних. Це добре зобразив муфтії ДУМК Емерлі Аблаєв в статті опублікованій у 2000 р.⁹, тому сконцентруємо увагу на інших регіонах України.

На материковій Україні ми також можемо побачити приклади ісламофобії. Цікаво, що найбільше їх траплялося під час президентства В. Януковича. Так в 2011 р. міські ради Хмельницького та Білої Церкви, незважаючи на прохання мусульманських громад, відмовили у виділенні землі під будівництва мечетей. До цього органи місцевого самоврядування в більшості йшли назустріч віруючим, і за наявності земельних ділянок надавали їх. Але в основному мечеті будувалися або в Криму, або в містах Східної України, де традиційно багато поволзьких татар. Та з початку 2000-х вже йшла мова, що потрібно будувати нові мечеті, там де достатньо мусульман і вони їх потребують. В Хмельницькому вже в 2002 р. місцевий активіст Фазіл Рахім

звертався до органів державної влади для того, щоб вони виділили землю. Як зазначалося, мусульман задовольнила б будь-яка земельна ділянка, що знаходилась би в межах міста, до неї можна було б провести комунікації і поруч не було б місць продажу та розпивання алкогольних напоїв. У той час він не зміг отримати однозначну відповідь, та часто чув від чиновників слова, що загалом вони не бачать проблеми в будівництві мечеті¹⁰. Винесли дане питання на розгляд та голосування в міськраді лише в 2011 р. Сам прецедент подібного голосування викликав в Хмельницькому значний резонанс. Було організоване пікетування міськради, яке проводило ВО «Свобода», з вимогою не дозволити будівництво¹¹. Категорично проти будівництва висловлювались представники християнського духовенства, а також самі члени міськради¹².

У тому ж році подібний конфлікт відбувався і в Білій Церкві. Там мусульманська громада була зареєстрована ще в 1993 р., і з 2006 р. ведеться мова про будівництво мечеті. З 2009 р. відбувався пошук придатної для цього земельної ділянки. В 2011 р. було затверджено на архітектурній раді міста ескізний проект мечеті, але влітку цього ж року ініціативною групою міських депутатів розпочалася кампанія щодо заборони будівництва мечеті в Білій Церкві. В рамках кампанії по місту роздавали листівки з антимусульманськими текстами, ісламофобські статті з'явилися в місцевій пресі, тощо¹³. І як у випадку м. Хмельницького, щодо недоцільності побудови мусульманської культової споруди почали заявляти представники християнських конфесій. Для улагодження проблеми міським головою був ініційований круглий стіл, на якому мусульмани і противники будівництва змогли висловити свої позиції¹⁴, але до спільного знаменника дійти не змогли. В результаті, в серпні 2011 р. міська рада прийняла рішення про заборону будівництва мечеті в місті, що мало наслідком скасування дозволу на розробку проектної документації.

Таким чином, можна констатувати, що привід, за яким міськради міст Хмельницького і Білої Церкви забороняли будувати мечеті, був абсолютно ісламофобський. В обох випадках згадувалося християнське минуле краю, висувалася теза, що наявність мечеті буде притягувати мусульман і наводились приклади європейських країн які, як вважали прихильники заборони будівництва, потерпають від значної кількості мусульманських-мігрантів. У подальшому в Білій Церкві це питання більше не піднімалося, тоді як в Хмельницькому одна з мусульманських громад все ще намагається домогтися дозволу на будівництво, але поки що безрезультатно¹⁵.

Найбільш яскравий період нетерпимості стосовно мусульман був перед футбольним чемпіонатом «Євро-2012». У цей час мусульман масово викликали до СБУ, де «пропонували співпрацю», яка повинна виражатись в наданні інформації про інших мусульман. Осіб, які відмовлялися «співпрацювати» обіцяли брати на олівець і суворо карати, якщо вони вчинять якесь правопорушення. Найбільше подібних викликів було серед новонавернених мусульман українців¹⁶. Також саме тоді найчастіше за весь період незалежності України відбувалися обшуки в мечетях, будинках та квартирах мусульман.

Однією з резонансних подій, які відбулися в 2012, було закриття в Одесі мусульманської організації «Сират аль-Мустаким» (Прямий шлях). Ця організація була створена двома вихідцями з арабських країн, єгиптянином Уда Халедом та сирийцем Масрі Мухаммадом, і об'єднувала мусульман салафітського напрямку в Одесі. Незважаючи на те, що «Сират аль-Мустаким» діяла ще з 2009 р., про неї стало відомо лише коли в ЗМІ почали з'являтися статті такого типу – «В Одесі накрили організацію ваххабітів, а в них вилучено вибухівку»¹⁷. Лише згодом почала з'являтися інформація від самих членів організації щодо причин їхнього затримання¹⁸. Коли справа дійшла до суду, їх судили тільки за розповсюдження екстремістської літератури. Хоча суд визнав їх провину, але вони відбули термін у в'язниці менше року і були відпущені. Даний випадок демонструє як за допомогою ісламофобії, що виявилася в позиції ЗМІ, спецслужби можуть досягати своїх цілей.

Після того, як в 2014 р. влада в Україні змінилася і розпочалася військова агресія Російської Федерації, значна частина мусульман долучилися до захисту Батьківщини. Тиск на мусульманські організації, який ми бачили вище, зникає, але ісламофобія набуває нових форм. За короткий період часу відбувається відразу кілька випадків, коли з Росії до нас тікають мусульмани. Федеральна Служба Безпеки відразу їх оголошує причетними до Ісламської Держави Іраку та Леванту, і вимагає їх видати. В свою чергу Служба Безпеки України, незважаючи на те, що представники силових структур РФ воюють на Сході України, погоджуються видати цих осіб. Першого, кого варто згадати, це Амінат Бабаєва, громадянка Росії, родом з Дагестану, яка мешкала в Туреччині. Її колишній чоловік приєднався до «Ісламської Держави», після чого вони розлучилися. В 2016 р., коли між Росією та Туреччиною відносини стали налагоджуватись, їй натякнули, що краще переїхати в іншу країну, а інакше її можуть видати. Вона обрала Україну, бо в неї тут жила подруга, і вона знала про конфлікт між Україною та Росією. Як тіль-

ки вона прилетіла до Харкова, відразу попросила надати притулок в Україні. Але працівники прикордонної служби не прийняли її заяву і, після того як за справу взялися в СБУ, жінку було затримано¹⁹. Незважаючи на спробу допомоги з боку адвокатів та правозахисників, буквально через декілька днів співробітники українських спецслужб передали її працівникам ФСБ. Як і в цілій низці інших випадків, варто звернути увагу на не бажання української сторони розібратись в питанні і зрозуміти чи дійсно ці особи мають відношення до ІДІЛу²⁰. Вже є випадок, коли російським спецслужбам співробітники СБУ хочуть передати інгуша, який бажає долучитися до добровольчого батальйону, щоб взяти участь в Антитерористичній операції проти проросійських сил на Донбасі²¹. Таким чином, співробітники СБУ діють упереджено, щодо мусульман, не надаючи їм право на захист, що теж можна прирівняти до виявів ісламофобії.

Як підсумок, варто зазначити, що проблема ісламофобії в незалежній Україні існувала і, на жаль, існує, що загалом уповільнює процеси євроінтеграції, та створює негативний імідж України в мусульманському світі. Поширення інформації, що в Україні мусульмани можуть перебувати в потенційній небезпеці і загроза існує не лише як наслідок «побутового расизму», а й цілеспрямованої політики органів державної влади, може зумовити скорочення кількості іноземних студентів, які мають бажання отримати освіту в наших навчальних закладах. Варто відзначити, що такі студенти не лише приносять користь, оплачуючи власне навчання, а ще й, в умовах різкого скорочення населення, в майбутньому можуть знадобитись Україні як кваліфіковані спеціалісти. Відповідно, це актуалізує важливість дослідження виявів ісламофобії не лише для наукового товариства, а й загалом для українського суспільства.

¹⁹ Алексей Крымин, Георгий Энгельгардт. Исламофобия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/oz/2003/5/2003_5_56.html

²⁰ Гатагова, Л. Между страхом и ненавистью: исламофобия в России // Родина. – 2006. – №6. – С. 27–31.

²¹ Шевченко О.М. Формирование и виды ксенофобии в эпоху позднего модерна // Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 5. – С. 89–96

²² Матсон О. О. Исламофобия в немецком обществе // Вестник Брянского государственного университета. – 2015. – № 2. – С. 176–178.

²³ Неизвестные испортили исламофобской надписью здание Ассоциации мусульман Украины. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/news/27630508.html>

²⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций – М., 2003. – С. 311.

²⁵ Педзивиатр Конрад. Исламофобия в Польше (на материале новейших социальных исследований) // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – № 1 – С. 236–249.

²⁶ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення (1917–1991) / Упоряд.: Ю. Білух, О. Власенко. – К., 2004. – С. 284.

²⁷ Кримськотатарське питання : бюллетень / Кримський центр незалежних політичних дослідників і журналістів. – Сімферополь : 2000. – Ч. 3. – 2000. – С. 65.

²⁸ Анатолий Гурман. Быть ли в Хмельницком первой на Подолье мечети? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/SOCIETY/byt_li_v_hmelnitskom_pervoy_na_podolie_mecheti.html

²⁹ Оксана Ісаєнко. У Хмельницькому вирішували чи будувати мечеть під крики і шум. [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://vsim.ua/Podii/u-hmelnitskomu-virishuvali-chi-buduvati-mechet-pid-kriki-i-shum-10203669.html>

³⁰ У Хмельницькому понад 200 чоловік пікетують – вимагають заборонити в місті будівництво мечеті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kriminal.tv/news/u-hmelnitskomu-ponad-200-cholovik-piketuut-vimagaut-zaboroniti-v-misti-budivnistvo-mecheti.html>

³¹ Андрій Деркач. Біла Церква: без права на віру. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=43057&name=society_digest&lang=ua&

³² Денис Брилев. Конфликт вокруг строительства мечети в Белой Церкви может стать тенденцией в «континентальной» Украине. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10510-konflikt-vokrug-stroitelstva-mecheti-v-beloy-cerkvi-mozhet-stat-tendenciej-v-kontinentalnoj-ukraine.html

³³ Ігор Западенко. Вчетверте у Хмельницькому не надали ділянку під мечеть. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/56315/>

¹⁶ Станислав Речинский. «Мусульманский вопрос», ксенофобия, и другие «уловки 22». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ord-ua.com/2012/01/30/musulmanskiy-vopros-ksenofobiya-i-drugie-ulovki-22/>

¹⁷ В Одесі накрили організацію ваххабітів, а в них вилучено вибухівку «уловки 22». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-nakrili-organizaciyu-vahhabitiv-v-nih-vilucheno-vibuhivku.html>

¹⁸ Одесские «террористы»: «Взрывчатку нам подкинули из-за нежелания платить дань СБУ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dumskaya.net/news/odesskie-vahhabity-ne-byli-vahhabitami-i-vinyat--018448/>

¹⁹ Співпраця зі спецслужбами країни-агресора та порушення законодавства видається за роботу із «забезпечення інтересів національної безпеки». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://noborders.org.ua/spivpratsya-zi-spetssluzhbami-krayini-agresora-ta-porushennya-zakonodavstva-vidayetsya-za-robotu-iz-zabezpechennya-interesiv-natsionalnoyi-bezpeki/>

²⁰ Екатерина Сергацкова. Как СБУ и ГПУ выдают беженцев за исламских террористов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.hromadske.ua/posts/Kak_Sbu_I_Gpu_Vydayut_Bezhenczev_Za_Islamskix_Terroristov

²¹ Ингуш экстрадиции которого добивается ФСБ вскрыл себе вены дабы не оказаться в России. [электронный ресурс]. – режим доступа: https://antikor.com.ua/articles/176083-ingush_ekstraditsii_kotorogo_dobivaetsja_fsb_vskryl_sebe_veny_daby_ne_okazatjsja_v_rossii

В статье проанализирована проблема исламофобии в Украине периода независимости. Обращается внимание на случаи нетолерантных действий по отношению к мусульманам со стороны органов государственной власти и местного самоуправления, а также недостаточного обеспечения их религиозных и культурных потребностей.

Ключевые слова: ислам в Украине, мусульмане, исламофобия, нетерпимость.

The article analyzes the problem of Islamophobia in Ukraine during the period of independence. Attention is drawn to cases of intolerance against Muslims by public authorities and local government, as well as insufficient support for their religious and cultural needs.

Keywords: Islam in Ukraine, Muslims, Islamophobia, intolerance.

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНОГО ТУРИЗМУ У НОВІТНІХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті аналізується стан вивчення музейного туризму сучасними зарубіжними дослідниками, які особливу увагу приділяють проблемам музейної аудиторії, причинам успішності музеїв, створення віртуальних музеїв тощо.

Ключові слова: туризм, музейний туризм, віртуальні музеї, історіографія.

У зарубіжних дослідників музейний туризм розуміється у сукупності таких синонімічних понять, як: Heritage tourism, Cultural tourism, Cultural heritage tourism, які можна перекласти відповідно культурно-пізнавальний, культурний туризм, туризм культурної спадщини. При цьому культурний туризм вважається дещо ширшим за культурно-пізнавальний туризм. Західні дослідники визначають культурний та культурно-пізнавальний туризм як подорожі спрямовані на активне сприйняття гуманітарної сфери та спадщини, заходи, які дійсно представляють історію та долю людей минулого і сьогодення. Спадщина (Heritage) визначається як елемент успадкованого минулого, яке високо цінується. Культурно-пізнавальний туризм визначається як туристична галузь, яка розвивається завдяки спадщині. Культурно-пізнавальний туризм у зарубіжних дослідженнях вважається більш ніж просто відвідуванням історичних місць, це особиста зустріч з традиціями, історією та культурою. Він заснований на концепції, що кожна спільнота має власну історію. До культурно-пізнавального туризму відносять і музейний туризм¹.

Туризм культурної спадщини дає можливість людям глибше дізнатися про культуру, відвідувати пам'ятки, особливі історичні або культурні місця, брати участь в культурних заходах. Очевидно, туризм культурної спадщини – це подорож з метою дізнатися про місця, артефакти і види діяльності, які представляють автентичну історію і людей минулого і сьогодення, включно з культурно-історичними та природними ресурсами. До туризму культурної спадщини американські дослідники відносять: історичні пам'ятки, пам'ятники, музеї, художні галереї, театри, фестивалі, концерти або виступи, культурно значимі райони або спільноти. Більшість туристичних промоутерів думаючи про «культурний» або «культурно-пізнавальний» туризм насамперед уявляють історичні музеї².

Протягом 1990–2000-х рр. культурно-пізнавальний туризм привернув увагу зарубіжних дослідників. Це, насамперед, було пов'язано з тим, що країни, які розвиваються потребували підтримки міжнародного співтовариства в збереженні власної спадщини. До того ж культурно-пізнавальний туризм є одним з найприбутковіших в індустрії туризму, потужним інструментом для економічного розвитку. Зарубіжні дослідники одностайно наголошують, що музеї відіграють важливу роль у рамках організації туризму та відпочинку. Сучасні музеї не можуть більше залишатися осторонь і очікувати, що люди самі почнуть шикуватися в чергу до них. Їхня роль змінилися через зміщення акцентів на потребу збільшення музейної аудиторії.

Існує чимало зарубіжних досліджень присвячених музейній аудиторії. Вперше цим питанням почали перейматися англо-американські дослідники, ввівши термін «Audience development». Так, у 1986 р. вийшла стаття британського дослідника, голови департаменту суспільного обслуговування Британського музею Р. Майлза «Музейна аудиторія», де він виділив три групи аудиторії музеїв: актуальні, потенційні, «мішені» (target) відвідувачі³. В Центральній Європі до цього питання звернулися значно пізніше, аналізуючи процеси поліпшення послуг для музейних відвідувачів та охоплення ними нової аудиторії. Фахівці з музейної справи все частіше шукають відповіді на фундаментальні питання про музейну аудиторію, виставки і програми.

У статті англійської дослідниці А. Хаузен розглядаються характеристики опрацювання інтерв'ю відвідувачів музею в Інституті сучасного мистецтва (ICA) у Бостоні. Вона виділила три ключові параметри дослідження аудиторії музеїв: демографічні (вік, стать та освіта відвідувачів), поведінкові (відкриті запитання про експозицію та експонати тощо) та розвивальні (ідентифікують типи мислення, зокрема те, що індивід осягає). У результаті А. Хаузен відзначає, що помилково стверджувати про єдині потреби, інтерес і розуміння у відвідувачів музею. Існують індивідуальні відмінності характерні для відвідувачів різних музеїв та інших місць. При дослід-

женні одного музею, А. Хаузен, шляхом об'єднання трьох типів інтерв'ю, представила чітку характеристику музейної аудиторії ICA⁴.

Австрійський дослідник з інституту культури та спеціаліст з музейної аудиторії К. Валтл відзначає, що музеї без відвідувачів наче неживі та схожі на порожні зали без будь-яких цілей. К. Валтл певний період працював куратором освіти в музеях та культурному секторі у Відні, Австрія, а також був керівником проекту «Acoustiguide», компанії з виробництва екскурсій для музеїв, працював науковим співробітником музейної бізнес-школи університету Гринвіча. На його думку, ключова роль музеїв завжди обслуговувати своїх відвідувачів. Сучасні музеї мають запропонувати відвідувачам отримання різноманітного досвіду, водночас створити середовище для навчання та відпочинку. Попитом користуються музеї з простором для відпочинку, соціальної взаємодії, споглядання та емоцій. Розробка теоретичних проблем музейної аудиторії є важливою для подальшої успішної стратегії управління. Державне фінансування не гарантує музею виживання у наш час. Важливо вести активний діалог з потенційною та існуючою музейною аудиторією, виокремлюючи також групу з особливими інтересами. На думку К. Валтла, сьогодні у Австрії, відбувається зміна функцій та ролі музеїв від збору, документування, збереження і дослідження у бік підходу орієнтованого на відвідувача. При цьому основні функції музею також залишаються важливими, як центрів знань, їхня місія полягає в пропозиції щодо освітнього досвіду, що є ключовим завданням в обслуговуванні відвідувачів музеїв. Якість музейної колекції, яка вважається основним фактором для потенційних відвідувачів при ухваленні рішення відвідати якийсь музей або галерею, нині поступається місцем ключовому фактору взаємодії загалом довілля та колекції⁵.

Американські маркетологи та дослідники музейного маркетингу Ф. та Н. Котлери відзначають, що успішні музеї мають надати відвідувачам: естетичну та емоційну насолоду, свято і вивчення, відпочинок та комунікабельність⁶.

Широкомасштабне дослідження музейної аудиторії та організації музеїв все-для-відвідувачів США було опубліковане фондом Lila Wallace-Reader's Digest «Служіння людям: виклики і нагороди. Як музеї можуть стати центрами відвідування?». У ньому присутні розповіді та приклади того, як американські музеї реорганізували власну роботу або створювали нові відділи, зокрема модернізували квитки та замовлення послуг, поліпшували навчання і компенсацію для співробітників. Американські дослідники основну увагу зосередили на висвітленні шляху використання музеями досліджень про музейну аудиторію та втілення покращень музейних послуг для відвідувачів. Президент фонду М. К. Девіта у вступному слові відзначила, що все більше музеїв переймаються потребами власних відвідувачів. Вони адаптують новий тип мислення та інфраструктуру, орієнтовані на відвідувачів та їхні потреби. Це робиться для того, аби відвідувачі знову захотіли приїхати, відчули себе бажаними гостями. У дослідженні аналізується спектр музейних послуг для відвідувачів, та те, яким чином вони були поставлені у центр музейних проблем⁷.

У 2010 р. з'явилося дослідження американської асоціації музеїв «Демографічна трансформація і майбутнє музеїв», проведене під керівництвом доктора наук Б. Фарелл з Центру культурної політики при Чиказькому університеті. Американськими дослідниками було виділене поняття «аудиторія майбутнього», разом із твердженням про її зростання та докорінні зміни. У дослідженні розкриваються питання: що можуть зробити музеї аби стати важливою частиною життя людей, як можна істотно змінити майбутнє музеїв стратегічно використовуючи існуючі ресурси, як люди будуть використовувати музеї в майбутньому і які люди будуть використовувати їх? Проте у дослідженні розглядаються тільки два демографічні чинники: расовий або етнічний та віковий, як індикатори можливих соціальних змін, що впливають на антропологічний підхід в досвіді роботи музеїв⁸.

Нещодавно з'явилися зарубіжні дослідження музейної інтернет-аудиторії. Фахівці з музейної справи мають доступ до численних інструментів, які можуть розкрити корисну інформацію про інтернет-аудиторію. Програмне забезпечення, зокрема Google Analytics, надає докладну інформацію про відвідувачів музейних сайтів та їх поведінку під час відвідування. Хоча ця інформація може бути корисною для розуміння поведінки онлайн аудиторії, вона часто не відповідає на фундаментальні питання, зокрема мотивації відвідання сайту того або іншого музею. Художній музей Індіанapolis провів ряд досліджень, щоб відповісти на це питання. Результати досліджень були опубліковані в Інтернеті. Команда музею провела онлайн-опитування відвідувачів про причини відвідин сайту музею. Подібне проводилося 15 голландськими музеями у контексті дослідницького проекту, присвяченого оцінці і розумінню успіху сайтів в Інтернеті. Деякі з ключових висновків досліджень інтернет-аудиторії були наступними: приблизно поло-

вина відвідувачів онлайн планують відвідування музею (47%). Більшість музейних сайтів надає чітку інформацію для планування відвідин. Сьогодні Інтернет-пошуковики також надають найнеобхіднішу інформацію, наприклад, адресу, телефон, години і навіть рейтинг музею на основі відгуків відвідувачів. Більше онлайн-відвідувачів музею шукають інформацію про музеї з особистих причин, ніж з професійних причин. У дослідженнях голландських музеїв, які брали участь у проекті, в середньому, 16% відвідувачів відвідали сайт музею з особистих причин, тоді як тільки 13% відвідувань мали професійну мотивацію⁹.

Сайт Британської галереї Тейт на першій шпальті показує велике зображення пов'язане зі колекцією, яке не обов'язково пов'язане з програмою, насамперед воно призначене для інтернет-аудиторії. Сайт художнього музею в Амстердамі (Rijksmuseum) робить три чіткі пропозиції для онлайн-відвідувачів: «План відвідування», «Колекція», «Про музеї». У розділі колекції, відвідувачі можуть вивчити або знайти у каталозі бібліотеки інформацію про речі, а також створити і завантажити колекцію, використовуючи Rijksstudio. Ці два приклади сценаріїв орієнтовані на інтернет-аудиторію, яка не обов'язково є професіоналами або планує відвідини. Деякі музеї виставляють на сайті аудіовізуальний контент, який цікавий для інтернет-аудиторії загалом. Також відвідувачі музеїв зацікавлені в здійсненні покупок сувенірів через Інтернет, проте електронна комерція слабо розвинена на музейних сайтах. Основна причина в тому, що 8 з 15 музейних сайтів не включають в себе функціональні можливості електронної комерції. Незважаючи на те, що більше половини з музеїв не пропонують електронної комерції на веб-сайтах, 4% онлайн відвідувачів висловлюють намір замовити екскурсійний захід або купити продукт. Сьогодні музеї продають через Інтернет квитки на різні заходи і виставки, відповідають на запит щодо пожертвувань або членства, створюють інтернет-магазини, щоб продавати книги та інші продукти музею. Є кілька прикладів музеїв, які успішно використовують електронну торгівлю. Метрополітен-музей у Нью Йорку, США, повідомляє, що отримав у 2012 р. 4,5 млн доларів тільки від онлайн-продажів членства. У 2009–2010 рр. Музей Вікторії і Альберта в Лондоні повідомив, що загальний чистий оборот мережі роздрібної торгівлі склав 614 862 фунтів, тобто 9,4% від загального обороту роздрібної торгівлі музею. Ці два музеї успішно використовують свої веб-сайти як додаткове джерело доходу. Якщо сувенірні магазини музеїв є джерелами доходів для музеїв, то логічно, що інтернет-магазини будуть працювати так само¹⁰.

Американський дослідник П. Мартін з Державного університету Флориди представив результати пошукового опитування (вводиться більше 1200 відвідувачів в дев'яти різних інтернет-музеїв), де розглянуто питання про роль музейних сайтів в житті відвідувачів музею. Результати представляють детальну інформацію про використання музейних сайтів до і після відвідин музею, а також вказується, що онлайн-відвідувачі часто використовують музейні сайти, щоб доповнити власні візити до музеїв. Це, на думку П. Мартіна, допомагає музейним дослідникам і фахівцям краще зрозуміти циклічний зв'язок, який існує між музеями і музейними сайтами, а також надає стратегії для підтримки мінливих інформаційних потреб відвідувачів музею до і після відвідин музею¹¹. Також П. Мартін провів дослідження про використання цифрових музейних ресурсів на музейних сайтах. Він відзначає, що більшість відвідувачів сайтів музею мають чіткі очікування від взаємодії музеїв і музейних сайтів. У його статті описуються роль цифрових музейних ресурсів у житті відвідувачів музею, а також надаються рекомендації для підтримки інформаційних потреб усіх відвідувачів, оскільки вони використовують цифрові музейні ресурси, як онлайн, так і в будинку музею. П. Мартін підкреслює важливість прийняття підходу, де відвідувачі є у центрі дослідження, при розробці цифрових музейних ресурсів, а також необхідність для музейних дослідників і фахівців краще розуміти, яким чином нові інформаційні технології змінили підхід відвідувачів до музеїв та їхніх ресурсів¹².

Огляд та спробу класифікації віртуальних музеїв зробила російська дослідниця Г. П. Несгорова. У сучасному Інтернеті існують два типи музейних сайтів, які діляться на 1) представництва реально існуючих музеїв і 2) власне віртуальні музеї, але називаються всі вони поки однаково: віртуальні музеї. Сайти на музейну тематику реальних музеїв (РМ) досить численні і популярні і забезпечують Інтернет-простір інформацією щодо багатьох музеїв світу, їх експозиції, виставки, каталоги, місця розташування, час роботи та різні заходах, тобто традиційний сайт РМ є лише технічний засіб для поширення музейної інформації і певним чином реклама. Власне віртуальні музеї (ВМ) зустрічаються в Інтернеті рідше, їх куди менше, ніж представництв реально існуючих музеїв, але їх стає останнім часом все більше і більше. Загальним для реальних і віртуальних музеїв є те, що будь-який музей – це місце, де історія триває, вони не є сховищем старожитностей. Історія тут зустрічається з сучасністю, так як експонати музеїв поповнюються відображеннями подій поточного моменту (книги та біографії, документи та речі,

проекти та фотоматеріали тощо). Г. П. Несговорова підкреслює особливість віртуального музею, яка полягає у тому, що такого музею (на відміну від реального) фізично не існує, але все ж це музей за усіма параметрами визначення. Він хоч і розташований в мережі Інтернет, але заснований на реальних експонатах і має свою власну структуру. Причому кожен організатор віртуального музею вибирає ту структуру і організацію, яка здається йому найбільш зручною і наочною. У чомусь прообразом для ВМ служить РМ і його структурна організація (експонати, виставки, експозиції, запасники, каталоги тощо), а щось кожен привносить власне, створюючи власний особливий віртуальний музей. Треба відзначити, що ідея створення віртуального музею настільки ж проста, наскільки складна її технічна реалізація¹³.

Г. П. Несговорова дає чітке визначення та виділяє особливості віртуального музею як нової реальності, яка виходить за рамки традиційного уявлення про реальний музей з його постійною експозицією та тимчасовими виставками, в той час як експозиція віртуального музею постійна лише в своєму розвитку, а час роботи виставок віртуального музею може тривати роками, і їх кількість пов'язано лише з новими ідеями, цікавими проектами, а обмежена лише тематикою даного музею. Експонати реального музею з часом приходять в непридатність, колекція же віртуального музею знімає питання про збереження своїх зразків. Особливістю віртуального музею є те, що глядач (користувач) відвідує віртуальний музей на своєму комп'ютері, спілкується з ним один на один і сам встановлює з ним (ВМ) особисті ставлення, занурюється в нову реальність, яку він сам відтворює в своєму свідомості. Саме в «новій реальності» віртуального музею людина з глядача перетворюється на учасника цієї «новій реальності», тут йому ніхто не заважає: ні інші відвідувачі, ні служителі музею. Крім того, відвідувати віртуальний музей можна в будь-який час дня і ночі, немає ніяких черг за квитками і обмежень на час перебування в музеї для перегляду експонатів¹⁴.

Г. П. Несговорова вважає, що віртуальний музей не просто сайт реально існуючого музею, а створений в мережі оригінальний сайт, який не має аналогів в реальності та представляє будь-яку тематику, якщо по ній знаходяться реальні матеріали, що мають свій фізичний або ідейне втілення в реальному світі. Існує думка, що віртуальний музей – це дзеркало майбутнього реального музею, а не навпаки, тобто на основі реального музею можна створити реальний музей, якщо це комусь треба. У реальних і віртуальних музеїв різні відносини до мережі Інтернет. Перший – розглядає мережу Інтернет як спосіб представництва своєї діяльності, а другий – як спосіб ведення самої діяльності, тобто спосіб існування. РМ розміщує в мережі Інтернет довідкову інформацію про роботу музею, анонси тимчасових виставок, огляд основних розділів музею. Його завданням є зацікавити людину через Інтернет в реальному відвідуванні музею.

З виявлених в Інтернеті віртуальних музеїв Г. П. Несговорова відзначає рідкісні за своєю тематикою: «Безглуздий музей», «Музей печалі», «Реалії країн переможного соціалізму», «Музей родової травми», розділ «Блювотні пакетики» у віртуальному музеї Аерофлоту, «Музей радіо і телебачення», «Музей сірникових етикеток (філуністичі)». Поряд з «Музеєм Симона Петлюри» можна знайти «Музей Coca-Cola» і зайти в «Музей палехської мініатюри», відвідати «Віртуальний музей знахідок», «Віртуальний музей шахрайства» тощо. Велика кількість віртуальних музеїв присвячено історії розвитку комп'ютерної техніки та інформаційних технологій в світі, колишньому Радянському Союзу, Росії, що є цікавим і важливим для тих великих і малих міст країни, які мають тільки, як правило, краєзнавчі музеї і не мають в них навіть експозицій на тему розвитку науки і техніки¹⁵.

Дослідження канадської дослідниці Б. Сорен присвячено проблемі того, яким чином музеї докорінно змінюють відвідувачів завдяки власним експонатам, колекціям, виставкам, громадським програмам і веб-сайтам. У центрі її уваги характер трансформацій музейного досвіду і потенціалу¹⁶.

У дослідженні іспанських дослідників Дж. Сінтас, Е. Альварез, Х. Рубіалес висвітлено досвід музеїв щодо вивчення візиту, індивідуального та групового досвіду відвідувачів. Дослідження включає соціальний досвід художніх музеїв, дані з 21 інтерв'ю. На їхню думку, індивідуальні або групові візити до музеїв не є універсальними, ці категорії відображають мотивації окремих осіб. В результаті, соціальні та індивідуальні переживання не компенсують один одного, але можуть відбуватися одночасно під час візиту або в різний час і в місцях, залежно від біографії відвідувачів, мотивації і соціальних обмежень¹⁷.

Австралійський дослідник Ф. Щорч, спираючись на довгострокове дослідження відвідувачів музею Нової Зеландії Te Papa Tongarewa (Te Papa), висвітлює досвід музейного простору, такими як архітектура, виставковий дизайн і дисплей¹⁸.

Широко розповсюджені зарубіжні дослідження з музейного менеджменту, тобто управління та керівництва музеєм. Так, шотландська дослідниця В. Маккел із Стірлінгтонського універ-

ситету та англійський дослідник К. Грей з Варвікського університету намагаються вирішити проблеми розширення функцій і очікувань в рамках культурних дискурсів для музейних працівників по усій Великобританії. Вони висвітлюють очікування того, що музеї змінюються від «старої» до «нової музеології», формуючи нові музейні функції та ролі. Проте утвердженню нових музейних послуг протистоять численні екзогенні та ендогенні очікування, можливості, тиски і загрози. Дослідниками було проаналізовано роботу 23 музеїв Англії, Шотландії та Уельсу, які були організовані для практичного застосування «нової музеології». У їхньому дослідженні підкреслюється роль музейних працівників у практичній реалізації «нової музеології»¹⁹.

Шотландська дослідниця з університету Св. Ендрюса Дж. Нільсен аналізує значимість музеїв, їхнє прагнення набути відповідного досвіду для заохочення різноманітної аудиторії. Вона підкреслює важливість для музеїв формування нових сучасних відділів, щоб відповідати новим сучасним практикам, бажання розвиватися, впроваджувати інновації та експериментувати з колекціями, взаємодіяти з відвідувачами²⁰.

Структуру музейних цінностей як основу для розуміння організаційної культури в музеях розглянули британські дослідники С. Девіс, Р. Петон та Т. О'Салліван. На думку дослідників, визначення основних цінностей може допомогти чітко визначити різні пріоритети і, при цьому, внести свій внесок в розуміння напруженості у відношенні щодо музейних менеджерів. Після роз'яснення, що мається на увазі під організацією культури/цінностей, описується, як структура музейних цінностей була розроблена. Ця структура включає в себе чотири набори цінностей (клуб, храм, атракція і форум), і як вони працюють, формуючи поведінку в музеях²¹.

Новий музейний дизайн культур та використання потенціалу дизайну і дизайну «мислення» в музеях аналізують британські дослідники С. Макклеод та Дж. Додд та німецький дослідник Т. Дункан. Вони розглядають дослідження, проведені разом з колегами з Імперського військового музею Півночі (the Imperial War Museum North) у 2014 р. Проект виявився досить продуктивним, що викликало цілий ряд питань і вироблення нових ідей про майбутнє досліджень музейного дизайну, а також його здатності вносити позитивний і вагомий внесок до триваючої трансформації музеїв з відвідувачами у центрі організації. Проект показав цінність дизайну мислення щодо розвитку музею; можливість музейного дизайну для реалізації більш фундаментального мислення через призму відвідувача в центрі бачення, цінностей, завдань і рішень музеїв²².

На проектування музейних експонатів, які полегшують відображення відвідувачів та обговорення, звернули увагу датські та британські дослідники М. Скайдсгаард, Х. Андерсен та Х. Кінг. Вони розглянули чотири принципи проектування (цікавість, виклик, описи та співучасть), які полегшують відображення і обговорення питань молодим відвідувачам виставки. Дослідники розкривають проблеми впливу описів експонатів на враження відвідувачів та обговорення ними побаченого, а також використання експонатів та дизайну загалом для сприяння обміну ідей, почуттів відвідувачів, їхніх роздумів та обговорення. Застосування принципів дизайну може допомогти створити враження відвідувача, які відповідають цілям виставки²³.

Американська дослідниця Н. Роберт з Вашингтонського університету, у рамках соціологічних та гендерних досліджень, відзначає, що фахівці з музейної справи давно переймаються проблемами ідентичності музейних експонатів, програм і колекцій з огляду на різноманітність рас, етнічного походження, статей. У дослідженні коротко описуються основи феміністичної теорії інтерсекційності (дослідження перетину різних форм або систем гноблення, домінування або дискримінації) та яким чином ця теорія вирішує проблеми, з якими стикаються музейники. Представлено конкретні приклади того, як цей критичний феміністський підхід може функціонувати в музейних просторах²⁴.

Питаннями подолання соціального відчуження музеями перейнявся британський дослідник, викладач кафедри музеєзнавства Лестерського університету Р. Санделл. До свого призначення в Лестері він займав посаду менеджера з маркетингу Ноттінгемських міських музеїв та художніх галерей. Був обраний для написання інструкції для британських музеїв з розвитку аудиторії (audience development). Він наголошує, що нині серед британських дослідників спостерігається використання терміна «соціальне відчуження», яке у європейській політичній риториці та дискурсі використовується для позначення процесів, коли суспільні групи стають безправними та маргінальними. Суперечки вчених і політиків навколо соціального відчуження переважно велися у площині соціальної політики та економічного розвитку, не зачіпаючи культурний рівень. Нині, музеї розробляють нові способи роботи, роз'яснюючи і демонструючи власну соціальну мету, репрезентуючи себе як агентів соціальної інтеграції. Р. Санделл пропонує проаналізувати яке місце музей повинен займати в швидкоплинних умовах політики соціальної інтеграції²⁵.

Музейному туризму в Росії присвячені праці російської дослідниці А. В. Ляшко. Музейний туризм розглядається як спеціальний напрям діяльності музеїв в сфері туризму. У її дослідженні характеризується ситуація формування російського музейного туризму середини 1990-х рр., акцентується увага на зміні його формату в сучасній культурі, подається класифікація форм актуалізації музею в сучасній туристичній практиці²⁶. Музей покликаний і сьогодні бути маркером ідентичності держави. Звучать цілком однозначні заяви представників влади та адміністраторів від культури. А. В. Ляшко наводить приклад характерних для урочистих заходів заяв: «З чого складається Росія? Росія – це музеї, музеї-заповідники і храми. Музеї формують образ Росії всередині країни і поза нею. Образ Росії, його позитивна частина формується за рахунок культури» або «Найважливішим елементом культурного життя Росії завжди були музеї, що зберігають безцінні скарби, без яких немислима як російська, так і європейська цивілізації». У російському суспільстві традиційне ставлення до музею як до шановної державної або міської наукової і освітньої установи, що відкриває громадськості доступ до унікальних експонатів, часто починає заміщатися поданням про музей як про установу індустрії дозвілля, включеної в систему конкуренції попиту і пропозиції²⁷.

Спеціаліст з теорії музейного туризму в Росії, к.і.н. В. Ю. Дукельський²⁸, завважив феномен російського музейного туризму як спеціального і специфічного напрямку діяльності музеїв в сфері туризму. Туризм для музею був сприйнятий, на думку В. Ю. Дукельського, як «не побічна, а структуроутворююча діяльність», що стала засобом внутрішньої мобілізації та адаптації його до умов ринку, що дозволило музею вибудувати нові зовнішні відносини та виробити нову політику інституції, відкритої навколишньому світу, що ознаменувало перехід від «соціально-обслуговуючої» моделі до моделі «ринково-сервісної»²⁹.

У праці дагестанської дослідниці П. Н. Насруллаєвої відзначається, що для музею туризм означає, насамперед, ініціативність у створенні, як нового культурного продукту, так і системи музейних послуг, які допомагають формуванню та задоволенню запитів реального і потенційного споживача. Вже сьогодні він виступає як потужний фактор модернізації, що визначає еволюцію частини місцевих музеїв в сторону музейно-освітніх і музейно-культурних центрів, швидко освоює технологію гостинності. Музей в поєднанні з можливостями туризму розвиває не стільки свої традиційні цілі і завдання, скільки трансформує їх у бік посилення дозвільної та комунікативної функцій. Туристи сьогодні відвідують музей для того, щоб просто відпочити, розважитися, отримати заряд позитивних емоцій. П. Насруллаєва приводить приклади дагестанських музеїв, які щорічно відвідує понад 400 тис. осіб³⁰.

Музейний туризм, безумовно, не є споконвічно традиційним напрямком діяльності музеїв. П. Насруллаєва вважає, що це явище в Росії виникло порівняно недавно – в середині 1990-х років, в той час, коли музеї, як і інші установи культури, були поставлені в ситуацію граничного самовизначення, пошуку нових шляхів розвитку та нових позабюджетних джерел залучення коштів, в тому числі через участь в туристській діяльності. Якість музейного сервісу безпосередньо пов'язана зі знанням теорії і практики музейної справи. Головне, треба розв'язати у частини населення різного роду упередження, пов'язані зі стійкими уявленнями про те, що музей – «застаріла», «нудна» і «несучасна» установа культури. У сучасних умовах, щоб вижити, музей повинен бути не просто майданчиком для демонстрації експонатів, а місцем проведення дозвілля, хоча обмежені фінансові ресурси не дозволяють музеям на рівних конкурувати з лідерами розважальної галузі, які витратили мільйони на маркетинг своїх продуктів і послуг³¹.

В методичному посібнику російської дослідниці Романчук А. В. «Музейний туризм» задекларовано розгляд співвідношення понять культурний і музейний туризм, основних проблем музейного туризму, факторів, що забезпечують привабливість музеїв, роль спеціальних музейних програм в туризмі. На її думку, музейний туризм – нова дисципліна, прикладна по відношенню до всеосяжної науки музеології, що використовує різні методи гуманітарних, суспільних і економічних наук, залежно від вирішення конкретних завдань³².

Отже, зарубіжні дослідження оперують значними статистичними даними, які проте дуже швидко застарівають та потребують оновлення. Більшість досліджень не може охопити всього спектру музеїв, а тому зосереджується на певних прикладах, що робить висновки для музеїв занадто вузькими. Переважна більшість рекомендацій західних досліджень для музеїв є маркетинговими дослідженнями, зробленими для спонсорів, які призводять до патентованих звітів недоступних для широкомасштабного загального використання. Існує обмаль досліджень порівняльного характеру, аналізу подібності та відмінності в межах груп і між групами музеїв. Відсутні поздовжні дослідження, які відстежують характеристики відвідувачів музеїв, аналіз змін очікувань відвідувачів, переваги цих змін. Музеї, насамперед, самі мають ефективно оприлюд-

нювати наявні данні, розширювати науково-дослідницькі програми, не замикатися у власних дослідженнях та ділитися маркетинговими або оціночними дослідженнями, співпрацювати з іншими некомерційними організаціями.

¹ Heritage Tourism Handbook: A How-to-Guide for Georgia. – Washington, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.georgia.org/wp-content/uploads/2013/09/GA-Heritage-Tourism-Handbook.pdf>

² Cultural heritage tourism. – Washington, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livable.org/storage/documents/reports/CBC/culturalheritagetourism.pdf>

³ Miles R. S. Museum audiences / Roger S. Miles // International Journal Of Museum Management And Curatorship. – 1986. – Vol. 5. – Iss. 1. – P. 73–80.

⁴ Housen A. Three Methods for Understanding Museum Audiences / Abigail Housen // Museum Studies Journal, Spring-Summer. – 1987. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vtshome.org/.../3MethodsforMuseumAudiences.pdf

⁵ Walzl C. Museums for visitors: Audience development - A crucial role for successful museum management strategies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intercom.museum/documents/1-4walzl.pdf>

⁶ Kotler N. Can Museums be All Things to All People?: Missions, Goals, and Marketing's Role / Neil Kotler and Philip Kotler // Museum Management And Curatorship. – 2000. – Vol. 18. – Iss. 3. – P. 271 – 287.

⁷ Service to People: Challenges and Rewards. How Museums Can Become More Visitor-Centered? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wallacefoundation.org/knowledge-center/Documents/How-Museums-Can-Become-Visitor-Centered.pdf>

⁸ Farrell B. Demographic Transformation and the Future of Museums / Betty Farrell, Maria Medvedeva; An initiative of the american association of museums. – Washington, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aam-us.org/docs/center-for-the-future-of-museums/demotransaam2010.pdf>

⁹ Visitor motivation in online museum audiences. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intk.com/en/ideas/visitor-motivation-in-online-museum-audiences>

¹⁰ Там само.

¹¹ Marty P. Museum websites and museum visitors: before and after the museum visit / Paul F. Marty // Museum Management And Curatorship. – 2007. – Vol. 22. – Iss. 4. – P. 337–360.

¹² Marty P. Museum websites and museum visitors: digital museum resources and their use / Paul F. Marty // Museum Management And Curatorship. – 2008. – Vol. 23. – Iss. 1. – P. 81–99.

¹³ Несговорова Г. П. Обзор виртуальных музеев в сети интернет / Несговорова Г. П. // Методы и инструменты конструирования и оптимизации программ. – С. 161–172. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iis.nsk.su/files/articles/sbor_kas_12_nesgovorova.pdf

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Soren B. J. Museum experiences that change visitors / Barbara J. Soren // Museum Management And Curatorship. – 2009. – Vol. 24. – Iss. 3. – P. 233–251.

¹⁷ Sintas J. L. Art museum visitors: interaction strategies for sharing experiences / Jordi Lopez Sintas, Ercilia Garcia Álvarez, and Elena Perez Rubiales // Museum Management And Curatorship. – 2014. – Vol. 29. – Iss. 3. – P. 241–259.

¹⁸ Schorch Ph. The experience of a museum space / Philipp Schorch // Museum Management And Curatorship. – 2013. – Vol. 28. – Iss. 2. – P. 193–208.

¹⁹ McCall V. Museums and the «new museology»: theory, practice and organisational change / Vikki McCall and Clive Gray // Museum Management And Curatorship. – 2014. – Vol. 29. – Iss. 1. – P. 19–35.

²⁰ Nielsen J. The relevant museum: defining relevance in museological practices / Jane K. Nielsen // Museum Management And Curatorship. – 2015. – Vol. 30. – Iss. 5. – P. 364–378.

²¹ Davies S. The museum values framework: a framework for understanding organisational culture in museums / Sue M. Davies, Rob Paton, and Terry J. O'Sullivan // Museum Management And Curatorship. – 2013. – Vol. 28. – Iss. 4. – P. 345–361.

²² MacLeod S. New museum design cultures: harnessing the potential of design and 'design thinking' in museums / Suzanne MacLeod, Jocelyn Dodd, and Tom Duncan // Museum Management And Curatorship. – 2015. – Vol. 30. – Iss. 4. – P. 314–341.

- ²³ Skydsgaard M. Designing museum exhibits that facilitate visitor reflection and discussion / Morten A. Skydsgaard, Hanne Møller Andersen, and Heather King // Museum Management And Curatorship. – 2016. – Vol. 31. – Iss. 1. – P. 48 – 68.
- ²⁴ Robert N. Getting Intersectional in Museums / Nicole Robert // Museums & Social Issues. – 2014. – Vol. 9. – Iss. 1. – P. 24–33.
- ²⁵ Sandell R. Museums as Agents of Social Inclusion / Richard Sandell // Museum Management And Curatorship. – 1998. – Vol. 17. – Iss. 4. – P. 401–418.
- ²⁶ Ляшко А. В. Музейный туризм в России. Эволюция формата // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2012. – Серия 6. – Вып. 3. – С. 21–27.
- ²⁷ Ляшко А. В. Музейный проект как опыт идентичности: образ России в мировом культурном пространстве // Культура России: Информационно-аналитический сборник. – 2011. – С. 170–185. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.culturalnet.ru/main/person/1311>
- ²⁸ Лаборатория музейного проектирования. Сотрудники. Владимир Юрьевич Дукельский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.future.museum.ru/lmp/staff/dukelsky.htm>
- ²⁹ Дукельский В. Ю. Музейный туризм: соблазн или панацея? // Музей и туризм. – 2002. – С. 9–11.
- ³⁰ Насруллаева П. Н. Музейное дело в системе туризма // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23949>
- ³¹ Насруллаева П. Н. Музейное дело в системе туризма // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23949>
- ³² Романчук А. В. Музейный туризм: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2010. – 46 с.

В статье анализируется состояние изучения музейного туризма современными зарубежными исследователями, особое внимание уделяется проблемам изучения музейной аудитории, причинам успешности музеев, создания виртуальных музеев и др.

Ключевые слова: туризм, музейный туризм, виртуальные музеи, историография.

The article analyzes the state of the study of museum tourism by contemporary foreign researchers, special attention is paid to the problems of studying the museum audience, the reasons for the success of museums, the creation of virtual museums, etc.

Keywords: tourism, museum tourism, virtual museums, historiography.

Наші автори

Брайлян Єгор – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Брайченко Олена – кандидат історичних наук, завідувач відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства.

Висовень Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ганський Володимир – кандидат економічних наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Білоруської державної академії зв'язку (м. Мінськ).

Гончаревський Владислав – кандидат історичних наук, викладач історії Оптико-механічного коледжу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гордійчук Мирон – аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дем'янчук Петро – аспірант відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

Дєдуш Олексій – аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Добріян Дар'я – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довгалець Оксана – аспірантка Рівненського гуманітарного університету.

Жам Олена – завідувач науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», професор Української технологічної академії (відділення «Історія та філософія»).

Кагамлик Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – кандидат історичних наук, м. Переяслав-Хмельницький.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету, директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузьменко Володимир – аспірант кафедри етнології та краєзнавства, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левчук Олена – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Люлька Віталій – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Отрошко Любов – науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Пількевич Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Понипаляк Аліна – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Понипаляк Олександр – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стичинський Іван – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Топольницька Юлія – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Фігурний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Філатова Наталія – молодший науковий співробітник відділу української філології Науково-дослідного інституту українознавства.

Хмельницька Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Чирков Олег – науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства.

Янко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 53

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки гравюра Альберта Едельфельта «Мікаель Агрікола».

Підписано до друку 27.10.2017. Формат 60х86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.